

ՆԿԻՐՎՈՒՄ Է
ՀԱՅՈՑ ՏԻՐԱԿԱԼ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 2150 ԵԿ
ԳԱՐԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ 2105 ԱՄՅԱԿԻՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ ՄԵԾ (Բ.Ա. 140-55)

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ

9(47.925)

2h-20

65714

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄԷ ՏԻԳՐԱՆ Բ ՄԵԾԻ
ՇՆՆԴՅԱՆ 2150 ԱՄՅԱԿԻ
ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

ԵՐԵՎԱՆ
«ԲԱՎԻՂ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2010

ՀՏԴ 941 (479. 25)
ԳՄԴ 63. 3 (2 Հ)
Ա 205

Հրատարակվում է
«ՄԵՐՈՒՆԴ» ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ
ՀԿ-ի հովանավորությամբ

Ադոնց Նիկողայոս
Ա 205 Տիգրան Մեծ: Ուսումնասիրություններ. - Եր.: «Բավիդ»,
2010.- 120 էջ:

Ներկա հրատարակությամբ ընթերցողին են ներկայացվում մեծամուն հայագետ Նիկողայոս Ադոնցի ուսումնասիրությունները Տիգրան Բ Մեծի մասին, որոնք հեղինակի մահվանից հետո շուրջ վեց ու կես տասնամյակ մնացել էին անտիպ:

Գիրքը հասցեագրված է հայագիտությանը հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակներին:

ՀՏԴ 941 (479. 25)
ԳՄԴ 63. 3 (2 Հ)

ISBN 978 - 9939 - 818 - 13.9

© Հովհաննիսյան Պ. Հ., 2010 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

2010 թվականին լրանում է Հայոց պատմության ամենաակա-
նավոր գործիչներից մեկի՝ Տիգրան Բ Մեծի ծննդյան 2150 (և գա-
հակալության 2105) ամյակը: Նման գործիչների հոբելյաններն
անհրաժեշտ է նշել համազգային և պետական մակարդակով՝ ան-
ընդհատ վառ պահելու ապրողներիս մեջ նրանց պատգամներն ու
նզին:

Այս առթիվ մենք որոշեցինք հայ հասարակության լայն
շրջանակների սեփականությունը դարձնել բոլոր ժամանակների
մեծագույն հայագետներից մեկի՝ Նիկողայոս Ադոնցի (1871-1942
թթ.) մեծարժեք ուսումնասիրությունները Տիգրան Մեծի մասին,
որոնք հեղինակի մահվանից հետո շուրջ վեց ու կես տասնամյակ
մնացել էին անտիպ¹:

Նիկողայոս Ադոնցի կյանքի վերջին տարիների մեծ ու վեհ
նպատակն էր ստեղծել «Հայոց քննական պատմություն»
բազմահատոր աշխատությունը², որը բոլոր առումներով նորույթ
կլիներ բովանդակ հայագիտական գրականության մեջ: «Հայոց
քննական պատմության» կանոնավոր շարադրանքը Ն. Ադոնցը
սկսեց 1939 թվականին, սակայն, ցավոք, նրան վիճակված չէր ա-
վարտելու իր կյանքի մեծ գործը: Տաղանդաշատ հայագետը վախ-
ճանվեց 1942 թ. հունվարի 27-ին:

1946 թ. Փարիզում ֆրանսերենով, հետմահու, լույս տեսավ
Նիկողայոս Ադոնցի «Հայաստանի պատմություն: Ակունքները. X-
VI դդ. Բ. ա.» սովորաբանաբար աշխատությունը, որը բազմահա-
տորյակի առաջին հատորն էր, այն էլ՝ անավարտ³:

¹ Մեծամուն հայագետի անտիպ գործերը (որոնք պահվում են Համազգայինի
Բեյրութի գրական պահոցում) տպագրվածների հետ միասին հինգ հատորով
հրատարակվում են «Գալուստ Կիլիկիեան» հիմնադրության մեկնատությամբ
ԵՊՀ հրատարակչության կողմից (աշխատասիրությամբ Պ. Հ. Հովհաննիսյանի):
Երկերի ժողովածուն լույս է տեսնում 2006 թվականից, և արդեն լույս է տեսել չորս
հատոր:

² Բազմահատորյակի մասին հանգամանորեն տես «Պատմա-բանասի-
րական հանդես», 2001, թիվ 1, էջ 64-78, նաև Ադոնց Ն. Գ., Երկեր, հատ. Դ.,
Քննական պատմություն Հայոց (հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ.
Հովհաննիսյանը), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2009, էջ 5-22:

³ Nicolas Adontz, Histoire d' Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe (Av. J.
C.), Paris, 1946 (445 p.): Տես նաև սույն գրքի Վ. Պ. Մերոսյանի հայերեն թարգմա-
նությունը՝ Երևան, 1972 (430 էջ):

Ն. Ադոնցի մահվանից հետո, իրերի բարեպատեհ բերումով, նրա արխիվը ոչ միայն փրկվեց, այլև հանգրվանեց Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում: Արխիվում պահպանվել էին մեծ քանակությամբ նյութեր, որոնք պետք է մաս կազմեին նախատեսված, սակայն այդպես էլ չիրականացած «Հայոց քննական պատմություն» բազմահատոր աշխատությանը: Պահպանված նյութերից Տիգրան Բ Մեծին վերաբերում էին հետևյալները.

1. Արևելքը մակեդոնական տիրապետության շրջանից մինչև Բ. ա. I դարի կեսերը՝ Բ. ա. 334 թ.- Բ. ա. 66 թ. (Ֆրանսերեն, 143 էջ),
2. Միհրդատ Եվպատոր (Ֆրանսերեն, 8 էջ),
3. Տիգրան Մեծ (Ֆրանսերեն, 10 էջ),
4. Տիգրան Մեծն ըստ Մոմզենի և Ռեյնաքի (Ֆրանսերեն, 40 էջ):
5. Տիգրան Մեծի մասին անտիկ սկզբնաղբյուրներից բաղված վկայություններ (Ֆրանսերեն, 60 էջ),
6. Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքները Հայաստան ըստ Դիոն Կասսիոսի (Ֆրանսերեն, 20 էջ)¹:

Դժբախտաբար, նշվածներից միայն առաջին երեքն են շարադրված որպես գիտական ուսումնասիրություն: Մյուսները նախապատրաստական նյութեր են, նշումներ, որոնք պետք է ծառայեին ուսումնասիրության վերջնական շարադրանքի համար: Այդ իսկ պատճառով հորելյանական այս հրատարակությամբ ներկայացնում ենք մեծանուն հայագետի շարադրած երեք աշխատանքները, որոնցով ամբողջանում է Տիգրան Մեծի մասին Ն. Ադոնցի թողած գիտական ժառանգությունը:

Առաջինը՝ «Արևելքը մակեդոնական տիրապետության շրջանից մինչև Բ. ա. I դարի կեսերը՝ Բ. ա. 334 թ.- Բ. ա. 66 թ.»², առավելապես նվիրված է նշված ժամանակահատվածի Հայաստանի պատմությանը: Մակեդոնացիների պատմաշրջանին վերաբերում է միայն առաջին փոքր մասը՝ մինչև Արտաշես I-ը: Մնացյալը վերաբերում է Արտաշես I, Տիգրան I, Արտավազդ I և Տիգրան II Մեծ արքաների գործունեությանը: Ենթադրելի է, որ ձեռագրի մաքրագրման ընթացքում ու այն հրատարակության պատրաստելիս Ն. Ադոնցը հստակեցնելու և կարգավորելու էր խորագրերը և, բնականաբար, հարթելու էր նկատվող հակասությունը: Մենք նյութը

խորագրել ենք ու բաժանել մասերի, հիմք ընդունելով բովանդակությունը: Ուստի արդարացվում է նյութի ընդհանուր խորագրի մեր առաջարկած տարբերակը՝ «Հայաստանը Բ. ա. IV-I դարերում»:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

¹ Բոլորն էլ ֆրանսերեն են, սևագիր (տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական ղիվան, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, զգրոց Բ, քղթածրար 2):

² Տե՛ս Ադոնց Ն. Գ., Երկեր, հատ. Դ., Եր, 2009, էջ 432-512:

Ֆրանսերեն բնագիրը հայերեն է թարգմանել պատմական գիտությունների թեկնածու Վ. Ա. Պողոսյանը: Նրան են պատկանում բնագրային սրբագրումներն ու ուղղումները: Հեղինակների անունների և երկասիրությունների վերնագրերի հապավված ձևերի վերականգնումը՝ նրան և խմբագրին: Հունարեն և լատիներեն հատվածները համեմատել և թարգմանել է փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու Օ. Ս. Վարդապարյանը, որը կատարել է նաև ամբողջ այս հատվածի խմբագրումը:

Ն. Ադոնցը Տիգրան II Մեծին է նվիրել նաև 1940 թվականին գրված «Միհրդատ Եվպատոր» և «Տիգրան Մեծ» նոթերը (թարգմանությունը ֆրանսերենից Ա. Շահումյանի)¹: Չնայած ակնհայտ աղերսակցությանը, երեքն էլ ինքնուրույն, անկախ երկասիրություններ են:

Ն. Ադոնցի բնագրից դուրս կատարված բոլոր հավելումները, որ արված են հույժ անհրաժեշտության դեպքում, առնված են ուղիղ [] փակագծերի մեջ, իսկ մեր ծանոթագրությունները, որոնց հերթական համարները առնված են կլոր () փակագծերի մեջ, տրվում են ծանոթագրությունների բաժնում:

ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

¹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, N 2, էջ 277-290; Ադոնց Ն.Գ., Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 2006, էջ 156-168:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. IV-I ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Արևելքը [և Հայաստանը] մակեդոնական կայսրության օրոք

Մակեդոնական բանակն ափ է իջել Փոքր Ասիայում 334 թ. գարնանը: Միսիայով հոսող և Պրոպոնտիս [Մարմարի ծով] թափվող Գրանիկոս գետի ափին շարված [պարսից] արքայից-արքայի զորքերը պատրաստ էին կասեցնելու դրա ափհանումը: «Հելլեսպոնտոսը պատվազուրկ կլինի, եթե մենք չհանդգնենք հասել Գրանիկոսը», – ասել է Ալեքսանդրը և գրոհել պարսից բանակի վրա: Նա շահել է առաջին և կարևոր հաղթանակը: Դասկիլեայի մեծ սատրապությունն անցել է Ալեքսանդրի կողմը: Սարդեսի բերդակալ Միթրենեսն առանց դիմադրության բերդամրոցը հանձնել է Ալեքսանդրին: Նա այլևս կազմակերպված ուժեր չունեք, որոնք ի վիճակի լինեին պաշտպանելու [պարսից] արքայի տիրույթները Փոքր Ասիայում: Հաղթողը շարժվել է դեպի Կիլիկիա: 333 թ. աշնանը Իստոսում տեղի է ունեցել երկրորդ մեծ ճակատամարտը: [Պարսից բանակն] անձամբ ղեկավարող Դարեհ [III Կողմանոսը] մատնվել է խուճապի և դիմել փախուստի: [Հին պատմիչները] հավաստիացնում են, թե պարսից բանակի թիվը հասնում էր մինչև երեք հարյուր հազար հետևակայինի և հեծյալի: Այն ընդգրկում էր տարբեր ազգերի և ի շարս այլոց՝ հայերի (քառասուն հազար հետևակային և յոթ հազար հեծյալ) զորքեր:

Իստոսի հաղթանակը նվաճողների առջև բաց է արել Ասորիքի դարպասը և դեպի Եգիպտոս տանող ճանապարհը: Ալեքսանդրը վարվել է զգուշորեն՝ ուղղություն վերցնելով դեպի Ասորիք ու Եգիպտոս. այս երկրների նվաճումից հետո ձեռք բերել հուսալի հեճարան՝ այդուհետև վստահորեն խորամուխ լինելու դեպի պարսից տերության կենտրոնը: Դարեհի համար ամենաճակատազրական՝ երրորդ ճակատամարտը տեղի է ունեցել [331 թ. հոկտեմբերի 1-ին] Արբելայի հովտում՝ Գավգամելայում, որը հեռու չէր նախկին մայրաքաղաք Նինվեից: Բախտն արդեն շրջվել էր մեծ արքայից. նա գլխովին ջախջախվել է և դիմել փախուստի՝ դեպի Արևելքի մահանգները: Պարսից բանակի թիվը հասնում էր քառասուն հազար հեծյալի և հարյուր բյուր կամ մեկ միլիոն հետևակայինի, ինչն ան-

հավանական է¹: Ըստ մեկ այլ տեղեկության՝ հեծելազորի թիվը հասնում էր քառասուն հինգ հազարի, իսկ հետևակինը՝ երկու հարյուր հազարի. սա ավելի մոտ է իրականությանը: Բոլոր սատրապությունները՝ սկսած Կապադովկիայից մինչև հեռավոր Բակտրիանեն, ուղարկել էին իրենց զորքերը՝ համապատասխան սատրապների հրամանատարությամբ: Հայաստանը ներկայացված էր իր երկու սատրապով՝ Օրոնտես [Երվանդ] և Միթրաուստես [Միրվահիշտ]: Ատրոպատեսը մարերի զորավարն էր: Մարերի կողքին շարված էին կադիշցիները, աղվանները և սակասեմները: Կապադովկացիներին ղեկավարում էր Արիակեսը, իսկ դեռևս արքայի տիրապետության ներքո գտնվող Ասորիքի մի մասը՝ Մազեոսը²:

¹ Q. Curtii Rufi, De rebus gestis Alexandri Magni libri superstites, liber III, cap. 2. Armenii quadraginta millia miserant peditum, additis septem millibus equitum [Հայերն ուղարկեցին քառասուն հազար հետևակային, ավելացնելով յոթ հազար հեծյալ]: Պարսից ուժերը՝ ըստ սովորության խիստ չափազանցված են, թեպետ մեզ տրամադրվում է դրանց զինված ուժերի մանրագինն ցուցաբեր.

Պարսիկներ՝ հարյուր հազար, որոնցից՝ երեսուն հազար հեծյալ:
Մարեր՝ հիսուն հազար հետևակային, տասը հազար հեծյալ:
Բարկանցիներ՝ տասը հազար հետևակ[ային] և երկու հազար հեծյալ:
Հայեր՝ քառասուն հազար հետևակ[ային] և յոթ հազար հեծյալ:
Վրկանցիներ՝ վեց հազար հեծյալ:
Դերքիկացիներ՝ քառասուն հազար հետևակ[ային], երկու հազար հեծյալ:
Կասպեր՝ ութ հազար հետևակ[ային], երկու հազար հեծյալ:
Կասպիական ցեղեր՝ երկու հազար հետևակ[ային], չորս հազար հեծյալ:
Հույներ՝ երեսուն հազար, տես նույն տեղում, [էջ 108-109]:

² Arriani Anabasis, liber III, cap. 7: 'Αρμενίων δὲ Ὀρόντης καὶ Μιθραύστης ἦρχε [Իսկ հայերի վրա իշխում էին Օրոնտեսն ու Միթրաուստեսը].

Մյուս մասնակիցներն էին՝

1. Բակտրիանացիներ, սոգդիանացիներ և հարևան հնդիկներ, որոնց հրամանատարն էր Բակտրիանայի սատրապ Բեստսը:
2. Սակեր, ասիական սկյութներ, որոնց ղեկավարն էր Մուակեսը:
3. Արաքսներ (արաքոսիացիներ), հարևան հնդիկների հետ մեկտեղ՝ Բարսանեցոսեսի հրամանատարությամբ:
4. Արիացիներ՝ սատրապ Մատիբարզանեսի հրամանատարությամբ:
5. Պարթևներ, վրկանցիներ և տապուրներ՝ Փրատափերնեսի հրամանատարությամբ:
6. Կարմիր ծովի առափնյա գոտու բնակիչներ՝ Օրոնտոբատեսի, Արիոբարզանեսի և Օրքսիմենեսի [հրամանատարությամբ]:
7. Ուքսիեններ, սուսեցիներ՝ Աբուլխեսի որդի Օքսաբրեսի [հրամանատարությամբ]:

Մեկ այլ սկզբնաղբյուր (1) մեզ տեղեկացնում է, որ երկու քնի բաժանված պարսից բանակի ձախ կողմում, ի շարս այլոց, կային հայեր, որոնց անվանում էին «փոքրեր», իսկ աջ կողմում՝ հայեր՝ Մեծ Հայքից (2): Հարկ է նշել, որ հայերի երկրի բաժանումը Փոքր և Մեծ Հայքերի պետք է նախորդած լինի IV դարին, եթե միայն պատմիչը չի օգտագործել այն արտահայտությունները, որոնք գործածական են եղել իր ժամանակաշրջանում:

Գավզամելայի հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը սրընթաց արշավել է դեպի տերության մայրաքաղաք՝ Բաբելոն և գրավել արքայից-արքայի գահը: Հաղթողն անարգել ուղղություն է վերցրել դեպի Սուգա [Շոշ], այնուհետև՝ Պերսեպոլիս և Պասարգադ: Այդտեղից նա շարժվել է դեպի Էկբատան՝ այնտեղ գտնվող գանձերին տիրանալու և միաժամանակ Դարեհին հետապնդելու համար: Էկբատանից Ալեքսանդրն ուղղվել է [արդի] Թեհրանի մոտ գտնվող Ռագա [Raga], ուր նրան լուր է հասել Դարեհի՝ սատրապներից մեկի կողմից նենգաբար սպանվելու մասին: Այդ պահից Պարսկական կայսրության նվաճումն ավարտված էր:

Երկու տարի շարունակ Ալեքսանդրը ջանքեր է գործադրել արևելյան մահաճգների ապստամբ սատրապների դիմադրությունը հաղթահարելու և նրանց հպատակեցնելու համար: 326 թ. նա արշավանք է ձեռնարկել դեպի Հնդկաստան, որը տևել է զրեթե մեկ տարի: Ինդոսի ափով իջնելուց հետո, նա բռնել է Ետդարձի ճանա-

8. Բաբելացիներ՝ Բուպարեսի [հրամանատարությամբ], ներառյալ՝ 9. հայերի, 10. կապադովկացիների, 11. մարերի և 12. սիրիացիների [զնդերը]. բոլորը միասին՝ ներկայացնում են տասներկու սատրապություն:

Q. Curtii Rufi, Op. cit., liber IV, cap. 12. Էվինտոս Կուրտիոսը բանակը ներկայացնում է երկու՝ ձախ և աջ թևերի բաժանված ձևով: Ձախ թևում գտնվում էին բակտրիանացիները, դահերը, արաքոսիացիները, շոշեցիները, մասագետները, պարսիկները՝ մարդերի և սոգդիանացիների հետ մեկտեղ, որոնց բոլորին առաջնորդում էին Արիոբարզանեսը և Օրոբատը (Օրոնտոբատես). նրանց գլխավոր զորավարն Օրքսիմեն էր. կասպիացիները՝ Փրատափեսի հրամանատարությամբ, հնդիկները և Կարմիր ծովի ազգությունները, Armenii, quos minores vocant [այն հայերը, որ «փոքր» են անվանվում], ապա հետևում էին բաբելացիները, բելիսները, քոսեացիները, գորտուացիները, որոնց աջակցում էին փռյուգացիները և կատաոնները. վերջապես՝ պարթևներն ու սկյութները:

Այս թևում էին նախ և առաջ՝ հայերը. natio majoris Armeniae [Մեծ Հայքի բնակչությունը], հետո կապադովկացիներն ու սիրիացիները, այնուհետև մարերը: Այս բոլորը կազմում էին քառասունհինգ հազար հեծյալ և երկու հարյուր հազար հետևակային:

Այս պատմիչի տվյալները միայն ընդհանուր առմամբ են համապատասխանում Արիանոսի տվյալներին:

պարհը և Գեղրոսիայի անապատներով հասել Պասարգադ, իսկ այնուհետև Բաբելոն՝ 323 թվականին: Այժմ հարկ էր զբաղվել նվաճված երկրների կազմակերպման հարցով: Նույն 323 թ. [ամռանը] վրա հասած մահը նրա ծրագրերն անավարտ է թողել: Հստակություն չկա այն հարցում, թե ինչ հիմունքներով էր նա հաստատելու իր իշխանությունը և ինչ ձևով էր պատրաստվում կարգավորել նահանգային վարչությունը:

Ալեքսանդրի համարձակությունը նրա ահռելի [առավելություններից] էր. այն չի ունեցել, հավանաբար, որևէ այլ հենք, քան վիթխարի հաջողությունը: Թվում է, թե նրա ռազմարշավն ավելի շուտ այդ խելահեղությանը էր պայմանավորված, որն անվանում են երջանիկ անշրջահայեցություն՝ *felix temeritas*, այլ ոչ թե մտածված ու կշռադատված ծրագրի արդյունքում իրականացված գործողություն: Բարեբախտությունը ցանկացել է նրան մղել մինչև աշխարհի՝ այն ժամանակ հայտնի ծայրամասերը: Նա նվաճել է անձայրածիր մի կայսրություն, առանց իրեն հաշիվ տալու այն պահպանելու միջոցների մասին: Ժամանակին վրա հասած վախճանը փրկել է նրա փառքը: Եթե նա ապրեր ավելի երկար, կարող էր տեսնել իր ձեռնարկումի կործանումը: Գլխապառույտ հաջողությունից նա կորցրել է գլուխը, տակնուվրա է եղել նրա սիրտը՝ «Սկսելով Տրայանոսի ոգիով, նա ավարտել է Ներոնի սրտով և Հելիոգաբալոսի բարբերով»¹: Ուստի, եթե նա ժամանակին չվախճանվեր՝ պատմության մեջ կմնար ոչ իբրև հերոս, այլ իբրև մի հնարամիտ արկածախնդիր (3):

Ընշտն ասած, Ալեքսանդրը չի նվաճել պարսից կայսրությունը կամ դրան տիրացել է միայն այն չափով, որքան հարկ է եղել դեպի արքայից-արքայի մայրաքաղաքը ճանապարհի հարթելու համար՝ իր զինակիցներին թողնելով ավարտին հասցնելու նվաճումը: Հանձնարարությունը բավական դժվարին էր կատարելու համար: Հնարավոր չէ պնդել, թե երբ է այն ի կատար ածվել՝ նրա կենդանության օրոք, թե հետո, հնարավոր չէ խոսել նաև պարսից կայսրության՝ մակեդոնացիների կատարյալ հպատակության ներքո անցնելու մասին:

Գրանիկոսի ճակատամարտից հետո երկու սատրապություն՝ Հելլեսպոնոսական Փոյուզիան և Լիդիան անցել են նվաճողի տիրապետության ներքո: Սակայն հարևան սատրապությունները՝ Մեծ Փոյուզիան, Կապադովկիան՝ մինչև Հալիս և Հալիսի մյուս

¹ Նշել է Նապոլեոնն իր «Հուշերում»:

կողմում գտնվող Կապադովկիան չէին նվաճվել: Ալեքսանդրը հանձնարարել էր Անտիգոնոսին՝ հպատակեցնել Փոյուզիան և Սաբիքտաս [կոչվող] Կապադովկիան¹: Հալիսի մյուս կողմում գտնվող Կապադովկիան Արիարաթեսի տիրապետության ներքո էր: Առափնյա երկրները՝ Բութանիան, Պափլագոնիան ևս պահպանել էին իրենց անկախությունը:

Հայաստանը գտնվում էր նույն կացության մեջ: Սկզբնաղբյուրները հավաստիացնում են, որ Գավգամելայի ճակատամարտից հետո, Բաբելոն ժամանումից ի վեր, Ալեքսանդրը Հայաստան է ուղարկել Միթրենեսին, նրան՝ ով հանձնել էր Սարդեսը²: Սակայն, չկա որևէ փաստ, թե Միթրենեսն իր առաքելությունն ավարտին է հասցրել: Մենք գիտենք, որ Հայաստան էր ուղարկվել մեկ այլ անձնավորություն՝ Մենոնը, որպեսզի ոսկի փնտրեր Սիսալիի-տիսի [Սպեր] տարածաշրջանի հանքերում: Բայց տեղաբնիկները հարձակվել էին նրա վրա և դուրս վռնդել³: Միթրենեսը կարող էր արժանանալ միևնույն ճակատագրին: Մակեդոնական նվաճումների ցուցակներում, իրոք որ, մենք որևէ տեղ Հայաստանի մասին հիշատակության չենք հանդիպում:

Ալեքսանդրը վախճանվել է: Ծավալված պայքարին հաջորդել է կայսրության առաջին բաժանումը՝ հանգուցյալ նվաճողի արքունիքի և բանակի բարձրաստիճան հրամանատարության միջև: Սատրապությունների (դրանց կառավարիչների հետ մեկտեղ) քաշխուժը ներկայանում է հետևյալ կերպ.

1. Եգիպտոսը տրվել է Պտղոմեոսին՝ Լագոսի որդուն:
2. Ատրիքը՝ Լաոմեդոնին:
3. Կիլիկիան՝ Փիլոտասին:
4. Մարաստան՝ Պիթոնին:
5. Կապադովկիան և Պափլագոնիան՝ առափնյա տարածաշրջանների հետ մեկտեղ, ուր Ալեքսանդրը չէր գնացել՝ Եվմենեսին:
6. Պամփիլիան, Լիկիան և Մեծ Փոյուզիան՝ Անտիգոնոսին:
7. Կարիան՝ Կասսանդրոսին:
8. Լիդիան՝ Մենանդրոսին [Մելեագրոսին]:
9. Հելլեսպոնոսական Փոյուզիան՝ Լեոննատոսին:

¹ *Arriani Anabasis*, liber I, cap. 17; liber II, cap. 4.

² Անդ, liber III, cap. 16. *κατέπεμψε δὲ καὶ ἐς Ἀρμενίαν Μιθρήνην σατράπην* [Իսկ Հայաստան է ուղարկվել Միթրենես սատրապը]:

³ *Strabonis Geographica*, liber XI, cap. 14.

10. Թրակիան՝ Լյուսիմաքոսին:
11. Մակեդոնիան՝ Անտիպատրոսին:
12. Պարոպամիսադեսը՝ Օքսիարտեսին:
13. Արաքոսիան և Գեդրոսիան՝ Միբրյուրտիոսին:
14. Արիան և Դրանգիանան՝ Ստասանդրոսին:
15. Բակտրիանեն և Սոգդիանեն՝ Փիլիպպոսին:
16. Պարթևստանը և Վրկանը՝ Փրատափերնեսին:
17. Պարսը [Պերսիս]՝ Պեկեստասին:
18. Կարմանիան՝ Տլեպոլեմոսին:
19. Մարաստանը՝ Ատրոպատեսին:
20. Բաբելոնը՝ Արքոնին:
21. Միջագետքը՝ Արկեսիլատոսին:
22. [Անընթեռնելի]¹:

Այս ցուցակում Հայաստանի կամ Միթրենեսի անունները ուրոնելը զուր է: Կարծեցյալ սատրապի մասին այլևս չի հիշատակվում: Խիստ հավանական է, որ նա զոհվել է Հայաստանում:

«Պափլագոնիան, Կապադովկիան և Պոնտոսի ամբողջ ամրո մինչև Տրապիզոն» բաժին են հասել Ալեքսանդրի առաջին քարտուղարին՝ Եվմենեսին: Մակայն, այս երկրները դեռևս նվաճված չէին և դրանց թագավորն Արիարաթես I-ն էր: Ըստ մեկ այլ սկզբնաղբյուրի՝ Եվմենեսին կարգադրված էր հսկել ամբողջ տարածաշրջանը մինչև Տրապիզոն և պատերազմել Արարաթեսի դեմ, որը միակն էր, ով չէր ցանկացել ենթարկվել մակեդոնական տիրապետությանը²: Երկու հարևան սատրապներ՝ Հելլեսպոնտական Փոյուզիայի սատրապ Լեոննատոսը և Մեծ Փոյուզիայի սատրապ

¹ Diodori Bibliotheca Historica, liber XVIII, cap. 3. Այս ցուցակը պատկանում է Հիերոնիմոս Կարդիացուն: Այս նույն ցուցակը Պոնտոս Տրոգոսը վերստին ներկայացրել է մի քանի շեղումներով (Justini historiarum philippicarum ex Trogo Pompeio liber XIII, cap. 4): Այսպիսով նա Բակտրիանեն և Սոգդիանեն **Փիլիպպոսի** փոխարեն հանձնում է երկու այլ անձանց, առաջինը՝ Ամյունտասին, իսկ երկրորդը՝ Սկյութեսին: Նույնը վերաբերում է Պարթևստանին և Վրկանին, որոնցից յուրաքանչյուրը, Փրատափերնեսի փոխարեն, ուներ առանձին ղեկավար՝ Նիկանորը և **Փիլիպպոսը**: Նա հավելում է Հայաստանը, որը տրվել է Տլեպոլեմոսին: Վերջինս Կարմանիայի սատրապն էր: Կարմանիան շփոթվել է Հայաստանի հետ:

² Q. Curtii Rufi, op. cit., liber X, cap. 10: bellum cum Arbate gereret. Solus hic detrectabat imperium [Պատերազմ էր վարում Արարաթեսի դեմ. վերջինս միակն էր, որ չի ընդունել <մակեդոնական> տիրապետությունը]. թվում է, թե Արարաթեսը կարող էր լինել Արիարաթես անվան աղավաղված ձևը, հմմտ. Արապատ, Plutarchus' Artax (4):

Անտիզոնոսը, Պերդիկկասից ստացել էին՝ իր տիրույթում հաստատվելու գործում Եվմենեսին օժանդակելու հրաման: Անտիզոնոսը չէր ցանկացել հնազանդվել, իսկ Լեոննատոսը, որին կանչել էին Թեսսալիա, այնտեղ կնքել էր իր մահկանացուն:

Պերդիկկասը հարկադրված է եղել անձամբ գնալ Արիարաթեսին ընդառաջ, որի դեմ մարտնչել է և 322 թ. խաչել նրան՝ ամբողջ ընտանիքի հետ միասին: Եվմենեսը հաստատվել է իր սատրապությունում:

Չցանկանալով բաժանվել Պերդիկկասից, Եվմենեսը վստահել է քաղաքներն իր բարեկամներին, նշանակել կայազորների պետեր, ընտրել դատավորներ ու մատակարարներ և ուղեկցել Պերդիկկասին մինչև Կիլիկիա: Այստեղ Պերդիկկասը որոշել է, որ ավելի շահավետ է նրան ետ ուղարկել՝ «արտաքուստ իր սատրապությունը ղեկավարելու, սակայն, իրականում՝ սահմանակից Հայաստանի վրա իշխելու համար, որտեղ Նեոպտոլեմոսը խռովություններ էր հրահրել»:

Պարզ չէ, թե Հայաստանում խռովություններ հրահրող այս անձնավորությունն ինչ կարգավիճակ ուներ: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Փոքր Հայքին, որը սահմանակից էր Կապադովկիային, սակայն, հայտնի չէ նմանապես, թե արդյո՞ք այն ընդգրկվում էր Կապադովկիայի սատրապության մեջ: Թվում է, թե Նեոպտոլեմոսը սատրապի ենթակամներից մեկն էր, զինվորական աստիճանավոր:

Միևնույն ժամանակ Կրատերոսն ու Անտիպատրոսը Հուստանանից գնացել են Փոքր Ասիա՝ Պերդիկկասի իշխանության դեմ մարտնչելու համար: Վերջինս պատրաստվելով մեկնել Եգիպտոս՝ Պտղոմեոսի դեմ պայքարելու, «Եվմենեսին նշանակել է Հայաստանի և Կապադովկիայի զորքերի գլխավոր զորավար»² և կարգադրել իր եղբորը՝ Ալկեստասին ու Նեոպտոլեմոսին, ենթարկվել Եվմենեսին: Փոքր Հայքը միշտ ընդգրկվել է, սակայն, ստուգություն չկա, թե ինչպիսիք են եղել դրա առնչությունները Կապադովկիայի սատրապի հետ:

Նեոպտոլեմոսը դավաճանել է Եվմենեսին և անցել Կրատերոսի և Անտիպատրոսի կողմը: Նա Կրատերոսին տարել է Եվմենեսի դեմ, մինչդեռ Անտիզոնոսն ուղղություն է վերցրել դեպի Կիլի-

¹ Plutarchi Eumenes. 4. λόγῳ μὲν ἐπὶ τὴν ἑαυτοῦ σατραπείαν, ἔργῳ δὲ τὴν ἄμορον Ἀρμενίαν τετραγαμένην ὑπὸ Νεοπτολέμου διὰ χειρὸς ἔξοντα.

² Plutarchi, op. cit., 5.

10. Թրակիան՝ Լյուսիմաքոսին:
11. Մակեդոնիան՝ Անտիպատրոսին:
12. Պարոպամիսաղեսը՝ Օքսիարտեսին:
13. Արաքոսիան և Գեդրոսիան՝ Սիրյուրտիոսին:
14. Արիան և Դրանգիանան՝ Ստասանդրոսին:
15. Բակտրիանեն և Սոգդիանեն՝ Փիլիպպոսին:
16. Պարթևստանը և Վրկանը՝ Փրատափերնեսին:
17. Պարսքը [Պերսիա]՝ Պևկեստասին:
18. Կարմանիան՝ Տլեպոլեմոսին:
19. Մարաստանը՝ Ատրոպատեսին:
20. Բաբելոնը՝ Արքոնին:
21. Միջագետքը՝ Արկեսիլատոսին:
22. [Անընթեռնելի]¹:

Այս ցուցակում Հայաստանի կամ Միթրենեսի անունները որոնելը զուր է: Կարծեցյալ սատրապի մասին այլևս չի հիշատակվում: Խիստ հավանական է, որ նա զոհվել է Հայաստանում:

«Պափլագոնիան, Կապադովկիան և Պոնտոսի ամբողջ ափը մինչև Տրապիզոն» բաժին են հասել Ալեքսանդրի առաջին քարտուղարին՝ Եվմենեսին: Սակայն, այս երկրները դեռևս նվաճված չէին և դրանց թագավորն Արիարաթես I-ն էր: Ըստ մեկ այլ սկզբնաղբյուրի՝ Եվմենեսին կարգադրված էր հսկել ամբողջ տարածաշրջանը մինչև Տրապիզոն և պատերազմել Արքաթեսի դեմ, որը միակն էր, ով չէր ցանկացել ենթարկվել մակեդոնական տիրապետությանը²: Երկու հարևան սատրապներ՝ Հելլեսպոնտական Փոյուզիայի սատրապ Լեոննատոսը և Մեծ Փոյուզիայի սատրապ

¹ *Diodori Bibliotheca Historica*, liber XVIII, cap. 3. Այս ցուցակը պատկանում է Հիերոնիմոս Կարդիացուն: Այս նույն ցուցակը Պոմպեոս Տրոգոսը վերստին ներկայացրել է մի քանի շեղումներով (*Justini historiarum philippicarum ex Trogo Pompeio liber XIII*, cap. 4): Այսպիսով նա Բակտրիանեն և Սոգդիանեն **Փիլիպպոսի** փոխարեն հանձնում է երկու այլ անձանց, առաջինը՝ Անյունտասին, իսկ երկրորդը՝ Սկյուբեսին: Նույնը վերաբերում է Պարթևստանին և Վրկանին, որոնցից յուրաքանչյուրը, Փրատափերնեսի փոխարեն, ուներ առանձին ղեկավար՝ Նիկանորը և **Փիլիպպոսը**: Նա հավելում է Հայաստանը, որը տրվել է Տլեպոլեմոսին: Վերջինս Կարմանիայի սատրապն էր: Կարմանիան շփոթվել է Հայաստանի հետ:

² *Q. Curtii Rufi*, op. cit., liber X, cap. 10: bellum cum Arbate gereret. Solus hic detrectabat imperium [Պատերազմ էր վարում Արքաթեսի դեմ. վերջինս միակն էր, որ չի ընդունել <մակեդոնական> տիրապետությունը]. թվում է, թե Արքաթեսը կարող էր լինել Արիարաթես անվան աղավաղված ձևը, հնմտ. **Արպատ**, Plutarchus' Artax (4):

Անտիզոնոսը, Պերդիկկասից ստացել էին՝ իր տիրույթում հաստատվելու գործում Եվմենեսին օժանդակելու հրաման: Անտիզոնոսը չէր ցանկացել հնազանդվել, իսկ Լեոննատոսը, որին կանչել էին Թեսսալիա, այնտեղ կնքել էր իր մահկանացուն:

Պերդիկկասը հարկադրված է եղել անձամբ գնալ Արիարաթեսին ընդառաջ, որի դեմ մարտնչել է և 322 թ. խաչել նրան՝ ամբողջ ընտանիքի հետ միասին: Եվմենեսը հաստատվել է իր սատրապությունում:

Չցանկանալով բաժանվել Պերդիկկասից, Եվմենեսը վստահել է քաղաքներն իր բարեկամներին, նշանակել կայազորների պետեր, ընտրել դատավորներ ու մատակարարներ և ուղեկցել Պերդիկկասին մինչև Կիլիկիա: Այստեղ Պերդիկկասը որոշել է, որ ավելի շահավետ է նրան ետ ուղարկել՝ «արտաքուստ իր սատրապությունը ղեկավարելու, սակայն, իրականում՝ սահմանակից Հայաստանի վրա իշխելու համար, որտեղ Նեոպտոլեմոսը խռովություններ էր հրահրել»:

Պարզ չէ, թե Հայաստանում խռովություններ հրահրող այս անձնավորությունն ինչ կարգավիճակ ուներ: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Փոքր Հայքին, որը սահմանակից էր Կապադովկիային, սակայն, հայտնի չէ նմանապես, թե արդյո՞ք այն ընդգրկվում էր Կապադովկիայի սատրապության մեջ: Թվում է, թե Նեոպտոլեմոսը սատրապի ենթականերից մեկն էր, զինվորական աստիճանավոր:

Միևնույն ժամանակ Կրատերոսն ու Անտիպատրոսը Հունաստանից գնացել են Փոքր Ասիա՝ Պերդիկկասի իշխանության դեմ մարտնչելու համար: Վերջինս պատրաստվելով մեկնել Եգիպտոս՝ Պտղոմեոսի դեմ պայքարելու, «Եվմենեսին նշանակել է Հայաստանի և Կապադովկիայի գորքերի գլխավոր զորավար»² և կարգադրել իր եղբորը՝ Ալկեստասին ու Նեոպտոլեմոսին, ենթարկվել Եվմենեսին: Փոքր Հայքը միշտ ընդգրկվել է, սակայն, ստուգություն չկա, թե ինչպիսիք են եղել դրա առնչությունները Կապադովկիայի սատրապի հետ:

Նեոպտոլեմոսը դավաճանել է Եվմենեսին և անցել Կրատերոսի և Անտիպատրոսի կողմը: Նա Կրատերոսին տարել է Եվմենեսի դեմ, մինչդեռ Անտիզոնոսն ուղղություն է վերցրել դեպի Կիլի-

¹ Plutarchi Eumenes. 4. *λόγω μὲν ἐπὶ τὴν ἑαυτοῦ σατραπείαν, ἔργω δὲ τὴν ὄμορον Ἀρμενίαν τεταραγμένῃν ὑπὸ Νεοπολέμου διὰ χεῖρὸς ἔξοντα.*

² Plutarchi, op. cit., 5.

կիա, որպեսզի քիկունքից հարձակվի Պերդիկկասի վրա: Եվմենեսը մարտի է բռնվել Կրատերոսի և Նեոպտոլեմոսի հետ և նրանց սպանել ճակատամարտում: Սակայն նրա դաշնակից Պերդիկկասի մահվան բոթը չեղյալ է դարձրել այդ հաղթանակի նշանակությունը:

Ազատագրվելով ահեղ հակառակորդից՝ Անտիպատրոսը և Անտիգոնոսը ձեռնամուխ են եղել սատրապությունների վերաբաժանմանը, որը տեղի է ունեցել Տրիպարադիստում 321 թ., հետևյալ կերպ.

1. Եգիպտոս – Պտղոմեոս
2. Ասորիք – Լաոմեդոն
3. Կիլիկիա – Փիլոքսենոս
4. Միջագետք և Արբելիտիս – Ամփիմաքոս
5. Բաբելոն – Սելևկոս
6. Շոշան – Անտիգենես
7. Պարսկաստան – Պևկեստաս
8. Կարմանիա – Տլեպոլեմոս
9. Մարաստան – Պիթոն
10. Պարթևստան – Փիլիպպոս
11. Արիա և Դրանգիանա – Ստասանդրոս
12. Բակտրիանե և Սոգդիանե – Ստասանդր
13. Արաքոսիա
14. Պարոպամիսադես
15. Հյուսիսային Հնդկաստան
16. Պատալայի Հնդկաստան
17. Հիդասպեսի Հնդկաստան, բոլորը պահպանել են իրենց նախկին սատրապներին
18. Կապադովկիա – Նիկանոր
19. Մեծ Փոյոզիա, Պամփիլիա, Լիկաոնիա, Լիկիա - Անտիգոնոս
20. Կարիա – Կասսանդրոս
21. Լիդիա – Կլեիտոս
22. Հելլեսպոնտական Փոյոզիա, Արրիդայոս¹:

¹ Diodori, liber XVIII, cap. 39; Arriani Historiae successorum Alexandri fragmenta, 34. Ընդգծված համարները վերաբերում են նախկին սատրապներին:

Ակնհայտ է, որ Հայաստանը բացակայում է այս ցուցակում: Դրա միակ պատճառն այն է, որ Հայաստանը չէր գտնվում մակեդոնական ենթակայության ներքո:

Անտիպատրոսը տվել է իր համաձայնությունն իբրև խնամակալ: Նա վախճանվել է երկու տարի անց: Անտիգոնոսի և Եվմենեսի միջև ծայր է առել կատաղի պայքար: Վերջինս պարտվել է և ապաստանել Նորայում՝ Լիկաոնիայի և Կապադովկիայի սահմանամերձ տարածաշրջանում գտնվող բերդամրոցում¹:

Մեզ հայտնի է, որ «Եվմենեսը մտադիր էր փախչել Հայաստան, որպեսզի այնտեղ բնակիչներից որոշ դաշնակիցներ ձեռք բերեր»²: Սակայն, Անտիգոնոսը նրան խանգարել է, և այդ ժամանակ նա ճողոպրել է Նորա [բերդամրոց]:

Եվմենեսը ձգտում էր աջակցություն գտնել Պարսկաստանում և իր հակառակորդների դեմ մարտնչել տեղի սատրապ Պևկեստասի զինված ուժերի միջոցով: Վերջինս մրցակցում էր Մարաստանի սատրապ Պիթոնի հետ՝ Պարսկաստանում գերիշխանության հասնելու համար: Բաբելոնի սատրապ Սելևկոսը Պիթոնի կողմն է անցել: Քիչ անց հայտնվել է Անտիգոնոսը և Բաբելոնից հարձակվել Եվմենեսի վրա: Տաղարմարգայում (Սպահանի մոտակայքում) Եվմենեսը տանուլ է տվել ճակատամարտը և սպանվել Անտիգոնոսի կողմից 317 թ.³:

Այդ պահին Հայաստանի սատրապությունն Օրոնտեսի ձեռքին էր: Պատմում են, որ Եվմենեսը հորինել էր «ասորերեն գրված մի նամակ», որտեղ ասված էր, որ մանուկ ժառանգորդ Ալեքսանդրը և [Ալեքսանդր Մեծի մայր] Ողոմպիադն արտահայտվել էին Եվմենեսի օգտին և Անտիգոնոսի դեմ: Եվմենեսն այս կեղծ նամակը ներկայացրել է իբրև «Հայաստանի սատրապ և Պևկեստասի բարեկամ Օրոնտեսից ստացված»⁴:

¹ Plutarchi, Eumenes. 10.

² Diodori, liber XVIII, cap. 41. *ὁ μὲν Εὐμενὴς ἐπεβάλετο φεύγειν εἰς τὴν Ἀρμενίαν, καὶ τῶν ἐν ταύτῃ κατοικοῦντων τινὰς πρὸς τὴν συμμαχίαν συλλαβέσθαι.*

³ Diodori, liber XIX, cap. 14.

⁴ Diodori, liber XIX, cap. 23: *Ἡ δὲ ἐπιστολὴ Συριοῖς γεγραμμένη γράμμασιν ἀπέσταλτο παρ' Ὀρόντου τοῦ σατραπείαν μὲν ἔχοντος Ἀρμενίας, φίλου δὲ δντος Πευκέστη. Plutarchi, Eumenes. 13. Պրուտարքոսին այս նամակը հայտնի է, սակայն, նա այն համարում է արժանահավատ և չի հիշատակում հայ սատրապ Օրոնտեսին:*

Մենք վստահ չենք, քե արդյո՞ք Եվմենեսն Օրոնտեսի Հայաստանում էր հետամուտ այն օգնությանը, ինչի մասին նշեցինք վերը, քե խոսքը գուցե և վերաբերում էր Փոքր Հայքին:

Եվմենեսի սպանությունից հետո Անտիգոնոսը 317-301 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում դարձել է պետությունը տնօրինող առաջին դեմքը: Նա, որին հաջորդել է իր որդի Դեմետրիոս Պոլիորկետեսը, երազում էր վերականգնել կայսրության միասնությունը: Մելկոսը զգալով վերահաս սպառնալիքը, նահանջել է Պտղոմեոսի մոտ, որը նմանապես սոսկում էր Անտիգոնոսի իշխանատենչությունից: Նրանք հարաբերություններ են հաստատել Մակեդոնիայի և Թրակիայի տիրակալների հետ և համատեղ առաջարկությամբ դիմել Անտիգոնոսին՝ Բաբելոնը՝ Մելկոսին, Կապադովկիան՝ Կասսանդրոսին և Սիրիան՝ Պտղոմեոսին զիջելու հարցով: Անտիգոնոսը գերադասել է հարցը լուծել ուժի միջոցով և նրանց պատերազմ է հայտարարել, որին առնչվող երկու հանգամանք արժանի են հիշատակության: [Առաջինն է.] Գազայի ճակատամարտն Ասորիքում, որի արդյունքում՝ 312 թ. Մելկոսը գրավել է Բաբելոնը:

Անտիգոնոսը և Դեմետրիոսը 306 թ. շահել են ծովային մեծ ճակատամարտը և այդ առիթով ընդունել թագավորական տիրոջ: Մյուս ժառանգորդները չեն հապաղել վարվել նույն ձևով: Այդ պահից կայսրության բաժանումն ինքնուրույն միավորումների՝ իրականացված փաստ էր: Կապադովկիայում գտնվող Իպսոսում՝ Անտիգոնոսի և նրա հակառակորդների միջև տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտն Անտիգոնոսի համար աղետալի հետևանքներ է ունեցել: Պարտություն կրելով՝ նա 301 թ. ինքնասպան է եղել: Փոքր Ասիան անցել է Լյուսիմաքոսին՝ Թրակիայի տիրակալին, իսկ Ասորիքը՝ Մելկոսին:

Անտիգոնոսի որդին՝ Դեմետրիոսը, հաջորդ քսան տարվա ընթացքում շարունակելու է պայքարը Փոքր Ասիայի համար: Նախ Մելկոսը զորավիճ է եղել Լյուսիմաքոսին՝ Դեմետրիոսի դեմ պայքարում, որն ի վերջո պարտություն է կրել 285 թ. և մահկանացուն կնքել՝ իբրև Մելկոսի գերի: Այնուհետև, 281 թ. Կուրուպեդիոնի ճակատամարտում նա հարցերը լուծել է Լյուսիմաքոսի հետ: Մելկոս [I Նիկատորը]՝ իբրև Ասիայի միակ տիրակալ, հաղթանակել է: Մելկյանների կայսրությունը հիմնադրված էր: Այն ընդգրկում էր Փոյուզիայից մինչև Հնդկաստան ձգվող երկրները՝ «Միջագետքը,

Հայաստանը, Մելկյան Կապադովկիան, Պարսկաստանը»¹, Պարթևստանը և այլն: Պատմիչն ընդգրկելով Հայաստանը Մելկյանների երկրների թվում՝ սխալվել է:

322 թ. Պերդիկկասի կողմից խաչված Արիարաթես թագավորի որդի Արիարաթես II-ը ապաստանել էր Հայաստանում: Քիչ անց, երբ Եվմենեսը և Պերդիկկասն արդեն մահացել էին, իսկ Անտիգոնոսը մարտնչում էր Մելկոսի դեմ, Արիարաթեսն օգտագործելով հայոց թագավոր *Արդատեսի* տրամադրած օժանդակ ուժերը, սպանել է մակեդոնական զորավարին և վերականգնել իր իրավունքները հայրական իշխանության նկատմամբ²: Անտիգոնոսի և Մելկոսի միջև թշնամանքը սկիզբ է առել Գազայի 312 թ. ճակատամարտից հետո և ավարտին հասել 301 թ. Անտիգոնոսի ջախջախմամբ և ինքնասպանությամբ: Այսպիսով, 312-301 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանում իշխել է Արդատես անունով մի թագավոր: Դա քաջածանոթ Արուանդես (Arouandes) կամ Արյուանդես (Aruandes), այլ կերպ՝ Օրոնտես անվան աղավաղումն է, նույն սատրապի, որը գլխավորում էր հայկական

¹ Appiani, De rebus Syriacis, 55. *ἦρξε Μεσοποταμίας καὶ Ἀρμενίας καὶ Καππαδοκίας τῆς Σελευκίδος λεγομένης καὶ Περσῶν*, և այլն: Նույն պատմիչը մեկ այլ տեղ հղում է Հիերոսիմոսին՝ ըստ որի, Ալեքսանդր երբեք չի մտնեցել Կապադովկիային, այլ «Կարեհի դեմ է գնացել այլ ճանապարհով, որը ձգվում էր Պամփիլիայի և Կիլիկիայի ծովափով», *ἀνὰ τὴν παράλιον τῆς Παμφυλίας καὶ Κιλικίας ἐτέραν ὁδὸν ἐπὶ τὸν Δαρείον τραπέσθαι* (Mithridatica, 8):

² Diodori, liber XXXI, cap. 19 (ըստ՝ Փոս [պատրիարք]ի). *Ἀριαράθης δὲ ὁ τοῦ προβεβασιλευκότος υἱὸς ἀπελπίσας κατὰ τὸ παρὸν ἀποχωρεῖ μετ' ὀλίγων π ρὸς τὴν Ἀρμενίαν. Μετ' οὐ πολὺν δὲ χρόνον τῶν περὶ τὸν Εὐμένη καὶ Περδίκκαν τελευτησάντων, Ἀντιγόνου δὲ καὶ Σελευκού περισπωμένων, λαβὼν δύναμιν παρὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ἀρμενίων Ἀρδοάτου, τὸν μὲν τῶν Μακεδόνων στρατηγὸν Ἀμύνταν ἀπέκτεινε, ἐξέβαλε δὲ καὶ Μακεδόνας ταχέως τῆς χώρας, καὶ τήνοικεῖαν ἀρχὴν ἀνεκτέσαστο* [Արիարաթեսը, նախորդ արքայի որդին, հուսահատվելով տիրող իրավիճակից, <զինակիցների> մի փոքր <խմբի> հետ հեռացավ Հայաստան: Եվմենեսի և Պերդիկկասի մահվանից, ինչպես նաև Անտիգոնոսի և Մելկոսի ընդհարվելուց շատ ժամանակ չանցած, նա, վերցնելով Հայաստանի արքա Արդատեսից ռազմական ուժեր, սպանեց մակեդոնացիների զորահրամանատար Ամյոնտասին, կարճ ժամանակամիջոցում փտարեց մակեդոնացիներին երկրից և վերահաստատեց իրեն պատկանող իշխանությունը]: Վաղուց ի վեր ենթադրել են, որ Արդատես (Ardoates) անունը պետք է դարձնել Արուանդես (Arouandes) (J. G. Droysen, Geschichte d. Hellenismus, II 2, 225): Այն բանից հետո, երբ Նեմրոդ լեռան արձանագրությունը բացահայտել է Արուանդեսի և Օրոնտեսի նույնությունը, այդ ենթադրությունը որևէ տարակույս չի հարուցում (5):

զինված ուժերն Արբելայի ճակատամարտում 331 թ., նույն սատրապ Օրոնտեսի, որը հիշատակվում է Եվմենեսի († 317) կեղծ նամակի պատմության առնչությամբ:

Կամ նա, կամ էլ հավանաբար նրա որդին, պետք է, որ ընդունած լինեին թագավորական տիրուդոսը 306 թ., երբ Անտիգոնոսն իրեն հռչակել է թագավոր, իսկ այլք հետևել են նրա օրինակին: Հայաստանն ի սկզբանե կարողացել է խուսափել մակեդոնացիների տիրապետությունից և երբ վրա է հասել պահը՝ Անտիգոնոսի և այլ ժառանգորդների օրինակով [նրա տիրակալը] ընդունել է թագավորական խույրը:

Ընդհանուր առմամբ, Սելևկյան կայսրության հյուսիսային սահմանների երկայնքով ձգվող երկրները Բյուրանիան, Պոնտոսը, Կապադովկիան, Հայաստանը, Պարթևստանը և նույնիսկ Հնդկաստանի ժողովուրդները կարողացել են խուսափել ժառանգորդների տիրապետությունից և իրենց [իշխանավորներին] են վերագրել թագավորի տիրուդոս:

Արոանդես (Արդաստես) թագավորն ունեցել է մի հաջորդ, որի անունը չի պահպանվել (6): Բյուրանիայի թագավոր Նիկոմեդես [I]-ը (275-250) իր առաջին կնոջից ունեցել է մի որդի՝ Չեիլաս անունով: Նրա երկրորդ կինը՝ իբրև խորթ մայր, Չեիլասին այն աստիճանի է հալածել, որ դժբախտ արքայազնը հարկադրված է եղել փրկվել՝ ապաստանելով Հայաստանի թագավորի մոտ: Խորթ մայրը ջանացել է ոչնչացնել Չեիլասին՝ գահն իր որդիների համար ապահովելու նպատակով: Չեիլասի փախուստը տեղի է ունեցել նրա հոր կենդանության օրոք, այսպիսով, նախքան 250 թ., հավանաբար, 265 թ. շրջանում: Այս տարեթվին Հայաստանում եղել է մի թագավոր, որը Չեիլասին ապաստան է հասկացրել: Նա, ամենայն հավանականությամբ, Արոանդեսի որդին է, ամեն դեպքում՝ նրա հաջորդը:

Սելևկոս II-ի (246-226) օրոք գոյություն է ունեցել արդեն մեկ այլ հայոց թագավոր՝ Արսամեսը [Արշամ]: Սելևկյան այս թագավորի

¹ Memnonis, Historia Heracleiae Ponti, fr. 22; (C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, Paris, 1883, t. III, p. 537. Οὐ πολλοῦ δὲ πᾶν ρυέντος χρόνου ὁ τῶν Βιθύνων βασιλεὺς Νικομήδης ἐπεὶ ὁ μὲν ἐκ προτέρων αὐτῷ γάμων γεγονῶς παῖς Ζηίλας φυγὰς ἦν πρὸς τὸ ν Ἀρμενίων βασιλέα ταῖς τῆς μητροῦσ Ἐταζέτας μηχαναῖς ἐλάθεις... [Շատ ժամանակ շանցած Բյուրանիայի թագավոր Նիկոմեդեսը, քանի որ նրա առաջին անուսությունից ծնված երեխան՝ Չեիլասը, իր խորթ մոր դավերից քարքվելու համար փախել էր հայերի թագավորի մոտ...]:

րի եղբայր Անտիոքոս Հիերաքսն ապստամբել է թագավորի դեմ և փախել դեպի Սիջազետք և, հատելով Հայաստանի սահմանը՝ ընդունվել է Արսամեսի կողմից, որը նրա բարեկամն էր¹: Փախստական արքայազնը վախճանվել է 227 թվականին: Արսամեսը, որն այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Հայաստանի գահը, հավանաբար, սերում է նշված թագավորից՝ Չեիլասի բարեկամից և ժամանակակցից: Որ այս երկու թագավորներն իրոք պատկանում էին Օրոնտեսի և Արոանդեսի հարստությանը, ապա մենք դրա ապացույցն ունենք Կոնմագենեի թագավորի արձանագրության մեջ, որի մասին խոսք եղավ վերը:

Կոնմագենեի թագավոր Անտիոքոսը իրեն համարում էր ծագումով Արոանդեսի [Երվանդի] ընտանիքից: Նրա տված ծագումնաբանությունն ընդգրկում է.

թագավոր Արսամես, որը Սամոս թագավորի որդին է և թագավոր Սիհերդատ՝ Սամոս թագավորի որդին՝

Այս Արսամեսը մեր [Արշամ]-Արսամեսն է, Սելևկյան փախստական արքայազնի բարեկամը: Անտիոքոս Հիերաքսն Արսամեսի մոտ է փախել 230 թ. շրջանում:

Անտիոքոսը Սելևկոս II Կալլինիկոսի եղբայրն էր: Վերջինս սպանել էր իր խորթ մորը՝ Բերենիկեին, Եգիպտոսի թագավոր Պտղոմեոս [III Եվերգետես I]-ի [246-221] քրոջը: Այս հանցանքը Պտղոմեոսին տրամադրել է նրա դեմ: Պարտված Սելևկոսը փախել է Անտիոքոսի մոտ և օգնություն հայցել իր եղբորից: Իբրև փոխհատուցում՝ նա նրան առաջարկում էր Ասիայի՝ իրեն պատկանող ամբողջ մասը՝ մինչև Տավրոս լեռը:

Իշխանատնչությամբ համակված, ուրիշի ունեցվածքի հանդեպ ընչաքաղցությամբ լի Անտիոքոսը ինչպես զիշատիչ թռչունը, ցանկանում էր իր եղբորը զրկել ամեն ինչից, որից և ծագել է նրա Հիերաքս՝ «ճուռակ» մականունը:

¹ Polyaei Rhetori IV, 17. Ἀντιόχος Σελεύκου τοῦ ἀδελφοῦ ἀποστὰς εἰς τὴν Μέσην τῶν ποταμῶν, ὄθεν καὶ μὲν Ἀρμενίων δρους διελθόντα φέλος ὤν Ἀρσάμης ὑπεδέξατο.

² K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nord-Syrien, p. 285, a) βασιλέα < Ἀ>ρσά<μην> τὸν ἐκ β<ασιλέως> Σάμου, b) βασιλέα Μιθράτην Καλλίνικον τ<ὸν ἐκ βασιλέ>ω[ς] Σάμο<υ>.

Str. 31. La guerre de Lucullus. Tigraue

Biblioth. (ed. Loeb. in 2-3.

Après avoir vaincu les Rois Mithr. et Tigrane et les avoir forcés à faire retrait, assiégéa Tigranocerta. Les barbares lui firent beaucoup de mal avec leurs traits et avec la naphte qu'ils versaient sur les machines de guerre. C'est une matière bitumineuse, telle est inflammable qu'elle consume tout ce qu'elle touche, et qu'on ne peut facilement l'éteindre avec aucune espèce de liquide.

en 69. Le dommage causé par les Romains rendit la confiance à Tigrane: il s'avance contre Lucullus avec des forces considérables et s'écria pour se moquer de son. de l'armée qui assiégéa Tigranocerta: "ils sont très peu nombreux, s'ils veulent faire la guerre, et très nombreux, s'ils viennent en ambassade". mais sa joie ne fut pas de longue durée: il apprit bientôt comment courtois la valeur et l'art l'emportent sur le grand nombre. Il prit la fuite, et les soldats romains ayant trouvé sa tiare et la banderolle (τιράριον et ἀρόσημα) qui les tourmentait les recueillirent à Lucullus. Tigrane, dans la crainte de voir en danger, s'en était dévoué et les avait jetés loin de lui (ἠσπίδα καὶ ἀρόσημα)

Նիկողայոս Աղոնցի ձեռագրի էջերից

241 p. Պտղոմնեսու քազավորը տասը տարով հաշտություն է կնքել Մելկոսի հետ: Եղբայրների միջև բռնկվել է պատերազմ: Հիերաքսը երեք մեծ պարտություններ է կրել, կորցրել իր ամբողջ քազավորությունը և ճողոպրել դեպի Միջագետք: Ապա նա ապաստանել է Կապադովկիայի քազավոր Արիարաքեսի (280-230) մոտ, որը նրան նախ լավ ընդունելության է արժանացրել, սակայն, քիչ անց Անտիոքոսը նկատել է, որ իր դեմ դավեր են լարվում և փախել է: Այդ ժամանակ է, որ նա պատասպարվել է Արսամեսի մոտ: Սակայն, Մելկոսի զորավարները նրան վտարել են Արսամեսի մոտից, և Հիերաքսը փախել է Եգիպտոս: Պտղոմնեսու քազավորը նրան արգելափակել է, նա փախել է՝ Թրակիա գնալու համար, ուր և սպանվել է 227 թվականին¹:

Անտիոքոս Հիերաքսն ամուսնացել էր Բյութանիայի քազավոր Չեիլասի քրոջ հետ, որը զավթել էր իր եղբոր՝ Չիպոտեսի (250-229) գահը: Մենք տեսանք, որ անձամբ Չեիլասը 260 թ. սահմանում ապստամբ էր որոնում Հայաստանի մեկ այլ քազավորի մոտ, որի անունը հիշատակված չէ և որը թվում է, թե Արսամեսի հայրն է: Նրա հայրը եղել է Մամոսը, որը կարող էր, հավանաբար, լինել անանուն քազավորը, Չեիլասի բարեկամը և ծագել Արոանդեսից՝ ըստ խնդրո առարկա ծագումնաբանության տրամաբանության:

Ինչ վերաբերում է Միհրդատի հայր Մամոսին, ապա նա կարող էր նույնացվել միևնույն Մամոսի հետ, իսկ այս պարագային Միհրդատը և Արսամեսը կարող են, հավանաբար, լինել երկու եղբայր, կամ հարկ է ընդունել, որ Արսամեսն ունեցել է մեկ այլ որդի, որը կրել է իր հոր՝ Մամոսի անունը:

Արձանագրության համաձայն՝ Արոանդեսն ունեցել է մեկ որդի, որի անունն ավարտվում էր «դանես»-ով: Այսպիսով, Մամոսը չէր կարող լինել Արոանդեսի որդին, սակայն, կարող էր լինել այս X-«դանեսի» որդին: Այսպիսով, մենք կունենանք՝ Արոանդեսին (331-330), X-«դանեսին» (280), Մամոսին (260), Արսամեսին (230):

Անտարակույս, այս Արսամեսն է Խարբերդի տարածաշրջանում, Եփրատի ափին, Արսամոսատա [Արշամաշատ] հայկական քաղաքի հիմնադիրը:

Տեղավայրի նախկին անվանումը, որտեղ հայտնաբերվել են արձանագրությունները, ինչպես հավաստում է հենց արձանագրությունը, Արսամես էր, այն է՝ ոմն Արսամեսի հիմնադրած քա-

¹ Polyaei IV, 17; Justini, liber XIII, cap. 27.

դաք: Սամոսատը՝ Կոմմագենեի [մայրա]քաղաքը, կրում է ոմն Սամոսի անունը: Ոչինչ հնարավոր չէ ասել Սամոս և Արսամես անուններով հիշատակված այս անձանց հնարավոր նույնության մասին: Հնարավոր չէ նաև սահմանել Օրոնտեսների ճյուղի Կոմմագենե տեղափոխվելու տարեթիվը: Ստույգ է միայն, որ այն տեղափոխվել է Հայաստանից: Բացի Արսամոսատա քաղաքից՝ միջնադարյան Աշուշատից, Հայաստանում հայտնի էր Արշամունիք անունով մի տարածաշրջան, ինչը նշանակում է Արշամի, Արսամեսի տիրույթ: Տարածաշրջանը գտնվում է Արածանիից այն կողմ՝ Տարոնի, Տարոնիտիսի սահմաններում:

Այս երկու անունները հստակորեն վկայում են Հայաստանում Արսամես իշխանի [իմա՝ արքայի] գոյության մասին: Միևնույն եղանակով Օրոնտեսների մասին հուշը պահպանվել է նաև մեկ այլ տարածաշրջանի անվան մեջ, որն է՝ Երվանդունիքը, այն է՝ Երվանդունիների տիրույթ: Ի դեպ, Չարեհավան քաղաքը կրում է Չարիադրեսի անունը, որը չի կարող ամենևին վերագրվել Շոփքի թագավորին: Եթե այս անունը պայմանավորված է մեզ անհայտ մի իշխանի անվամբ, ապա նույնպիսին կարող էր լինել Երվանդունիքի պարագան:

Արոանդեսի ընտանիքը կարող էր, այսպիսով, վերածվել ազգային հարստության, որը կառավարել է Հայաստանը նվազագույնը Ք. ա. IV դ. վերջերից մինչև II դ. սկիզբը (190 թ.): Հարկ է խորհել, թե արդյո՞ք հարստությունը (7) մարել է այս տարեթվին՝ թատերաբեմը զիջելու համար Արտաքսիասին [Արտաշես] և Չարիադրեսին [Չարեհ]:

[2. Արտաշես I-ը և հայկական հողերի միավորումը]

Պատմում են, որ Անտիոքոս [III] Մեծի (223-187) երկու զորահրամանատարները՝ Արտաքսիասն ու Չարիադրեսը Հայաստանը բաժանել են միմյանց միջև և յուրաքանչյուրն Անտիոքոսի համաձայնությամբ կառավարել է երկրի մի մասը: Ք. ա. 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտում Սելևկյանների պարտությունից հետո, նրանք անցել են հռոմեացիների կողմը և իրենց հռչակել միանգամայն անկախ, դառնալով թագավորներ՝ ամեն մեկն իր մասում:

Արտաքսիասին և Չարիադրեսին վերաբերող այս վարկածը մեզ առաջարկել է Ստրաբոնը՝ հիշատակելուց հետո, որ Հայաստանը ենթարկվել է նախ պարսիկներին, ապա՝ մակեդոնացիներին,

րին, և այստեղ վերջին սատրապն է եղել Օրոնտեսը՝ Հյուդարնեսի ժառանգորդներից մեկը (8):

Ժամանակակիցները հաճույքով որդեգրել են նշանավոր աշխարհագրագետի պատմությունը, ընդ որում վերջին սատրապ Օրոնտեսին նրանք ընդունել են իբրև Արտաքսիասի և Չարիադրեսի անմիջական նախորդի: Այսպիսով, կարծել են, թե սատրապական վարչակարգը հարատևել է նաև Սելևկյանների տիրապետության օրոք, մինչև Մագնեսիայի ճակատամարտը, որին հաջորդել է Հայաստանի անջատումը Սելևկյան կայսրությունից:

Ի դեմս վերջին սատրապի, այդուհանդերձ, պետք է նկատի ունենալ այն Օրոնտեսին, որն Արբելայի ճակատամարտում հայկական զինական ուժերի հրամանատարն էր: Հետագայում նա կամ նրա որդին ընդունել են թագավորական տիտղոս: Նրա հաջորդները կրել են միևնույն տիտղոսը մինչև Անտիոքոս [III] Մեծի ժամանակները: Եթե մի հույն պատմիչի՝ քմահաճությամբ Հայաստանն ընդգրկվել է Սելևկյանների ենթակայության ներքո գտնվող երկրների թվում, ապա դրան որևէ նշանակություն տալով՝ կարող էին սխալվել: Կարծել են, թե Հայաստանը ենթարկվել է Սելևկոսին, որովհետև Ալեքսանդրի ժառանգության բաժանման ժամանակ այն, հավանաբար, բաժին է հասել Սելևկոսին: Բայց մենք գիտենք, որ ժառանգորդները հավակնում էին իրենց տիրապետության ներքո ունենալ ոչ միայն արդեն նվաճված երկրները, այլև այն երկրները, որոնք հարկ էր դեռևս նվաճել: Նրանք բաժանում էին, այսպես ասած՝ արջի մորթին, նախքան դրան տիրանալը:

Իրականում ո՛չ Սելևկոսը և ո՛չ նրա հաջորդներից որևէ մեկը ոտք չի դրել Հայաստան: Ոչինչ թույլ չի տալիս պնդել հակառակը: Ոչ մի պատմիչ չի հաղորդում այն մասին, որ Սելևկյանները կարողացել են երբևիցե մուտք գործել Հայաստան: Միակ տեղեկությունը, որը մենք ունենք Հայաստանի թագավոր Քսերքսեսի դեմ Անտիոքոս [III] Մեծի կարծեցյալ արշավանքի մասին, բնավ չի ապացուցում, որ Հայաստանը ենթարկվում էր Սելևկյաններին. բացի դրանից, այն վերաբերում է ոչ թե Անտիոքոս [III] Մեծին այլ, ինչպես կտեսնենք ստորև, Անտիոքոս IV Եպիփանեսին (175-164):

Երկրորդ չէ նաև Արտաշեսին և Չարեհին վերագրել Հայաստանի բաժանումը, երբ մենք գիտենք, որ այդ բաժանումը գոյություն

¹ Appiani, Syriaca, 55.

ուներ այն ժամանակներից ի վեր, երբ Հայաստանը բաղկացած էր երկու սատրապություններից:

Մեզ թվում է, որ Անտիոքոսի հիշյալ երկու զորավարները հայկական երկու սատրապությունների օրինական ժառանգորդներն էին, որոնք 331 թ. գտնվում էին Օրոնտեսի և Միհրդատի տիրապետության ներքո, իսկ 401 թ.¹ Օրոնտեսի և Տիրիբազոսի: Եթե մենք նույնիսկ ընդունենք, որ Օրոնտեսները թագավորական տիրապետության ընդունելուց հետո իրենց տիրապետության տակ միավորված լինեին ամբողջ Հայաստանը, ապա, այնուամենայնիվ, հնարավոր է, որ վերացած հարստությունը կարողանար վերամրագրել իր իրավունքներն Արտաքսիասի և Ջարիաղրեսի օրոք: Այդ դեպքում, բաժանումը, որի մասին հիշատակում է Ստրաբոնը, հնարավոր կլինի ընկալել այն առումով, որ միացված մասն անջատված է եղել և վերականգնվել է իր նախկին վիճակով:

Արտաքսիասը և Ջարիաղրեսը Հայաստանում նախապես իշխած հարստության երկու ներկայացուցիչներն են: Նրանք կոչվում են Անտիոքոսի ստրատեգոսներ ոչ թե այն պատճառով, որ նրա սատրապներն էին, այլ՝ որ իրենց զորքերով մասնակցել են հռոմեացիների դեմ պատերազմին: Նրանք դասվում էին Անտիոքոսի զորավարների, նրա դաշնակիցների, և ոչ թե հպատակների շարքը (9):

III դարում Սելևկյանների քաղաքական շահերը կենտրոնանում են Փոքր Ասիայում, որտեղ նրանք հարկն ունեին ի չիք դարձնել Եգիպտոսի Լագյան [Պտղոմեոսյան] ինքնակալների իշխանատենչ հավակնությունները: Հայաստանը գտնվում էր մրցակցության թատերաբեմից դուրս և կարող էր իր զինված ուժերի առաջընթացն ապահովել խաղաղ պայմաններում և իր սեփական հարստությունների տիրապետության ներքո: Եթե Կապադովկիան, Պոնտոսը, Բյուբանիան, գտնվելով այդչափ անբարենպաստ պայմաններում, պահպանել են իրենց թագավորական հարստությունները, ինչո՞ւ Հայաստանը չէր կարող վարվել նույն կերպ, առավել ևս, որ ոչ մի կողմից որևէ սպառնալիք չկար (10):

Մենք ունենք հավաստի մի վկայություն, ըստ որի Կապադովկիան, Պափլագոնիան, Պոնտոսը, Բյուբանիան, Մեծ և Փոքր Հայքերը երբեք չեն ընդունել ո՛չ Ալեքսանդրի, ո՛չ նրա հաջորդների և ո՛չ նրանից սերողներից որևէ մեկի օրենսդրությունը: Այս

երկրներն օտարի լուծ չեն կրել¹, երբեք չեն ենթարկվել որևէ այլ թագավորի, բացի իրենց երկրների թագավորներից: Այսպիսով, սույն վկայությունից ակներև է, որ թվարկված երկրներից և ոչ մեկը չի ընդունել ո՛չ Ալեքսանդրի, ո՛չ նրա հաջորդների և ո՛չ նրանից սերողներից որևէ մեկի օրենսդրությունը: Այս անխռով ժամանակամիջոցում է Հայաստանը նախապատրաստել իր վերելքն Արտաքսիասի և Ջարիաղրեսի օրոք:

Այս երկու փառապանծ տիրակալներն ավելի են ընդարձակել իրենց երկրների սահմանները: Նրանք տիրացել են հարևաններին պատկանող բազմաթիվ տարածաշրջանների՝

Կասպիանեն [Կասպից երկիր], Փավնիտիսը և Բասորոպեդան գրավվել են մարերից:

Պարիաղրեսի լեռնալանջերը, Խորզանենեն, Գոգարենեն՝ իրերներից,

Կարենիտիսը, Դերքսենեն՝ խալիբներից և մոսինոյկոսներից, Անտիտավրոսում գտնվող Ակիլիսենեն՝ կատաոններից, Տամոնիտիսը՝ սիրիացիներից:

Արտաշեսի թագավորության կենտրոնն Արաքսի հովիտն էր, որտեղ նա հիմնադրել էր իր անունը կրող նոր մայրաքաղաք՝ Արտաշատը: Ջարեհի մայրաքաղաքը գտնվում էր Ծովքում և կոչվում էր Կարկաթիոկերտ [Արկաթիակերտ]:

Նշանավոր աշխարհագրագետն ակնհայտորեն չափազանցել է Արտաշեսի և Ջարեհի զործունեության նշանակությունը՝ նրանց անվանը հավելելով այն, ինչը պատկանում էր նրանց վերելքին նախորդած և հաջորդած բազմաթիվ սերունդների:

Ըստ նույն հեղինակի՝ Ակիլիսենենը ռազմակալվել էր հայերի կողմից հիմնավոր ժամանակներից ի վեր, քանի որ նա գտնում է, որ այն նվաճվել է Արմենոս [Թեսալացու] ուղեկիցների՝ հայերի հնարավոր նախահայրերի կողմից: Այն, այսպիսով, ներկայանում է իբրև հայերի օրրան: Այդ դեպքում ինչպե՞ս կարելի է առանց

¹ *Justini*, 38, 7. [Nullam subjectarum sibi gentium expertam peregrina imperia: nullis usquam, nisi domestici regibus paruisse – ջնջված է հեղինակի ձեռքով]; Cappadociam velint, an Paphlagoniam, recensere, rursus Pontum, an Bithyniam, itemque Armeniam majorem minoremque: quarum gentium nullam neque Alexander ille, qui totam pacaverit Asiam, nec quispiam successorum ejus aut posterorum attigisset.

հակասության տուրք տալու դրա նվաճումը վերագրել Չարին կամ Արտաշեսին:

Տարոնի տարածաշրջանը ևս այս նույն թագավորների օրոք չի նվաճվել: Արդեն Քսենոփոնի ժամանակներում այն պատկանում էր հայերին: 401 թ. Եփրատի վերին հովիտը, որից կազմավորվելու են Կարինի և Դերջանի (Դերքսենե) տարածաշրջանները, մենք տեսնում ենք դեռևս խալիբներով և մոսինոյկոսներով բնակեցված: Դրանց հայացումը (armenisation) կարելի է վերագրել Չարեհի կամ Արտաշեսի ժամանակներին: Սակայն, Կասպիանեի և Փավնիտիսի (Սավնիտիսի) նվաճումը հաջորդում է դրանց և հարկ է վերագրել Տիգրան [II Մեծ]-ին:

Հայկական երկրների ընդարձակումը նոր նվաճումների միջոցով և դրանց հայացումը տեղի են ունեցել աստիճանաբար և երկարատև ժամանակամիջոցում: Արտաշեսը և Չարեհն իրենց նվաճումներով, անտարակույս, դյուրին են դարձրել տարատեսակ էթնիկ տարրերի ձուլումը՝ հետագայում հանգելու համար լեզվական միասնության՝ հօգուտ հայերենի, ինչպես այդ մասին հիշատակում է Ստրաբոնը:

Արտաշեսի և Չարեհի թագավորություններից զատ կար նաև երրորդը՝ Փոքր Հայքի սահմաններում: Դրա սատրապ-թագավորը ոմն Սիհրդատն էր՝ Արտաշեսի և Չարեհի ժամանակակիցը:

Սիհրդատը, ինչպես նաև Արտանեսը, ընդգրկվել են Պոնտոսի թագավոր Փառնակ [I]-ի (190-169) և նրա հարևանների միջև բռնկված պատերազմում: Նրանք էին՝ Պերգամոնի թագավոր Եվմենես II-ը (197-159), Բյութանիայի թագավոր Պրոսիաս II-ը (182-149) և Կասպադովկիայի թագավոր Արիարաթես IV-ը (220-163): Փառնակի ավելի քան իշխանատենչ հավակնություններն այնպիսիք էին, որ հարուցում էին նրա հարևանների տագնապը: Երբ Փառնակն ուղղություն է վերցրել դեպի Սինոպ՝ Բյութանիայի, Պերգամոնի և Կասպադովկիայի թագավորները դաշինք են կնքել և հարձակվել նրա վրա¹: Դաշինքի քիկունքում բաքնվում էր Հռոմը, իսկ Փառնակն ապահովել էր Սելևկյանների թագավոր Սելևկոս IV-ի (187-175) օգնությունը, սակայն հռոմեացիները ձերբակալել են վերջինիս՝ ըստ նրա նախորդի հետ կնքված պայմանագրի: Փառնակն ուներ միայն մեկ դաշնակից, որն էր Փոքր Հայքի թագավոր Սիհրդատը: Փառնակն անհաջողության է մատնվել և

¹ Polybii Historiae XXIV, 10; XXV, 2-6; XXVI, 6 (պայմանագիրը); Titus Livius, Ab urbe condita, XX, 2.

հարկադրված է եղել հաշտություն կնքել: Նա վերադարձրել է այն, ինչը նվաճել էր, Արիարաթեսին վճարել է փոխհատուցում՝ 90 տաղանդի, իսկ Եվմենես II-ին՝ 300 տաղանդի սահմանում: Սիհրդատին ևս պարտադրվել է 300 տաղանդի հասնող ռազմատուգանք՝ որպես պատիժ Փառնակի կողմում նենգաբար հանդես գալու համար, չնայած Պերգամոնի թագավոր և Փառնակի թշնամի Եվմենեսի հետ մախապես կնքված դաշինքին¹:

Մենք տեղեկացված ենք, որ 179 թ. պատերազմող կողմերի միջև կնքված պայմանագրում ընդգրկվել են նաև Հայաստանի մեծ մասի թագավոր Արտաշեսը, ինչպես նաև ոմն Ակուսիրոս²: Ինչպիսի՞ կարգավիճակով էր այդտեղ հանդես եկել Արտաշեսը, արդյո՞ք նա մասնակցել է փոքրասիական գործերին և ո՞ր կողմին է նա հարել՝ ոչինչ հայտնի չէ:

Բնական է թվում, որ Արտաշես թագավորը դաշնակցել է իր անմիջական հարևանների՝ Փոքր Հայքի և Պոնտոսի հետ՝ փոքրասիական պետությունների դեմ, որոնք հռոմեացիների պաշտպանյալներն էին:

Սակայն նրա հարևանների ծավալումը չէր համապատասխանում Արտաշեսի իշխանատենչ նկրտումներին: Առավել ևս նա չէր ցանկանա, որ դաշինք կնքվեր Սելևկյան [թագավորի] հետ, որը շարունակում էր հիշաչարություն տաժել իր ազդեցության ոլորտից սպրդած երկրների հանդեպ:

Ավելի ուշ, Անտիոքոս IV Եպիփանեսն (175-164) առճակատման մեջ է մտել Արտաշեսի հետ: Ո՞րն էր դրա շարժառիթը: Նվաճման սովորական կի՞րքը: Միանգամայն հնարավոր է, որ այդ կրքին կարող էր հավելվել թշնամանքը մի մարդու հանդեպ, որը կարող էր սատարած լինել Սելևկյանների շահերի դեմ ուղղված նշված դաշինքը:

Նույն Անտիոքոս IV թագավորն արշավել էր նաև Ծոփքի թագավոր Քսերքսեսի դեմ: Անտիոքոս IV-ն ուներ մի քույր՝ Անտիոքիսը, որն իր կենակիցն էր: Այս անբնական միությունից նա ուներ մի որդի՝ Սիհրդատը: Կիլիկիայում երկու քաղաք՝ Տարսունը և Մալլոսն

¹ Polybii Reliquiae, XXVI, 11. *ἐπεγράφη δὲ καὶ Μιθριδάτῃ τῷ τῆς Ἀρμενίας σατραπίῃ τριακόσα τέλαντα, διότι παραβὰς τὰς πρὸς Εὐμένην συνθήκας ἐπολέμησεν Ἀριαράθην.*

² Նույն տեղում, 12. *Περιελήφθησαν δὲ ταῖς συνθήκαις τῶν μὲν κατὰ τὴν Ἀσίαν δυναστῶν Ἀρταξίας ὁ τῆς πλειστοῦς Ἀρμενίας ἄρχων καὶ Ἀκουσίλοχος.*

իրը սեփականություն տրվել էին Անտիոքիսին: Այս քաղաքներն ապստամբել էին իրենց տիրուհու դեմ: Անտիոքոս IV-ը մեկնել էր ճնշելու խռովությունը¹: Այս իրադարձությունը նախորդել է դեպի Եգիպտոս նրա արշավանքին, որը ձեռնարկվել է Սելևկյանների թվարկության 143 թվականին, այն է՝ Բ. ա. 170-169 թվերին²:

Անտիոքոսին, հավանաբար, չի հաջողվել վերականգնել իր կենսակցի իրավունքները: Քիչ անց մենք նրան տեսնում ենք մեկ այլ գործարքի հետամուտ՝ հանուն նրա և իր ապօրինի որդի Միհրդատի: Նրա մտքով անցել է հարձակվել [Ծոփքի] Քսերքսես թագավորի վրա՝ նրա մայրաքաղաք Արսամոսատայում, քաղաք, որը գտնվում էր Ծոփքում, հայկական տարածաշրջանում: Այն գտնվում էր այսպես կոչված Հրաշալի հովտում՝ **Καλδὸν πεδίον** [Գեղեցիկ դաշտ], Եփրատի և Տիգրիսի միջև: Քսերքսեսը ետ է մղել հարձակումը, սակայն, քիչ անց սուկարով, որ նա կարող է կրկին նոր հարվածներ ստանալ, հաշտություն կնքելու նպատակով բանազնաց է ուղարկել՝ Անտիոքոսից տեսակցություն հայցելու: Անտիոքոսի մերձավորները կարծում էին, որ պահը բարենպաստ է եղել Քսերքսեսին գերելու համար և նրան խորհուրդ էին տալիս ձեռքից բաց չթողնել զոհին, իսկ նրա թագավորությունը տալ Միհրդատիին՝ Կիլիկիայից վտարված նրա քրոջ, այն է՝ Անտիոքիսի ապօրինի որդուն³:

Ըստ մեկ այլ տեղեկության՝ Անտիոքոսը կարող է նախընտրած լինել բարեկամությունը հայոց թագավոր Քսերքսեսի հետ և

¹ [«Դեպ եղև տարսացոց և մաղովտացոց ժամանակն ի գրգիռ վայրի դիպել վասն զի տուեալ էր գնտա յուտեստ Անտիոքիդեայ հարձի թագաւորին»]: Մակաբ. երկրորդ գիրք, Գ, 30-31:

² Մակաբ. գիրք I, Ա, 21. հմմտ. Մակաբ. գիրք II, Ե, 1-2:

³ Polybii *Historiae*, VIII, fr. 3 (ed. Teubner, II, p. 360). Ըստ Դիոդորոսի (Diodori, XXXI, 19)՝ Արիարաթես IV-ը (220-163) ամուսնացել էր Անտիոքոս (III) Մեծի դստեր Անտիոքիսի հետ: Վերջինս ունեցել է, առանց իր ամուսնու իմացության, երկու որդի՝ Արիարաթեսը և Օրոփերնեսը և քիչ անց **τῆς φύσεως ἐπιδεξαμένης** [բնության թույլտվությամբ], չնայած որևէ հույսի բացակայության՝ երկու դուստր և մեկ որդի՝ Միհրդատը, որը հաջորդել է իր հորը՝ Արիարաթես անվան ներքո, և որին տրվել է Փիլոպատոր մականունը: Հետաքրքիր է, որ պատմիչը կամ նրա սկզբնաղբյուրը կեղծել են իրականությունը. օրինական որդիները ներկայացվել են իբրև ապօրինի և հակասակ ձևով՝ ապօրինի Միհրդատը՝ իբրև օրինական որդի: Դերերի այս փոփոխությունը բացատրվում է այն բանով, որ Միհրդատը գահը զավթել է Արիարաթեսի օրինական հաջորդներից: St'a E. Babelon, *Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*, Paris, 1890, p. CXCVI; J. Markwart, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, Heft I, Göttingen, 1896, S. 504 [20].

նրան կնության է տվել իր կենսակցին՝ Անտիոքիսին: Այսպես է նա տնօրինել այդ կնոջ ճակատագիրը: Սակայն, հետագայում վերջինս հանցավոր գործիք է դարձել իր եղբոր՝ Անտիոքոս IV-ի ձեռքին՝ երբ նրա դրոմամբ սպանել է իր ամուսնուն՝ [Ծոփքի] դժբախտ թագավորին⁴:

Այս նենգ սպանությունը պետք է, որ տեղի ունեցած լինի Անտիոքոսի պարթևական արշավանքի ժամանակ: Այս արշավանքի նպատակը կարող էր լինել պարթևական նահանգների ցեղերին ռաբի հանելն ու մեծ գումարներ ձեռք բերելը՝ ի վիճակի լինելու համար մարելու ծախսերն այն պատերազմի, որը հարկ էր մղել երեաների դեմ: Սելևկյանների թվարկության 147 թվականին, այն է՝ 166/[165] թ. ն[ախքան] Հ[իսուս] Բ[րիստոսը], Անտիոքոսը դուրս է եկել իր մայրաքաղաք Անտիոքից, անցել Եփրատ գետը և շարժվել վերին գավառների կողմերը⁵:

«Անցնելով վերին գավառներով», թվում է, թե Անտիոքոսը, գնացել է Էկրատան՝ կողոպտելու Նանեայի նշանավոր տաճարը⁶: Մարաստանի մայրաքաղաք Էկրատան գնալու համար նա պետք է անցներ Հայաստանով:

Հենց այս պահին է, երբ Անտիոքոս թագավորը կարող էր վճռած լինել ձերբազատվել Քսերքսեսից: Նա նմանապես հարձակվել է Արտաշես թագավորի վրա և ըստ սկզբնաղբյուրներից մեկի՝ նրան գերեվարել է, կամ ըստ մեկ այլ սկզբնաղբյուրի՝ հալատակեցրել⁴:

¹ Joannis Antiochensis, frag. 53 (C. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, Paris, 1883, t. IV, p. 557).

² Մակաբ. առաջին գիրք, Գ, 31-37:

³ Մակաբ. բնագրում տիրում է խառնաշփոթ: Ըստ դրա (Մակաբ. առաջին գիրք, Զ, 1-5)՝ Անտիոքոսը մեկնել է Լիմնես և ետ մղվելով՝ նահանջել է դեպի Բարբելոն: Այն դեպքում, երբ ըստ նույն բնագրի (Մակաբ. երկրորդ գիրք, Թ, 1)՝ խոսքն առնչվում է Պերսեպոլիսին, որտեղից թագավորը, անհաջողությունից հետո, ուղղություն է վերցրել դեպի Էկրատան: Լիմնեսի, Պերսեպոլիսի փոխարեն նախընտրելի է Էկրատանը:

⁴ Appiani, *Syriaca*, 45-46. **ἐστράτευσεν δὲ καὶ ἐπὶ Ἀρταξίαν τὸν Ἀρμενίων βασιλέα, καὶ αὐτὸν ἐλὼν ἐτελεύτησεν· ἐνναετὲς παιδίον ἀπολιπών.** [արշավեց Հայոց թագավոր Արտաշեսի դեմ, գերեվարեց նրան և վախճանվեց, բողոքելով ինը տարեկան զավակի]. *Ibidem*, 66: **Ἀντιόχου δὲ δώδεκα οὐ πλήρουν, ἐν οἷς Ἀρταξίαν τὸν Ἀρμένιον εἶλε, καὶ ἐς Αἴγυπτον ἐστράτευσεν ἐπὶ ἕκτον Πτολεμαῖον.** [Անտիոքոսի <թագավորության> ոչ լրիվ տասներկու տարիների ընթացքում նա գերեվարեց հայ Արտաշեսին և արշավեց Եգիպտոս՝ վեցերորդ Պտղոմեոսի դեմ]. C. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, Paris, 1883, t. II, p. X, 9. Ըստ Դիոդորոսի (*Bibliotheca* 31, 17a) **ὁ δὲ Ἀντίοχος ἰσχύων κατ' ἐκεῖνους**

Անտիոքոսի պարթևական արշավանքին վերաբերող Աստվածաշնչյան պատմությունն արժանահավատ չէ: Այս արշավանքին այդուհետ վերագրված դրամական շարժանքն ամենևին լուրջ չէ: Ինչ վերաբերում է այն ճանապարհին, որին հետևել է Անտիոքոսը, ապա դրա հայտանիշները խառնաշփոթ են և հակասական: Դյուրին ձևով կարելի է ընդունել, որ պարթևական արշավանքի պատմական հիմքն Անտիոքոսի ներխուժումն է Հայաստան՝ «Բարձր Հայք»¹: Նախքան դեպի Իսրայել շարժվելը, սելևկյան թագավորը կարող էր ցանկանալ ապահովագրել իրեն Հայաստանի կողմից: Նա ասպատակել է Ծոփքը և իրականացրել այն, ինչ ծրագրել էր վաղուց ի վեր: Այն է՝ իր ապօրինի որդուն՝ Միհրդատին, հաստատել Քսերքսեսի գահին՝ վերջինիս կնոջ և իր նախկին կենակցի միջոցով նրան սպանելուց հետո: Գահակալությանը կարող էր հակադրվել Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքի թագավորը: Դա Արտաշեսի և Անտիոքոսի միջև պատերազմը դարձրել է անխուսափելի:

Այս պատերազմի մանրամասները մեզ համար մնում են անհայտ (11): Պատերազմից հետո Անտիոքոսը եղել է հիվանդ, հավանաբար, վիրավոր և քիչ անց վախճանվել է: Անտարակույս, Նանես աստվածուհու գալրույթը կամ նրա քրմերի խորամանկությունը որևէ նշանակություն չեն ունեցել թագավորի կործանման հարցում²:

Հարկ է նշել, որ հենց Անտիոքոսի հանկարծամահ լինելը կամ Արտաշեսի ընդդիմությունն են խանգարել նրան ձեռք բերելու Ծոփքի գահն իր որդու՝ Միհրդատի համար: Անհաջողությունը փոխհատուցվել է այլ վայրում: Մենք տեսնում ենք Միհրդատին Կապադովկիայի գահին՝ Արիարաթես V (162-130) անվան ներքո:

Երբ Դեմետրիոս I Սոտերը (162-150)՝ Անտիոքոսի եղբայրը, 162 թ. հափշտակել է գահը, նա պատերազմ է հայտարարել Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթես IV-ին (220-163): Դրա պատ-

τοὺς χρόνους ὡς οὐδεὶς τῶν ἄλλων βασιλέων ἐστράτευσεν ἐπ' αὐτὸν καὶ νικήσας ἠνάγκασε ποιεῖν τὸ προσταττόμενον. [իսկ Անտիոքոսն, այն ժամանակ լինելով այնքան ուժեղ, որ այլ թագավորներից չկար նրան հավասար, արշավեց նրա դեմ և հաղթելով՝ պարտադրեց կատարել իր կարգադրածը]:

¹ Հովհաննես Անտիոքացի (Joannes Antiochensis) հաղորդում է, որ Քսերքսեսին սպանե լուց հետո Անտիոքոսը *τὴν δὲ Περσῶν βασιλείαν αὐθις ἀνεκτίσαστο* [իսկույն տիրեց Պարսկական թագավորությանը] (Const. Porphyrogeniti, De insidiis 64, 12), սակայն, համոզված չենք, որ այս բաները չեն կրում մակարայեցիների պատմության ազդեցությունը:

² Մակաբ. երկրորդ գիրք, Ա. 13-17:

ճառը կամ առիթն այն էր, որ Արիարաթեսը հրաժարվել էր ամուսնանալ նրա քրոջ հետ: Արիարաթեսի՝ անարդարացիորեն գահընկեց արված եղբայր Օլոփերնեսն ապաստանել էր Դեմետրիոսի մոտ և վերջինս, իր հերթին, նրան գրգռում էր իրեն վիրավորած եղբոր դեմ¹:

Քույրը, որին վերաբերում է խոսքը, միևնույն Անտիոքիսն է: Առաջարկել էին նրան կնության տալ Արիարաթեսին: Արիարաթեսը հրաժարվել է այս ամուսնությունից: Սա կարևոր փաստ է և թեպետ չի կարող հաստատվել նույն առարկային վերաբերող այլ [աղբյուրներից բաղված] տեղեկություններով, այն իր իսկությունից ոչինչ չի կորցնում: Իր մերժման համար Արիարաթեսը թանկ է վճարել: Կապադովկիայի թագավորի դեմ գրգռված Դեմետրիոսը հափշտակել է գահը նրա ժառանգորդ որդուց, այն համոզելու համար Միհրդատին՝ Արիարաթես V-ին (162-130), Անտիոքիսի որդուն:

Օլոփերնեսը, որը նկատել էր, որ Դեմետրիոսը շատ ավելի հետաքրքրված էր այս զարմիկ Միհրդատի, քան իր ճակատագրի տնօրինմամբ, լքել է նրան և միացել Դեմետրիոսի դեմ այդ ժամանակ ապստամբած Անտիոքի բնակիչներին:

Վարկածը, ըստ որի՝ Արիարաթեսի երկու որդիները ներկայացված են իբրև ապօրինի, իսկ փոխարենը՝ Միհրդատն իբրև օրինական, անկասկած, միտումնավոր է և նպատակաուղղված փրկելու Կապադովկիայի թագավորական հարստության վարկը: Այս աղավաղմանը մեծապես նպաստել են այն արժանիքները, որոնցով Միհրդատը կարողացել է նշանավորել իր անունը²:

Դեմետրիոսն առիթն ունեցել էր զինվելու Արտաշեսի դեմ³, բայց թե ինչ պատճառով, մեզ հայտնի չէ: Այդուհանդերձ, Ծոփքի հարցը դեռևս վճռված չէր: Ինչ-որ մի պահի այն նույնիսկ գժտության պատճառ կդառնա Արտաշեսի և Միհրդատի միջև:

Քսերքսեսի վախճանից հետո Ծոփքի գահը բաժին չի հասել Միքրոբուզանեսին, որը, ինչպես մենք կարծում ենք, նրա եղբայրն էր: Արտաշեսը թվում է, թե վտարել է Միքրոբուզանեսին, նրա պետությունը բռնազրավելու նպատակով: Միհրդատը հետաքրքրու-

¹ Justini XXXV: propter fastiditas sororis nuptias infestus.

² Տե՛ս Դիոդորոսի զովերզունը. Diodori XXXI, cap. 19, 21. Տե՛ս նույնը՝ Polybii Reliquiae, XXXI, 15a:

³ Diodori, Excerpta; C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, t. II, p. XII, 13.

յուն էր դրսևորում Ծովքի՝ իբրև իր մոր՝ Անտիոքիսի ժառանգութ-
յան ճակատագրի հարցում: Նա գերադասել է վերահաստատել
փախստական իշխանին՝ Միթրոբուզանեսին նրա գահի վրա: Այդ
ժամանակ է, որ իր տիրությանը ընդարձակելու հարցում անհա-
զուրդ Արտաշեսը բանակցությունների մեջ է ներգրավվել
Միհրդատ-Արիարաթեսի հետ և հայցել նրա համաձայնությունը՝
սպանելու նաև «երկու պատանիներից երկրորդին» և բաժանելու
Ծովքը միմյանց միջև:

Արիարաթեսը, որը խորշում էր նման նենգ գործերից, պախա-
րակել է բանագնացներին և Արտաշեսին հղած նամակում կոչ արել
նրան ձեռնալսի մնալ նման հանցանքներից: Այս վարքագծով
Արիարաթեսի փառքն ավելի է աճել և շնորհիվ նրա պարկեշտու-
թյան՝ Միթրոբուզանեսին է վերադարձվել, այսպիսով, հայրական
իշխանությունը¹:

Արտաշեսն ազդվել է Միհրդատ-Արիարաթեսի ազնվաբարո
հորդորումից, ինչպես մեզ թվում է, հրաժարվել է իր ծրագրից և
բացի դրանից, նրա նկատմամբ դրսևորել է ավելի մեծ հարգանք,
քան նախկինում:

Τὸν νεανίσκον ἐκάτερον [«մյուս երիտասարդին»] արտա-
հայտությունից հետևում է, որ Միթրոբուզանեսը Քսերքսեսի եղ-
բայրն էր և նրանք եղել են դեռևս երիտասարդ, իսկ նրանց հայրը
եղել է Չարիադրեսը [Չարեհը]: Ծովքը պատկանել է Չարեհին:
Նրա հետնորդներից մեկը եղել է Արտանեսը, Տիգրանի՝ արքայից-
արքայի ժամանակակիցը: Ծովքը, որը եղել է իր հարևանների՝
Ատրիքի, Մեծ Հայքի և Կապադովկիայի հավակնությունների
առարկան, պահպանվել է, խուսանավելով՝ փոխադարձաբար միմ-
յանց չեզոքացնող երեք ախտյանների միջև:

Հայաստանի տարածքի երեք մասերը՝ Մեծ Հայքը, Ծովքը և
Փոքր Հայքն ունեին թագավորական իրենց հարստությունները:

Մեծ Հայքը համապատասխանում էր, ըստ էության, Օրոնտե-
սի Արևելյան Հայաստանին, Ծովքը՝ Տիրիքագոսի Արևմտյան Հա-
յաստանին (Արտանեսին էին պատկանում Հայաստանի հարավա-
յին և արևմտյան մասերը), իսկ Փոքր Հայքն ընդգրկում էր մասամբ
19-րդ սատրապությունը, որովհետև նրա թագավորները տիրում էին
մինչև Տրապիզոն ձգվող հողերին:

Դարեհի [վարչական] բաժանումները հաջորդ դարում
փոփոխություններ են կրել: Քսենոփոնին¹ արդեն հայտնի է եղել
Կապադովկիայի մեծ սատրապության բաժանումը երեք մասի՝
Հելլեսպոնտական Փոյոզիայի, Մեծ Փոյոզիայի, Կապադովկիա-
յի: Պոնտոսի ժողովուրդները՝ խալիբները, քաղղեացիները, մակ-
րոնները, կոլխերը, մոսինոյկոսները, տիրարենները դարձել էին
ինքնուրույն²: Նրանք էին, որ ձևավորել են 19-րդ սատրապությունը:
401 թ. Հայաստանն ուներ, հավանաբար, մույնիսկ երկու սատ-
րապ՝ մի սատրապ և մի հյուպարքոս: Սատրապը կառավարում էր
Արևելյան Հայաստանը, իսկ հյուպարքոսը՝ Արևմտյան Հայաստա-
նը: Մեզ թվում է, որ այս բաժանումները համապատասխանում էին,
ըստ էության, 13-րդ և 18-րդ սատրապություններին, սակայն, որոշ
փոփոխություններով: 13-րդ սատրապության մի մասը՝ միավոր-
ված 18-րդ սատրապությանը, ձևավորում էր Արևելյան, իսկ նախ-
կին 13-րդ սատրապության մյուս մասը, ներառյալ Փոքր Հայքը՝
ինչպես մինչ այդ, ձևավորում էր Արևմտյան Հայաստանը: Ի դեմս
դրանցից մեկի առաջնորդի՝ իբրև սատրապի, մենք տեսնում ենք
Օրոնտեսին, իսկ Տիրիքագոսը կոչվում էր Արևմտյան Հայաստանի
հյուպարքոս: Այս պարագային, «հյուպարքոս» բառը համապա-
տասխանում էր սատրապին, քանի որ Տիրիքագոսը շատ կարևոր
անձնավորություն էր՝ ենթարկվելու համար Օրոնտեսի իշխանու-
թյանը:

Ինչ վերաբերում է նրանց հարստություններին, մենք դրանց
մասին ունենք որոշ տեղեկություններ: Արտաշեսի և Չարեհի ծա-
գունը հայտնի է: Ավելի դժվարին է ճշգրտել Փոքր Հայքի սատրապ-
թագավոր Միհրդատի ինքնությունը: Ցանկություն է առաջանում
նրան շփոթելու Միհրդատ-Արիարաթեսի հետ՝ կամ նրան վերա-
գրելու Պոնտոսի Միհրդատի ընտանիքին: Մենք առիթն ունեցանք
մատնանշելու Ուդիաստեսի որդի Միհրդատին: Երբ Դարեհ
թագավորի փեսա Տերիտուզը ձգտում էր ձեռքբազատվել իր
կնոջից՝ կնության առնելու համար իր հարազատ քրոջը՝ Ռոքսա-
նային, Ուդիաստես անունով ոմն իշխան նրան մատնել է Փարիսա-
տիսին՝ նրա խորթ մորը: Այս Ուդիաստեսի որդին՝ Միհրդատը,
ռազմակալել է Չարիս քաղաքը՝ այնուհետև այն Տերիտուզմի որ-
դուն հանձնելու համար: Մենք այն կարծիքն ենք հայտնել, որ

¹ Diodori XXXI, cap. 22.

¹ Cyropaedia, VIII, 6, 7.

² Anabasis, VII, 8, 25.

³ Polybii Reliquiae, XXXI, 15a.

Տերիստուշը կարող էր պատկանել Տիրիբազուսի հարստությանը: Թվում է՝ Չարիս քաղաքը Փոքր Հայքում հայտնի Չարա քաղաքն է: Ուղիաստեղը և Միհրդատը պետք է առնչվեին Փոքր Հայքին: Արտաքսերքսեսը պատժել է Ուղիաստեսին և նրա սատրապությունը հանձնել Միհրդատին: Ինձ թվում է, որ խոսքը շարունակ վերաբերել է Փոքր Հայքի սատրապությանը: Այստեղ, հավանաբար, իմաստ ունի ընդունել, որ Ուղիաստես-Միհրդատի ընտանիքը շարունակել է իշխել Փոքր Հայքում, և որ Միհրդատը՝ 179 թ. Փառնակի դաշնակիցը, ծագում էր նույն ընտանիքից (12):

3. [Հայաստանը Տիգրան II Մեծի գահակալության ժամանակաշրջանում]

Արտաշեսն իշխել է մոտավորապես մինչև 160 թվականը: 162-[16]1 թվականներին նա պատերազմում էր Գեմետրիոսի (13) դեմ: Պարթևների թագավոր Միհրդատ Մեծը (123-88) փառահեղ ավարտի է հասցրել իր հարևանների դեմ մղված բազմաթիվ պատերազմներ, մի քանի անգամ պարտության է մատնել սկյութներին, ի վերջո *հարձակվել է Հայաստանի թագավոր Օրտոա[ղիս]տիսի վրա* (Օրտոաաղիստիսի փոխարեն)¹: Այս առիթով պատմիչը ներկայացնում է հայերի ծագման պատմությունը, կարծելով, որ անարդարացի կլիներ ոչինչ չասելը մի թագավորության մասին, որը պարթևների թագավորությունից հետո, ամենաընդարձակն է Ասիայի բոլոր թագավորությունների շարքում, քանի որ Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծովն ընկնող տարածքը հասնում է մեկ միլիոն հարյուր հազար² (1.100.000) ոտնաչափ երկարության և յոթ հարյուր հազար ոտնաչափ լայնության: Հայաստանի հիմնադիրն է եղել Յաստնի հայ զորավարներից մեկը:

Այնուհետև կարդում ենք. Հայաստանի դեմ պատերազմից հետո Պարթևստանի թագավոր [դարձած] Միհրդատը գահընկեց է արվել՝ իր դաժանության պատճառով: Գահ է բարձրացել նրա եղբայր Օրոդեսը: Պատմիչն ակամայից շփոթել է միևնույն անունն

¹ Ac postremum Ortoasdisti Armeniorum regi bellum intulit [և հետագայում պատերազմ սկսեց հայերի արքա Արտավազդի դեմ]. Justini, XXII, 2; Trogi Pompeii Prologus, 42.

² 1000 մղոնը հավասար է մեկուկես հազար կիլոմետրի, 1100-ը՝ 1650 կիլոմետրի, 700-ը՝ 1050 կիլոմետրի: Հմմտ. Պոսիդոնիոսն ըստ Ստրաբոնի՝ 720×1440 մղոնը դարձնում է 720×360 մղոն (4000×8000; 4000×2000):

ունեցող երկու թագավորի՝ Միհրդատ II-ին կամ Մեծին և Միհրդատ III-ին (57)՝ Օրոդես I-ի (57-37) եղբորը¹:

Այս պատերազմի ընթացքում է, որ Տիգրանը կարող էր իբրև պատանդ հանձնվել պարթևներին²: Նա ազատվել է 70 հայկական հովիտների հանձնման գնով³:

Այս Տիգրանը Տիգրանի որդին էր⁴: Ինչպիսի՞ն է այս Տիգրանների հարաբերությունն Արտավազդի հետ: Տիգրանի որդի Տիգրանը գահ է բարձրացել 95 թ.: Այս տարեթիվը կարելի է ճշգրտել այն հիշատակման օգնությամբ, ըստ որի՝ 70 թ., երբ Ապպիոս Կլավդիոսը ներկայանում է Տիգրանին, վերջինս թագավորում էր քսանհինգ տարուց ի վեր⁵: Տիգրանի մահվան տարին հայտնի է միայն մոտավորապես. 54 թ., Կրասսոսի արշավանքի ժամանակ, Տիգրանի գահը զբաղեցնում էր Արտավազդը, այսպիսով, Տիգրանն արդեն վախճանված էր: Նա ողջ էր 56 թ. փետրվարին՝ Կիկերոնի ճառի ժամանակ⁶: Նա մահկանացուն կնքել է 56-54 թթ. միջև, ասենք՝ 55 թ., վախճանի պահին նա ութսունհինգ տարեկան էր⁷: Հետևաբար, նրա ծննդյան թվականը կարող է համապատասխանել 140 թվականին: Նրա հայր Տիգրանն այդ ժամանակ նվազագույնը 20-25 տարեկան էր և պետք է ծնված լիներ Արիարաթես [V]-ի ժամանակներում, այսպիսով, նա

¹ [Trogus prol. 42. utque Phrati. successit rex Mithridates cognomine Magnus qui Armeniis bellum intulit. Inde repetitae origines Armeniorum et situs... Idem, 41. Successores deinde eius Artabanus et Tigranes cognomine deus a quo subacta est Media et Mesopotamia. Հրահատին հաջորդեց Միհրդատ արքան, մականվամբ Մեծ, որը պատերազմ սկսեց Հայաստանի դեմ: Այստեղից հայերի երկակի ծագումն ու տեղակայությունը: Նրան հաջորդեցին Արտաքանոսն ու Տիգրանը՝ Աստված մականվամբ, որոնք հնագանդեցրին Մարաստանն ու Միջագետքը]: Յո. Մարկվարսոն առաջարկում է Արտաքանոսը դարձնել Արտաքազես՝ Արտավազդ: Beitrage zur Geschichte und Sage von Iran, Zeitschrift der Deutsche Morgenlandischen Gesellschaft, 49, p. 645. Հմմտ. Orosius VI. 19. 3. Օրոդեսը Տիգրանի որդուն անվանում է Արտաքանոս՝ Արտավազդի փոխարեն]:

² Justini, XXXVIII, 3. Tigranes obses Parthis ante multum temporis datus, sed olim ab iisdem in regnum paternum remissus. [Տիգրանը պարթևներին վաղուց էր հանձնվել իբրև պատանդ, բայց հետո նրանց կողմից ազատվել էր՝ հայրենի թագավորությունը <գնալու համար>]:

³ Strabonis XI, 14, 15.

⁴ Appiani Syriaca. 48.

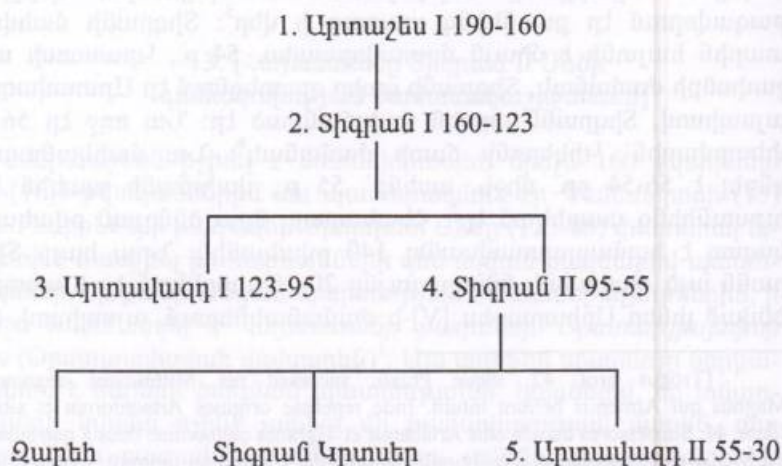
⁵ Plutarchi Lucullus, 21.

⁶ Pro Sestio, 59 (14).

⁷ Հայաստանի թագավոր Տիգրանը, նա, ում դեմ Լուկուլոսը պատերազմել է, 85 տարեկան էր, երբ մահացել է, և դա տեղի է ունեցել հիվանդության հետևանքով (Macrobii 15):

կարող էր լինել Արտաշեսի որդին: Արտավազը, որը գահի վրա էր մինչև 95 թվականը, պետք է լինի նույն Տիգրանի ավագ որդին:

Արտաշեսը, թվում է, գահը թողել է իր որդի Տիգրանին, որն ուներ երկու որդի՝ Արտավազը և Տիգրան: Գահը նախ զբաղեցրել է Արտավազը, իսկ այնուհետև Տիգրանը: Վերջինս գահ է բարձրացել 95 թ.: Հարկ է ընդունել, որ Արտավազի վրա հարձակվել է պարթևների թագավորը՝ նրա թագավորության սկզբում, 120 թ. շրջանում, սկյութների դեմ պարթևների թագավորի պատերազմից հետո: Այսպիսով, մենք կստանանք հետևյալ պատկերը՝

Եթե ընդունենք, որ այն պահին, երբ Տիգրան [II]-ը հանձնվել է պատանդ՝ մոտավորապես 17-ից 20 տարեկան էր (սկզբնադրյուններում նշված է, որ) այդ ժամանակ նա երիտասարդ էր), ապա դա կհամընկնի 123-120 թվականներին, այն է՝ պարթևների թագավոր Սիհրդատ [II Մեծ]-ի հարձակման տարեթվին:

Տիգրանը պատանդությունից ազատագրվել է իր գահ բարձրանալուց շատ առաջ, տարածքային զիջման դիմաց: Նա մասնակցել է իր եղբայր Արտավազի կառավարմանը և փորձ ձեռք բերել պետական գործերի ասպարեզում (15): Նրա նվաճումների մի մասը հարկ է, հավանաբար, վերագրել Արտավազի թագավորության ժամանակաշրջանին:

Տիգրանի տարածքային ձեռքբերումների ժամանակագրությունը հնարավոր չէ ճշգրտել: Առաջին հարվածը, հավանաբար,

հասցրել է Ծովքին: Մենք տեսանք, որ Կասպադովկիայի թագավորը հավանության չի արժանացրել Արտաշեսի՝ Ծովքի բաժանմանն առնչվող ծրագիրը: Իբրև այս «անշահախնդիր» ծառայության փոխհատուցում՝ Կասպադովկիան գրավել է Եփրատի վրա գտնվող Տոմիսա ամրոցը, որը հսկում էր Եփրատի կամուրջը և միաժամանակ կարող էր պիտանի լինել իբրև խիստ կարևոր հանգրվան՝ Փոքր Ասիայից դեպի Միջագետք և ավելի հեռու ձգվող գլխավոր ճանապարհներից մեկի վրա: Ավելի ուշ, Կասպադովկիան, իր հերթին ունենալով Ծովքի օգնության կարիքը, հարկադրված է եղել 100 տաղանդի դիմաց վերադարձնել Տոմիսա ամրոցը¹:

Հայկական հողերի քաղաքական միավորումը պետք է լիներ թագավորի առաջին հոգսը, որը մտածում էր իր երկրի հզորության մասին: Ծովքի թագավոր Արտանեսը, հավանաբար, Միթրոբուզանեսի որդին էր: Տիգրանը նրան դուրս է վանել և այս կերպ իրականացրել Հայաստանի [անջատված] մասերի միավորումը:

Երկրորդ հարվածը, որի հետևանքով Հայաստանը ստացել է Կորդուքը, որի թագավորն էր Չարքիենոսը, նախատեսված էր Ատրպատականի համար: (16) Պարթևներն առաջ ընթանալով՝ նվաճել էին Մարաստանն ու Պարսկաստանը և դարձել Հայաստանի սահմանակիցը: Սիհրդատ II թագավորը պետք է Տիգրանին վերադարձներ 70 հովիտները, որոնք զավթել էր Արտավազից՝ իբրև Տիգրանի ազատագրման դիմաց փոխհատուցում: Հաղթված պարթևները Տիգրանի հետ կնքել են դաշնագիր²: Նրանք պարտավորվել են հրաժարվել նույնիսկ Ատրպատականից՝ հօգուտ Տիգրանի: Այս ձեռքբերումն ամրապնդվել է Ատրպատականի թագավոր Սիհրդատի հետ Տիգրանի դստեր ամուսնությամբ³:

¹ Strabonis, XII, 21; XIV, 2, 29.

² Justini, XI, 1. Tigranem, regem Armeniae instructum et Parthicae societate et Mithridati attinitate. [Տիգրանին, որը կրթված էր և՛ պարթևական ընդհանուր կյանքով և՛ Սիհրդատի մերձակայությամբ] (17):

³ Cassius Dio, XXXVI, 16. Ըստ Իսիդոր Խարաքացու՝ (Isidori Characeni Mansiones Parthicae, Geographi graeci minores, I, 250-251) հայերը թափանցել են մինչև Էկբատան և ամբողջությամբ այրել սատրապ-արքայի ապարանքը: Հավանաբար, սատրապը եղել է Դարեհը, որի անունը [իշխատակվում է] Պոմպեոսի հաղթահանողների [նկարագրությունում] (Diodori, XL, 4 ed. Didot., II, 581; Appiani Mithridatica, 106): [Ժամանակին] պարթևների Սիհրդատ I թագավորը [170-139] հպատակեցրել է Մարաստանը, որտեղ կառավարիչ է նշանակել Բակասիսից (Justini, XLI, 6): Դարեհը պետք է, որ ծագեր Բակասիսից:

Իբերիայի և Աղվանքի թագավորները ճանաչել են Տիգրանի գերիշխանությունը: Հայկական սահմաններն այս կողմից հասել են [Մեծ] Կովկասի լեռնաշղթային:

[Տիգրանը] ճնշում է գործադրել հատկապես հարավային սահմանների վրա: Մայրամուտ ապրող Սելևկյաններն ի վիճակի չէին դիմակայելու նրա առաջխաղացմանը: Պարթևներն իրենց այնքան ուժեղ չէին զգում, որպեսզի կարողանային նրան խոչընդոտել: Կոմմագենեի, Օսրոնեի և Ադիաբենեի արքայիկները՝ դասվում էին Հայոց թագավորի ստորակաների շարքը:

Տիգրանն անցել է Եփրատը և իր կամքը պարտադրել Ասորիքին ու Փյունիկիային 84/87 թվականին: Գահից վճռված, սակայն, զանձերով ծանրաբեռնված վերջին Սելևկյանները զնացել էին Հռոմ, որպեսզի օգնություն հայցեին: Պաղեստինը և Եգիպտոսը հաշվում էին Տիգրանի ներխուժման օրերը: Հրեաները շտապել են դեսպանություն ուղարկել Տիգրանի մոտ¹:

Սելևկյան վերջին թագավոր Փիլիպպոս [I]-ը (92-83) պատերազմի ընթացքում, հավանաբար, զոհվել է: Նրա որդին՝ Փիլիպպոս II-ը, ճողոպրել է Կիլիկիա², իսկ Անտիոքոսը՝ Հռոմեական Ասիա: Անտիոքը դարձել է Տիգրանի նստավայրերից մեկը: Երկիրը դրվել է Մագադատեսի (Բագարատ [Բագադատես]) կառավարության ներքո³: Տիգրանն «անխռով վայելել է [սիրիական] գահը տասնութ տարի շարունակ՝ չունենալով որևէ մեկի վրա հարձակվելու կամ որևէ մեկի դիմակայելու անհրաժեշտությունը» (84-66 թթ.)⁴:

Արևմուտքում Տիգրանն իրեն է ենթարկել Կապադովկիան և Կիլիկիան: Սոլի քաղաքի բնակչությանը Տիգրանը տարհանել է⁵ և տեղափոխվել Հայաստան⁶: Նա բազմիցս ասպատակել է Կապադովկիան, Մաժակի (Maraca) և տասնմեկ այլ քաղաքների բնակիչները, ընդհանուր առմամբ, 300.000 մարդ, տեղափոխվել են նոր մայրաքաղաք⁷:

¹ Strabonis, XI, 14, 15.

² Antiquitatum Judaicarum 16, 4. De bello Judaico, I, 5, 3.

³ Justini, XI, 1.

⁴ Appiani, Syriaca, 48.

⁵ Justini, XI, 1. Ապպիանոսը հաշվում է տասնչորս տարի՝ 84-70 թթ. Appiani, 17:

⁶ Plutarchi, Pompeius, 28.

⁷ Cassius Dio, XXXVI, 37.

⁸ Appiani Mithridatica, 67; Strabo, XI, 14, 15; XII, 2, 9. Փավստոսը *** (18): Տիգրանի կողմից Կապադովկիայի և Կիլիկիայի ամայացումը Թ. Ռեյնարը վերագրում է 77 թ., հղելով Ստրաբոնին և Պլուտարքոսին (Strabo, XI, 14, 15;

74 թ. ն[ախքան] Հ[իսուս] Բ[րիտանոսը] վախճանվել է Բյութանիայի վերջին թագավոր Նիկոմեդեսը՝ թողնելով մի կտակ, ըստ որի՝ իր թագավորությունը կտակում էր հռոմեական ժողովրդին: Հռոմն, այսպիսով, դառնում էր Պոնտոսի վտանգավոր հարևանը: Այդ իսկ պահից առճակատումը Միհրդատ [Եվպատոր]-ի հետ դառնում էր անխուսափելի, այնպես որ Հռոմում մտահոգվում էին նշանակելու մի զորավարի, որն ի վիճակի կլիներ վարել մոտալուստ պատերազմը: Քաջ գիտակցում էին, որ Միհրդատի հետ պայքարը «մեռած չէ, այլ միայն քնած է»: Ամենաաչքի ընկնող մարդն այդ պահին Պոմպեոսն էր, որն այնքան էր գերազանցում մյուս բոլորին, որ կարող էր նշանակվել իբրև Միհրդատի դեմ պատերազմող զորավար, եթե ավարտին հասցներ պատերազմն Իսպանիայում:

176-րդ օլիմպիադայի տարեթվին՝ 73 թ. ն[ախքան] Հ[իսուս] Բ[րիտանոսը], [Հռոմի] հյուպատոս Լուկուլլոսը, որը նախանձում էր Պոմպեոսի փառքին, ձգտում էր նշանակվել Միհրդատի դեմ [պատերազմը վարող զորաբանակի հրամանատար]՝ մեծ սխրանքներով նշանավոր դառնալու համար: Այդ ժամանակ Հռոմում դրությամբ տերը [Պուրբիոս] Կետեգոսն էր, ժողովրդական տրիբունը, «որն առանձնահատուկ թշնամանք էր տաժում Լուկուլլոսի հանդեպ, ատում էր նրա կենսակերպը, որին բնորոշ էին խայտառակ սիրային արկածները, անամոթությունը և անառակությունը»:

Լուկուլլոսն իր նպատակին հասնելու համար գործի է դրել բոլոր միջոցները: Կիլիկիայի կառավարչի պաշտոնն այդ ժամանակ թափուր էր: Նա ջանացել է ձեռք բերել այդ պաշտոնն այն ակնկալությամբ, որ Ասիայում՝ Կիլիկիայում գտնվելու պարագայում, իր կառավարչապետության հարևանությամբ գտնվող երկրներում պատերազմ վարելը կհանձնարարվի իրեն: Նպատակին հասնելու համար ընտրած նրա ուղին, «ո՛չ ազնիվ էր և ո՛չ արժանի գովեստի»: Լուկուլլոսը դիմել է [Պրետիա անունով] մի ազդեցիկ կուրտիզանուհու, որը եղել է Կետեգոսի հոմանուհին, նրան հրապուրել նվերների և շողոքոթությունների միջոցով, որի միջնորդությամբ նրան հաջողվել է նշանակվել Կիլիկիայի կառավարիչ ու ղեկավարել Միհրդատի դեմ պատերազմը:

Լուկուլլոսն Ասիայում է՝ իբրև բանակի զորավար: «Միհրդատն, ի սկզբանե, հանդես է եկել հանդիսավոր և հպարտ ձևով՝ հռոմեացիների դեմ իր հարձակումների ժամանակ. սակայն, նա

Plutarchi Lucullus, 21): Տիգրանակերտի հիմնադրումը պետք է նախորդած լինի Ասորիքի նվաճմանը, այն է՝ մինչև 84 թվականը:

իրական ուժ չունեն, դա ընդամենն արտաքին փայլ էր՝ տպավորություն ստեղծելու համար»։ Այնուհետև պարտությունները ստիպել են Միհրդատին փոխել վերաբերմունքը։ Պատերազմը վերսկսելու համար նա իր բանակը վերակառուցել է հռոմեական մարտակարգով։ Ջենքերի, ոսկու և թանկարժեք քարերի յուրօրինակ ցուցահանդես ներկայացնող խառնիճադանջ զանգվածը մի կողմ է թողնվել։ Նա ձուլել է տվել սրեր՝ հռոմեական ձևով և պատրաստել է տվել ամուր վահաններ, հավաքել է ավելի լավ վարժեցված, քան զգեստավորված ձիեր։ Այսպիսով, նա ոտքի է հանել տասներկու բյուր (120.000) հետևակայինների, որոնք դասակարգված էին ինչպես հռոմեական գումարտակները և զրեթե տասնվեց հազար հեծյալ ու մանգաղակիր հարյուր մարտակառք։

Նրա նավերը ևս՝ ոսկեզօծ դրոշների, կուրտիզանուհիների համար բաղնիքների, հաճույքներ վայելելու համար նախատեսված ու կահավորված զարդասենյակների փոխարեն լցվել են և հագեցվել զենքերով, միզակներով և ռոճիկ վճարելու համար դրամով։

Այս նախապատրաստություններից հետո Միհրդատը ներխուժել է Բյութանիա։ Նրան ամենուր դիմավորել են բարեհաճորեն, քանզի «ամբողջ Ասիան տառապում էր Հռոմի վաշխառուների և կապալառուների կողմից դրսևորվող անհանդուրժելի վերաբերմունքից»։

Միևնույն ժամանակ, ինչ Լուկուլլոսին, նրա գործընկերոջը, մեկ այլ հյուպատոսի՝ Մարկոս Կոտտային հանձնարարվել է ստանձնել նավատորմի հրամանատարությունը՝ պաշտպանելու համար Բյութանիան։ Հաղթանակի ծարավի ընչաքաղց Կոտտան՝ չցանկանալով Լուկուլլոսի հետ կիսել դրա բերկրանքը, շտապել է ձեռնամուխ լինել [ռազմական] գործողությանների։ Սակայն, պարտվելով միաժամանակ թե՛ ցամաքում և թե՛ ծովում, շրջափակվել է և պաշարվել Քաղկեդոնում ու հայացքը շրջել դեպի Լուկուլլոսը։

Եղել են այնպիսիք, որոնք խորհուրդ են տվել Լուկուլլոսին՝ Կոտտային այդտեղ թողնել և առաջ ընթանալ ու մուտք գործել Միհրդատի թագավորություն, որն անպաշտպան կգտնեին։ Սակայն գորավարն ասում էր, որ «ինքը կգերադասի փրկել թեկուզ մեկ հռոմեացու, քան տիրանալ այն ամենին, ինչը պատկանում է թշնամուն»։

Երբ Արքելատը, Միհրդատին լքած նրա գորավարը, հավաստիացնում էր Լուկուլլոսին, որ միայն Պոնտոսում հայտնվելը

բավական կլիներ, որպեսզի նա դառնար դրա տիրակալը, Լուկուլլոսը պատասխանել է, որ «ինքն ավելի վախկոտ չէ, քան [տվորական] որսորդները և չի շրջանցի զազանին, որպեսզի կոկոզ գնա նրա դատարկ ապաստարանը գրավելու»։

Այս ասելուց հետո, նա ընթանում է Միհրդատին ընդառաջ՝ իր տրամադրության ներքո ունենալով 30.000 հետևակային և 2500 հեծյալ։ Խուսափելով մարտից, նա ցանկանում էր ժամանակ շահել։ Հարկ է խոստովանել, որ Լուկուլլոսի արշավանքի պատմությունն առասպելական բնույթ ունի։ Անտարակույս, սնապարծ զորավարն արել է ամեն ինչ՝ թաքցնելու համար ճշմարտությունը նրանցից, ովքեր նրան ուղարկել էին։ Նա չի համարձակվել հանդիպել իր հակառակորդին բաց դաշտում, սակայն համբերությամբ սպասել է, մինչև թշնամու մոտ սով տարածվի։ Սննդի պաշարների բացակայությունը հարկադրել է Միհրդատին նահանջել դեպի իր սահմանները։ Լուկուլլոսի ժամանումը որևէ օգտակարություն չի ունեցել պաշարված քաղաքների համար։

Պոնտական բանակի նահանջի ընթացքում, Լուկուլլոսը խիզախել է Միհրդատին գրոհել Հռինդակոս գետի մոտ և «հափշտակել է 6000 ձի, անհամար թվով բեռնակիր անասուններ և զերեվարել 15.000 մարդու»։

Երկրորդ անգամ Լուկուլլոսը հարձակվել է նրա վրա Գրանիկոս գետի մոտ, «զերեվարել մեծ թվով մարդկանց և սպանել 20.000 մարդու»։

Հռոմեացի զորավարին աջակցել են հրաշագործ երևույթներ։ Մի անգամ, երբ նա նախապատրաստվում էր ճակատամարտի, հանկարծ երկինքը ճայթել է, և տեսել են, թե ինչպես է մի մեծ հրե մարմին ընկնում երկու ճամբարների միջև։ Ահաբեկված բանակները բաժանվել են։ Մի անգամ էլ, աստվածուհու համար բուժված սուրբ երինջը լքել է հոտը, միայնակ լողալով անցել նեղուցը և ներկայացել զոհաբերության՝ [Միհրդատի կողմից] պաշարված Կիզիկոս։ Միաժամանակ, աստվածուհին երազում խոստացել է «պոնտացի փողիարի դեմ բերել լիբիացի սրնգահարին», այն է՝ հարավային կատաղի քամի բարձրացնել Միհրդատի մեքենաների դեմ, այն կարծես թե տեղի է ունեցել հաջորդ օրը։ Մի անգամ էլ փոթորիկն է օգնության հասել Լուկուլլոսին. «Երբ Միհրդատը հապճեպ փախուստի է դիմել դեպի Պոնտոս, վրա է հասել կատաղի փոթորիկը, որը նրա նավերը քշել-տարել է կամ ջրասույգ արել»։

Այսպես են ջանադիր պատմիչները ներկայացրել «երեսուն բյուրի՝ նվազագույնը 300.000 մարդկանց, թե՛ մարտիկների և թե՛ բանակին հետևողների» կործանումը, որից հետո հաղթանակած Լուկուլլոսի կողմից հետապնդվող Միհրդատը ճողալրել է Պոնտոս:

Խիստ կասկածելի է, որ Միհրդատի բանակի թվաքանակը կարող էր հասնել 300.000-ի: Չափազանցությունները և անհավանական գունազարդումները, որոնք նպատակաուղղված էին հավատ ներշնչելու Լուկուլլոսի հաղթանակի հանդեպ, վկայում են միայն հակառակը: Ոչ թե հռոմեացի զորավարի սուրը, այլ սովն է հարկադրել Միհրդատին դիմել նահանջի:

«Շատերը Լուկուլլոսին խորհուրդ են տվել հետաձգել պատերազմը»: Դա նշանակում է, որ զորավարը կամ նրա մերձավորները տատանվում էին ձեռնամուխ լինելու Միհրդատի հետապնդմանը, ինչը նրա հաղթանակը կասկածելի է դարձնում:

Չնայած այս խորհուրդներին, Լուկուլլոսը վճռել է շարժվել Միհրդատին ընդառաջ: Նա անցել է Բյութանիան և Գալատիան ու մտել Պոնտոսի թագավորություն: Սկզբնական շրջանում սովն այնքան լայն չափերի է հասել, որ «նա պարտադրել է իրեն հետևել 30.000՝ իրենց ուսերի վրա ցորենի մեկական մեղիմն տանող գալատացիների»:

Սակայն, առաջ ընթանալով, նրանք հայտնվել են այնպիսի առատության մեջ, որի պայմաններում մեկ եզը դաշտում վաճառվում էր մեկ դրաքմեով, իսկ մեկ ստրուկը՝ չորս:

Արշավանքի ընթացքում հռոմեացիները սկսում են հարձակումներով կողոպտել և ասպատակել տարածաշրջանը՝ մինչև Թեմիսկիրա և Թերմոդոնի հարթավայրերը:

[Ձինվորները] սկսում են տրտնջալ՝ Լուկուլլոսին մեղադրելով այն բանի համար, որ նա ոչ մի քաղաք չէր գրավում [ռազմական] ուժով, որպեսզի դրանք հանձնելու եկամտաբեր կողոպտուտի (ինչպես Ամիսոս քաղաքը): Նրան հանդիմանում են դանդաղաշարժության և երկրորդական ամրոցների ու քաղաքների առջև երկարատև կանգառների համար, ինչը Միհրդատին հնարավորություն էր ընձեռնում ամրանալ: «Ինձ էլ հենց այդ է պետք, — ասում էր նա իրեն արդարացնելու համար, — ես դիտավորյալ եմ դանդաղում: Թող Պոնտոսի արքան նորից հզորանա և կռվի համար բավականաչափ զորք հավաքի, որպեսզի մնա տեղում և մեր մոտենալուց չփախչի: Կամ դուք չե՞ք տեսնում, որ նրա թիկունքում անապատային անսահման տարածություններ են, իսկ կողքին Կովկասն է,

լեռնային հսկայական մի երկրամաս խոր ձորերով, որտեղ կարող են ապաստան գտնել ու պաշտպանվել թշնամու հետ հանդիպելուց խուսափող նույնիսկ հազար արքաներ: Բացի այդ, Կաբիրայից մինչև Հայաստան ընդամենը մի քանի օրվա ճանապարհ է, իսկ Հայաստանում թագավորում է Տիգրանը, արքայից-արքան, որն իր զորքով փակում է պարթևների ճանապարհը դեպի Փոքր Ասիա, իսկ հունական քաղաքային համայնքները վերաբնակեցնում է Մարաստանում, այդ արքան նվաճել է Ասորիքն ու Պաղեստինը, իսկ Սելևկյան տոհմի թագավորներին մահվան է մատնել ու գերության տարել նրանց կանանց ու դուստրերին: Եվ այդ մարդը Միհրդատի բարեկամն է, նրա փեսան: Եվ եթե Միհրդատը դիմի նրա պաշտպանությանը, ապա նա Միհրդատին չի թողնի փորձանքի մեջ և պատերազմ կսկսի մեր դեմ: Չլինի այնպես, որ շտապելով Միհրդատին դուրս քշել իր տիրույթներից, հանդիպենք Տիգրանին ու փորձանքի գանք: Քանզի նա արդեն վաղուց առիթ է փնտրում մեր դեմ պատերազմելու. իսկ նա առավել հարմար ի՞նչ առիթ կարող է գտնել, քան արքայական ազգակցին փորձանքի մեջ օգնելը: Ինչո՞ւ դրան ձգտենք. ինչո՞ւ սովորեցնենք Միհրդատին, թե ում օգնությանը դիմի մեր դեմ պայքարելիս: Ինչո՞ւ նրան մղել Տիգրանի գիրկը, երբ ինքն այդ չի ուզում և այն համարում է անպատվություն: Ավելի լավ չի՞ լինի, եթե նրան ժամանակ տանք հավաքելու իր սեփական ուժերը և նորից ոգևորվելու. այնժամ մեզ մնում է կռվել ոչ թե մարերի և հայերի, այլ կոլխերի, տիբարեցների և կապադովկիացիների դեմ, որոնց մենք բազմիցս հաղթել ենք»¹:

Լուկուլլոսն Ամիսոսի առջև մնացել է երկար: Չմտան ավարտից հետո նա պաշարման դեկավարումը հանձնարարել է Մուրեմային, իսկ ինքը գնացել Կաբիրայում ճամբարած Միհրդատին ընդառաջ: Միհրդատն ուներ 40.000 հետևակային և 4000 հեծյալ բանակ: Միհրդատը պարտվել է և փախել Հայաստան՝ Տիգրանի մոտ: Կաբիրան և այլ քերդամրոցներ հանձնվել են Լուկուլլոսին, այն գանձերով, որոնք գտնվում էին այնտեղ: Միհրդատի քույր Նիսսան գերեվարվել է: Մյուս քույրերը և [արքայի] կանայք, որոնք թվում է, թե գտնվում էին անվտանգության մեջ, սպանվել են Միհրդատի հրամանով, որը փախուստի ընթացքում, շտապ նրանց մոտ է ուղարկել ներքինի Բակքիսին՝ նրանց թունավորելու համար: Նրանց թվում էին արքայի երկու՝ շուրջ քառասունամյա չամուս-

¹ Plutarchi, Lucullus, 11(5).

նացած քույրերը՝ Ռոքսանան և Ստատիրան և նրա հույն տիկնանցից երկուսը՝ Բերենիկեն և Մոնիմեն:

Լուկուլլոսն առաջ է ընթացել մինչև *Տալավրա* և այդտեղ տեղեկացել, որ Միհրդատը դրանից չորս օր առաջ փախել է Հայաստան՝ Տիգրանի մոտ: Նա վերադարձել է, հպատակեցրել քաղղեացիներին և տիբարեններին, նվաճել Փոքր Հայքը և աներոբդուն՝ Ապպիոս Կլավդիոսին ուղարկել Տիգրանի մոտ՝ պահանջելու Միհրդատին:

Այնուհետև, Լ[ուկուլլոսը] գնացել է Ամիսոս, որի պաշարումը շարունակվում էր: Քաղաքը գրավվել է: Լ[ուկուլլոսն] ուղղություն է վերցրել դեպի Ասիայի քաղաքները՝ պայքարելու համար կապալառուների և վաշխառուների դեմ, որոնք կախման մեջ էին պահում բնակչությանը: Սուլլան Ասիա պրովինցիային պարտադրել էր 20.000 տաղանդի հասնող հարկ: Ասիան վարձակալներին սակայն վճարում էր կրկնակին՝ 40.000 տաղանդ: Բարձրացնելով վաշխառուական տոկոսը, վարձակալները պարտքը հասցրել էին մինչև տասներկու բյուր տաղանդի (120.000 ?!): [Լուկուլլոսի միջամտության շնորհիվ] չորս տարվա ընթացքում բոլոր պարտքերը վճարվել են:

Վաշխառուները բողոքել են Հռոմ՝ Լուկուլլոսի դեմ:

Իրադարձությունների ժամանակագրությունը

Բյուքանդիայի վերջին՝ Նիկոմեդես [III] թագավորը փախճանվել է 74 թվականին: Գոյություն ունի Նիկոմեդեսի չորեքդամյան՝ թվագրված բյուքանական թվարկության 224 թվականով (74 թ. հոկտեմբեր) - 73 թ. [հոկտեմբեր]: Ըստ Սալլյուստիոսի՝ Պլուտարքոսը հաղորդում է², որ Լուկ[ուլլոսն] իր դեմ է տրամադրել զինվորներին, նրանց պարտադրելով երկու ծմեռ անընդմեջ անցկացնել ճամբարում, առաջինը՝ Կիզիկոսի առջև (այն է՝ 73-[7]2 թթ.), հաջորդը՝ Ամիսոսի (այն է՝ 72-71 թթ.):

Ըստ Փլեզոն Տրալլացուի՝ 177-րդ օլիմպիադայի] առաջին տարին Լուկ[ուլլոսն] անց է կացրել Կարիքայի առջև՝ 177-րդ օլիմ-

¹ Catalogue du Musée Britannique, p. 215, № 8. Eutropius, VI, 6.

² Plutarchi, Lucullus, 23.

³ C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, t. III, p. 606.

[պիստան] համապատասխանում է 72-68 թվականներին: Առաջին տարին սկսվում է 72 թ. օգոստոսից-71 թ. օգոստոսը:

Միհրդատը փախել է Հայաստան 71 թ. օգոստոսին՝ Կարիքայի պարտությունից հետո, նույն 71 թ. աշնանը:

Կարիքայի գրավումից և Միհրդատի փախուստից հետո է Լուկուլլոսի աներոբդի՝ Ապպիոս Կլավդիոսին հանձնարարվել գնալ Տիգրանի մոտ և նրանից պահանջել՝ հանձնել Միհրդատին:

Նախ Ապպիոսին ուղեկցել են *թագավորական պահակախմբի անդամները*, որոնք նրան պարտադրել են բազում օրեր տևած և անօգուտ շրջապտույտ կատարել: Այնուհետև, ազատարձակ մի ասորի նրան տեղեկացրել է ուղիղ ձգվող ճանապարհի մասին: Ապպիոսն այդ ժամանակ ազատ է արձակել իր բարբարոս ուղեկիցներին, անցել է Եփրատը և մի քանի օրից ժամանել Անտիոք, որը կոչվում էր Եպիդափին: Այստեղ նա Տիգրանին սպասելու կարգադրություն է ստանում: Թագավորը *բացակայում էր և գրադված էր* Փյունիկիայում: Ապպիոսը հռոմեացիների կողմն է գրավում երկրի բազմաթիվ իշխանների և դրանց թվում՝ Գորդիենեի [Կորդոս] թագավոր *Ջարրիենոսին*, որոնք ենթարկվում էին հային՝ գղջումի զգացումով:

Ապպիոսի դեսպանության պատմությունը պատկանում է հենց իրեն՝ դեսպանին: Այս դեսպանության զավեշտական և ավելի քան տարօրինակ բնույթը գրեթե չի համապատասխանում ամենավաղնջական ժամանակներից ի վեր Արևելքում ընդունված ծիսակատարությանը:

Ըստ միջազգային համաձայնության կամ սովորույթի՝ արքայի մոտ գնացող դեսպանությանը սահմանում դիմավորում էին արքայի գործակալները և առաջնորդում մայրաքաղաք: Ովքե՞ր են արքայի այդ ուղեկիցները: Անտարակույս, պաշտոնյաները, որոնց արքան կարգադրել է ընդունել և առաջնորդել դեսպանին իր մոտ: Ազատագրված ասորու պատմությունը զարմանալի է: Նա կարող է լինել միայն դեսպանության ծառայության մեջ գտնվող գաղտնի լրտես:

Դեսպանին, հավանաբար, ընդունել են Տոմիսա կանգառում և Ծոփքով, Միգդոնիայի ուղղությամբ, ուղեկցել դեպի Տիգրանակերտ կամ ավելի հեռու՝ Անտիոք: Ապպիոսին հաջողվել է մոլորության մեջ ձգել իրեն հսկող ուղեկիցներին, թագավորական բանագնացներին և մի ազատարձակ ասորու միջոցով «իր կողմը հակել երկրի

բազմաթիվ իշխանավորների, որոնց թվում էր նախ և առաջ՝ Կորդոսի թագավոր *Չարրինոսը*»:

Դժվար է ըմբռնել, թե ինչո՞ւ պետք է ուղեկիցները նրան պարտադրեին անօգուտ շրջապատույտ կատարել: Ինքն Ապպիոսն է առաջ ընթացել մինչև Կորդոս՝ այնտեղ բանասարկելու նպատակով:

Ոչ հեռավոր անցյալում հպատակեցված բազմաթիվ քաղաքներ կարող էին գաղտնաբար Ապպիոսի մոտ պատգամավորներ ուղարկել: Նման պարագան ավելի է համապատասխանում դեսպանության առաքելությանը: Նա նրանց խոստացել է Լուկուլոսի օժանդակությունը և խորհուրդ տվել այդ պահին հուզումների տուրք չտալ: Հայերի տիրապետությունն «անհանդուրժելի էր և նողկալի»: Սա բացառապես անձնական զնահատական է, որը պատկանում է կամ Պլուտ[արքոսին], կամ Ապպիոսին: Ինչ մենք գիտենք անձամբ Պլուտարքոսից, այն է, որ ընդհակառակը՝ հենց հունական քաղաքները և ամբողջ Փոքր Ասիան էին ատում հռոմեացիների տիրապետությունը: Պլուտարքոսը հավաստում է, որ Հռոմի վաշխառուների և կապալառուների կողմից դրսևորվող անհանդուրժելի վերաբերմունքին էին արժանանում ոչ միայն Բյուքանիայի, այլ համայն Ասիայի քաղաքները: Այս պատճառով են Միհրդատին ամենուր ընդունել պատրաստակամությամբ¹: Նույն Պլուտարքոսն ասում է, որ «վաշխառուներն ու կապալառուները հարկադրում էին մասնավոր անձանց վաճառել իրենց բարեկազմ որդիներին կամ կույս դուստրերին, իսկ քաղաքացիներին՝ հանձնել ընծաները, նկարներն ու սուրբ պատկերները» և այլն²:

«Փոխհյուպատոսների գիշատչությունը, վարձակալների կողոպուտները, դատավորների օրինազանցությունն այստեղ այնպիսի ատելություն են առաջ բերել հռոմեացիների անվան հանդեպ, որ Ասիան տարածում է ձեռքերը, — ձայնում է մեկ այլ պատմիչ, — և աղերսարկու բացականչություններով կանչում Միհրդատին»³:

¹ Plutarchi, Lucullus, 7.

² Plutarchi, Lucullus, 20.

³ Justini historiarum philippicarum ex Trogo Pompeio, XXXVIII. 7.

Տիգրան Բ Մեծի դրանը, որի երկրորդ երեսին առկա են Մայր դիցուհի Անահիտի պատկերը և «Արքայից արքա Տիգրանի» մակագրությունը

Ասիայում հռոմեացիների մասին ունեին աննպաստ ու պարսավելի պատկերացում. «Հռոմի հիմնադիրները, իրենց սեփական կարծիքով, կերակրվել են էգ զայլի կողմից և իրենք զայլերի ժողովուրդ էին, անհագորեն ծարավի արյան և իշխանության, իսկ ինչ վերաբերում է հարստություններին՝ ազահ և ընչաքաղ»¹:

Այս պայմաններում, չի կարելի զարմանալ այն մոլեգնությունից, որով այնպիսի քաղաքներ, ինչպես Մինոպը, Ամիսոսը, Ամասիսը, դիմադրում էին Լուկուլլոսի բանակին: Այդ դեպքում ինչո՞ւ պետք է Միհրդատի տիրապետությունը լիներ ցանկալի, իսկ Տիգրանինը՝ «անհանդուրժելի կամ նույնիսկ նողկալի»: Պատճառաբանում են, թե Տիգրանը դարձել էր «աննկարագրելի հանդուգն ու սնապարծ և ինքնագոհ՝ իր աներևակայելի հաջողությունների հետևանքով: Նա հպատակեցրել է բազմաթիվ ազգությունների, կոտրել պարթևների հզորությունը և Միջագետքը լցրել հույներով, որոնց, մեծ քանակով, տեղափոխել էր Կիլիկիայից և Կասպաղովկիայից: Նա վրանաբնակ արաբական ցեղերին տարագրել էր իրենց երկրից և բնակեցրել իր հարևանությամբ՝ առևտրում օգտագործելու նպատակով: Նրան շողոքորթում էր թագավորների մի ամբողջ բազմություն. դրանցից չորսին նա մշտապես պահում էր իր կողքին՝ որպես սպասավորների, որոնք կարճ քիտոնը հագին ոտքով վազում էին նրա առջևից՝ երբ նա ձիով դուրս էր գալիս, իսկ երբ ընդունելության ժամանակ նստած էր՝ նրանք նրա կողքին մնում էին կանգնած»:

Ահա, հիբրավի, զարմանք հարուցող պատճառները: Արդյո՞ք նվաճումը պատճառ է ատելության համար: Եթե դա այդպիսին լիներ, հռոմեացիների անունը պետք է, որ աշխարհում լիներ ամենազազրելի: Այն, որ Տիգրանը Միջագետքը լցրել է հույներով՝ ավելի քան չափազանցություն է: Մենք զիտենք, որ հայոց թագավորը Կասպաղովկիայում և Կիլիկիայում գրավել է տասներկու քաղաք, որոնց բնակչության մի մասը տեղահանվել է՝ տեղավորվելու համար նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտում: Ոչինչ հայտնի չէ այն մասին, թե արդյո՞ք այս տեղահանումը տեղի է ունեցել ուժով, թե տարերայնորեն: Տիգրանակերտն առաջին կամ վերջին քաղաքը չէր, որն Ասիայում հիմնադրվել է այս ձևով:

Կույր զայրությամբ ի վնաս Տիգրանի՝ կներկայացնեն նույնիսկ այն, ինչն արժանի է գովեստի և արժանավոր գնահատականի.

քոչվոր արաբները հարկադրված էին փոխել իրենց կենսակերպը, դառնալ նստակյաց՝ «առևտրում օգտագործելու նպատակով»:

Ինչ վերաբերում է Տիգրանի առջև վազող չորս թագավորին, ապա դիտարկումը ճշգրիտ է, սակայն, վերջին կետում աղավաղված: Խոսքն առնչվում է բղեշխներ՝ պիտիաշխներ կոչվող չորս փոխարքաներին, որոնք շրջապատում էին հայոց թագավորին և որոնց մենք ավելի ուշ տեսնում ենք Արշակունյաց արքունիքում առաջին շարքերը զբաղեցնելիս: Միանգամայն անհեթեթ է ասելը, թե վերջիններս ոտքով վազում էին թագավորի ձիու առջևից: Նրանց կանխամտածված շփոթել են թագավորին ուղեկցող սուրհանդակների հետ, որոնք վազում էին նրա առջևից, երբ նա ձիով դուրս էր գալիս: Արևելքին բնորոշ համառությամբ, այս սովորույթը Պարսկաստանում պահպանվել է մինչև մեր օրերը, նվազագույնը խաների՝ շահի տիտղոսակիր ստորականների մոտ¹: Մեր սկզբնաղբյուրի ընդգծված կիրքը, որը հանգում է ամենուր ծիծաղելի փնտրելուն, հաճախ եզրափակվում է միայն իրեն ծիծաղելի դարձնելով՝ իր դատարկաբանության հետևանքով:

Ապալիոսը վերջապես ներկայացել է թագավորին և հայտարարել, որ իր առաքելությունը նպատակ ունի կամ տանել Միհրդատին և կամ Տիգրանին պատերազմ հայտարարել: Լուկուլլոսի բանագնացին թվացել է, թե թագավորի ժպտացող դեմքին նկատել է հուզմունք, որի պատճառը եղել է իր անկաշկանդ ելույթը, «ինչը, հավանաբար, քսանհինգ տարուց ի վեր, այն է՝ իր թագավորության կամ ավելի ստույգ՝ բազում ժողովուրդների ծանակելու ընթացքում նա լսում էր առաջին անգամ»: Տիգրանն Ապալիոսին պատասխանում է, որ ինքը Միհրդատին չի հանձնի, իսկ եթե հռոմեացիները պատերազմ սկսեն, նրանց ետ կմղի:

Նա Ապալիոսին ուղարկում է թանկագին նվերներ և քանի որ վերջինս մերժել էր դրանք ընդունել, ուղարկում է առավել թանկարժեք նվերներ: Այդ ժամանակ, Ապալիոսը վերցնում է միայն մեկ գավաթ, ետ է ուղարկում մյուս բոլորը և շտապում վերադառնալ Լուկուլլոսի մոտ:

Այս պատմության հեղինակն, անտարակույս, անձամբ Ապալիոսն է: Նրանից բացի ոչ մեկը չէր կարող իրազեկ լինել Տիգրանի կողմից նրա ընդունելության տեսարանի այս մանրամասներին: Ապալիոսը, ըստ իր խոսքերի՝ ցուցաբերել է համարձակություն, և Տիգրանը, չնայած նրա անկաշկանդ ելույթին, բավականին մեծա-

¹ Op. cit., XXXVIII. 6.

¹ 1917 թ. [անընթեռնելի ամուն] համար ճանապարհ հարթող:

հոգի է գտնվել՝ նրան նվերներով պարուրելու համար: Այդ դեպքում որտեղի՞ց է սկիզբ առնում այս վերամբարձ երանգը, թագավորի նկատմամբ այս ծաղրը: Ապպիոսն անկեղծ չէ: Թվում է, թե նա խոցված է, սակայն, այդպես է վարվում: Նախ նա սոսկ Լուկուլլոսի ուղերձը տանողն էր: Ամենևին տեղին չէր [Հայոց արքայի առջև] ելույթով հանդես գալը: Այնուհետև, քաջ հայտնի է արքունիքի սովորույթը, վաղնջական ժամանակներից ի վեր արքայից-արքայի արքունիքում որդեգրված արարողակարգը: Նա, ով ցանկանում էր ներկայանալ արքայից-արքային, պետք է ծնկի գար: Երբ Արտաքսերքսես [II]-ի արքունիք ժամանած Կոնոն Աթենացին ցանկություն է հայտնել անձամբ խոսել թագավորի հետ, խիլիարքոսը [հազարապետը]՝ պաշտոնատար անձը, որն արքունիքում զբաղեցնում էր երկրորդ պաշտոնը և որից կախված էր ընդունելության հնարավորության ընձեռումը¹, զգուշացնում է աթենացուն, որ նա պետք է խոնարհվի թագավորի առջև, եթե նա անձամբ ներկայանա, իսկ ավելի լավ կլինի, թերևս, զրուցելու փոխարեն արքային գրավոր դիմել:

Եթե Ապպիոսը ցանկացել է, որ իրեն ներկայացնեն թագավորին, ապա նա պետք է թագավորին արժանացներ այն պատիվներից, որոնք պահանջում էին արարողակարգն ու սովորույթը, այն է՝ ծնկի գալ Տիգրանի առջև: Եթե նա այնքան հպարտ էր, որ չի ցանկացել հետևել արքունիքի արարողակարգին, ապա նա չէր համարձակվի տեսակցել թագավորին, առավել ևս անկաշկանդ ելույթ ունենալ և նկատել նրա շփոթված դեմքը: Երկուսից մեկը՝ կամ Ապպիոսը չի տեսել Տիգրան թագավորին՝ անձամբ նրան չհանձնելով Լուկուլլոսի ուղերձը, կամ եթե նրան տեսել է՝ ապա ծնկի է եկել նրա առջև: Պարագաներից մեկում՝ նրա պատմությունը սոսկ աննպատակ սնապարծություն է, իր համար համբավ ձեռք բերելու ցանկությամբ տոգորված երիտասարդի պարզունակ պարծենկոտություն, մյուսում՝ նրա մաղձը պայմանավորված է ստորացման այն դառնությամբ, որը ճաշակել է Տիգրանի արքունիքում:

Ըստ մեր պատմիչի՝ Տիգրանը մինչ այդ չի ցանկացել տեսնել իր դժբախտ ազգականին՝ Միհրդատին և կամ զրուցել նրա հետ, այլ նրան պահել էր իրենից հեռու՝ ճահճոտ և առողջության համար վնասակար վայրերում՝ Պոնտացուն վերաբերվելով քամահրանքով

¹ Cornelius Nepos, Conon, 3: necesse est enim, si in conspectum veneris, venerari te regem (quod *προσκυνεῖν* illi vocant). Հմնտ. հայերեն «երկիր պագանել» բառերը:

ու արհամարհանքով, ինչպես բանտարկված մեկին: Ապպիոսի դեսպանությունից հետո, Տիգրանը Միհրդատին հրավիրել է իր արքունիք և նրան արժանացրել պատիվների ու վերաբերվել բարեկամաբար: Թագավորական ապարանքում նրանք ունեցել են իրենց փոխադարձ կասկածները փարատող գաղտնի խոսակցություններ՝ ի դժբախտություն, սակայն, իրենց բարեկամների, որոնց վրա էին բարդում մեղքը: Այդ բարեկամների թվում էր և Մետրոդորոս Սկեպսիացին, հաճելի մի մարդ, բանիմաց, որին անվանում էին Միհրդատ թագավորի հայրը: Միհրդատը նրան ուղարկել էր իր փեսայի մոտ՝ հռոմեացիների դեմ պայքարում օգնություն հայցելու համար: «Մակայն, դու ով Մետրոդորոս, – հարցրել էր Տիգրանը, – դու ինձ ի՞նչ խորհուրդ ես տալիս այդ առնչությամբ»: Նա պատասխանել էր, որ իբրև բանագնաց՝ ինքը Տիգրանին խորհուրդ է տալիս օգնել, բայց իբրև խորհրդատու՝ մերժել:

Տիգրանը հավանաբար Միհրդատին է փոխանցել այս պատասխանը և վերջինս Մետրոդորոսին սպանել էր: Այդուհանդերձ, պատմիչն անձամբ խոստովանում է, որ Մետրոդորոսի վախճանը վճռված էր վաղուց ի վեր: Այսպիսով, Տիգրանը նրա մահվան հետ որևէ առնչություն չունեցրել էր: Այդուհանդերձ, պատմիչը պատրաստ է այդ բանի համար ևս մեղադրել Հայոց թագավորին:

Մեկ այլ հույն՝ իր երկրից արտաքսված հռետոր *Ամփիկրատեսը*, գնացել էր Արևելք. նրան ընդունել էին Տիգրանի արքունիքում: Բայց անշնորհակալ փախստականը շուտով դարձել է կասկածյալ, նրան արգելվել է հույների հետ առևտուր անելը և նա ինքնասպան է եղել սովամահության մատնվելով:

Հնարավոր է, որ Տիգրանն ու Միհրդատը վճռել էին ասպատակել Լիկոնիան և Կիլիկիան: Լուկուլլոսը, հավանաբար, զարմացել է, որ հռոմեացիների դեմ պատերազմի մեջ ընդգրկվելու մտադրություն ունեցող Տիգրանը չի համագործակցել Միհրդատի հետ նրա հզորության բուռն վերելքի ժամանակաշրջանում:

Հեղինակը ոչ մի առիթ բաց չի թողնում թագավոր Տիգրանին պատեհ անպատեհ զրպարտելու համար: Այն բանից, որ Տիգրանը ժամանակին չի սատարել Միհրդատին՝ հռոմեացիների դեմ պայքարում, հետևում է, որ հռոմեացիների հետ առճակատման մեջ ընդգրկվելը նա իր շահերին համապատասխանող չի համարել: Նա կարող էր հյուրընկալել մի պարտվածի, եթե նա նույնիսկ իր ազգականը չլիներ, առանց նրա կողմից հանդես գալու, առանց կարծելու, որ իր մարդկային դիրքորոշումը կարող է հռոմեացիների

հետ գծողության առիթ ծառայել: Տիգրանը չէ, որ պատերազմ է սկսել, այլ բախտախնդիր Լուկուլոսը: Չկա, այսպիսով, ոչ մի պատճառ հանդիմանելու Տիգրանին պատերազմը սկսելու համար, որի մեղավորը Լուկուլոսն էր: Եթե նա ձգտում էր պատերազմի, Միհրդատին այդքան մեկուսացված չէր պահի «ճահճոտ և առողջության համար վնասակար վայրերում», այլ նրան կիրավիրեր իր մոտ՝ համատեղ մշակելու պատերազմի ծրագիրը, որը հարկ էր սկսել: Ճիշտ է նաև այն, որ Տիգրանն այդ ժամանակ զբաղված լինելով Փյունիկիայի հպատակեցմամբ, գործնականորեն չէր կարող հետաքրքրվել իր աներոջ ճակատագրով:

Փիլիսոփա Մետրոդորոսին վերաբերող գրույցն առասպելական է: Նա վաղուց ի վեր թողել էր Միհրդատի պալատը՝ Տիգրանի պալատ հասնելու համար: Անտարակույս, նրան հրավիրել էր Տիգրանը՝ հանձնարարելու գրել իր նվաճումների պատմությունը: Մետրոդորոսն այդ մասին գրել է մի քանի գիրք¹ (19): 70 ք. Մետրոդորոսը ծառայության մեջ էր գտնվում Տիգրանի մոտ և ոչ մի դեպքում չէր կարող Միհրդատի կողմից նրա մոտ առաքելությունն իրականացնելու հանձնարարություն ստացած լինել: Տիգրանի մոտ ապաստանած Միհրդատն ինչպե՞ս կարող էր համարձակվել հայկական արքունիքում սպանել թագավորական պատմիչին, առանց վտանգվելու հրահրել իր տիրակալի՝ Տիգրանի դժգոհությունը, որի օգնությունն այդ ժամանակ աղերսում էր: Մետրոդորոսի մահվանն առնչվող գրույցից՝ իբրև միտումնավոր մտացածին կեղծիքից, հարկ է հրաժարվել²:

Լուկուլոսն իր ժամանակն անցկացնում էր «հաճույքների և զվարճությունների մեջ», երբ ժամանել է նրա բանագնաց Ապպիոսը և բերել իր հյուրին հանձնելուց հրաժարվող Տիգրանի պատասխանը: Այս մերժումը լինելով բարոյական տուրք հյուրընկալության և բարեկամության իրավունքին, բացարձակապես չի կարող դիտվել իբրև casus belli (20): Հռոմեացի զորավարը, այդուհանդերձ, համակված ռազմատենչ կրքով, հակված էր պատերազմի մեղքը բարդել հայոց թագավորի վրա: Իզուր չէր, որ Հռոմում [արդեն] բարձրաձայն մեղադրում էին Լուկուլոսին, որ «նա մի պատե-

¹ Scholia in Apollonium Rhodium, IV. 133.

² Թ. Ռեյնաքի ենթադրությունը, ըստ որի՝ Մետրոդորոսի աշխատությունը չէր կարող հաջորդել 70 ք., չի կարող ընդունելի լինել, քանի որ հիմնվում է 70 ք. նրա կարծեցյալ վախճանի վրա: [Th. Reinach,] Mithridate Eupat[or roi de Pont, Paris, 1890,] p. 428-429.

րազմից մյուսին էր ձգտում ոչ թե պետության շահերից ելնելով, այլ իր հրամանատարությունն երկարաժամկետ դարձնելու և հասարակական վտանգներն իր օգտին ծառայեցնելու համար»:

Մինչ Տիգրանի դեմ ռազմարշավի ձեռնամուխ լինելը, Լուկուլոսը լավ է հաշվի առել իր համար բարեհաճորեն դասավորված հանգամանքները: Միհրդատի որդի Մաքարեսը՝ Բոսպորի տիրակալը, հենց նոր՝ Լուկուլոսի կողմն անցնելու համար դավաճանել էր իր հորը և Լուկուլոսին ուղարկել հազար ոսկի արժողությամբ մի պսակ: Միհրդատի զորավար (21) Դորիլաոսը, չնայած Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությանը, ըստ որի՝ նա իբր սպանվել է Կաբիրայի ճակատամարտից հետո, իրականում հռոմեացիների հետ ընդգրկվել էր գաղտնի բանակցությունների մեջ¹: Միհրդատին դավաճանել էր նրա ազգական Փենիքսը: Միհրդատն իր թագավորությունում այլևս չունեի ոչ մի հենարան, քանի որ հունական քաղաքները կործանվել էին, բերդամրոցները հանձնվել Լուկուլոսին: Դանդարիոսների [բարբարոս ցեղերից մեկի] իշխան Օլթակոսը², սկյութ իշխան Մաբադոնն լքել էին Միհրդատին: Կապադովկիայի թագավոր Արիոբարզանեսը Լուկուլոսի դաշնակիցն էր:

Հռոմեացի զորավարը նախապես ծանոթացել էր իրավիճակին, և նրան հաջողվել էր դաշնակիցներ ձեռք բերել Տիգրանի կայսրությունում: Ապպիոսի առաքելությունն իրականում հետապնդում էր Տիգրանի ստորականներին նրանից վանելու նպատակ: Լուկուլոսի ջատագովը հարկադրված է խոստովանել, որ Լուկուլոսն Ապպիոսի միջնորդությամբ Կորովաց թագավորի հետ գաղտնի դաշնագիր էր կնքել³: Լայնորեն շոյալված խոստումների շնորհիվ հռոմեացի զորավարն իր կողմն էր գրավել արաբական արքայիկներին, որոնք Լուկուլոսին էին հանձնելու այն ամենն, ինչ իրենց էր պատկանում, ինչպես նաև ծովացիներին, որոնք բոլորը պատրաստվում էին զորավիզ լինել նրան:

Լուկուլոսն իր ձեռքերը տարածել էր նույնիսկ դեպի պարթևների թագավորը՝ նրանից պահանջելու՝ վերհիշել [և հավատարիմ մնալ] 92 թվականին ընդդեմ Տիգրանի կնքված նախկին դաշինքին:

Հենց որ Լուկուլոսի դիվանագիտությունը՝ որքան գաղտնաբար, նույնքան և նենգաբար հող է նախապատրաստել, նա իրեն պատրաստ է համարել ռազմարշավ ձեռնարկելու և «գնալ նետվե-

¹ Strabo, XII. 3. 33. Plutarchi, Lucullus, 17.

² Plutarchi, Lucullus, 16; Appiani Mithridatica, 79.

³ Նույնը, 29:

լու անհամար հեծելագոր ունեցող ռազմատենչ ցեղերի տարածք, անծայրածիր մի երկիր, որն ամեն կողմից շրջապատված է խորունկ գետերով և ձյունապատ լեռներով»: Նրա քայլը խիստ համարձակ, զգուշության և բանականության շրջանակներից դուրս կքվար միայն նրանց, ովքեր նախապես և խիստ զաղտնիության պայմաններում արված նրա նախապատրաստությունների մասին տեղեկություններ չունենային: Ներխուժողը հույսը դնում էր նաև Տիգրանի այն ստորակաների վրա, ովքեր պարտավորվել էին իրեն աջակցել:

Հայաստան ներխուժելու համար Լուկուլլոսի ընտրած ճանապարհն ամենապերճախոս փաստարկն է առ այն, որ նա հիքրավի հույսը կապում էր Տիգրանի կողմից հպատակեցված գահակալների ապստամբության հետ: Իրոք որ, եթե նա ցանկանում էր հարձակվել Տիգրանի վրա նրա մայրաքաղաքներում՝ Արտաշատում կամ Տիգրանակերտում, ինչպես հավաստիացնում է նրա [հռոմեացի] պատմիչը, հարկ էր, որ Արտաշատ գնալու համար նա հետևեր այն ճանապարհին, որը ձգվում էր Լյուկոս գետի և Եփրատի հովիտներով և մինչև Կարենիտիս (այսօր)՝ Էրզրում, իսկ այնտեղից՝ Արաքսենե [Արաքսի հովիտ], որտեղ գտնվում էր Արտաշատը: Եթե նրա նշանակետը Տիգրանակերտը լիներ, հարկ էր միայն, որ նա իջներ Կապադովկիայով՝ իր դաշնակից Արիոբարզանեսի երկրով, առանց որևէ բարդության, հետևելով մեծ ճանապարհին մինչև Եփրատի վրա գտնվող Ջևգմայի գետանցը, որտեղից նա Օսրոնեով, իսկ այնուհետև Միգդոնիայով կգնար դեպի Տիգրանակերտ: Այս երկու պարագայում նա որևէ առնչություն չէր ունենա «ձյունապատ լեռներին»:

Այնուամենայնիվ, նա նախընտրել է Սելիստենի ճանապարհը և Տոմիսայի կամրջով ասպատակել է Ծոփքն ու շարունակել ճանապարհը մինչև Կորդոք՝ անշուշտ, ապստամբ թագավոր Ջարքիենոսի հետ միավորվելու համար:

Լուկուլլոսը և նրա հետքերով նրա[ն գովերգող] պատմիչները, որոնք ավելի քիչ էին մտահոգված ճշմարտությամբ, բավականին ճարպիկ էին տխմար հրաշքներ հորինելու և զորավարի ճանապարհը դրանցով առնչում դարձնելու համար: Պատմությունը վերածվում է դիցաբանության կամ բանաստեղծական մտացածին կեղծիքների:

Երբ Լուկուլլոսը մոտենում է Եփրատին, այն գտնում է ձմեռային անձրևներից վարարած: Սակայն, ինչպիսի՛ հրաշք: Եփ-

րատը ցուցաբերել է հնազանդություն, հանկարծ վերադարձել իր հունը և զորավարի համար արագ և անսպասելի անցում է հարթել:

Հաջորդել է մեկ այլ հրաշք: Եփրատից այն կողմ արածում էին երինջներ, որոնք նվիրաբերված էին Արտեմիս դիցուհուն, այն է՝ Անահիտին: Նրանք ազատորեն թափառում էին մարգագետիններում, իրենց ճակատին կրելով աստվածուհու նշանը՝ խարանդողմ ջահը: Երբ բանակն անցել է Եփրատը, դրանցից մեկը բարձրացել է աստվածուհուն նվիրաբերված մի [սրբազան] ժայռի վրա, այդտեղ կանգ է առել և խոնարհելով գլուխը ներկայացել Լուկուլլոսին՝ զոհաբերվելու համար: Լուկուլլոսը նաև մի ցուլ է զոհաբերում Եփրատին՝ այս երջանիկ անցումի համար:

Այս հրաշքը կյանքի կոչած երևակայությունն այնքան էլ բեղմնավոր չի եղել: Նույն բանը պատմել են Կիզիկոս քաղաքի առնչությամբ, բայց քանի որ զոհաբերության համար այն չի ունեցել սուրբ երինջ՝ սև երինջն է միայնակ լողալով անցել ծովը և ներկայացել զոհաբերվելու:

Հետևենք Լուկուլլոսի առաջխաղացմանը՝ ըստ համանման մտացածին բնույթի պատմության:

Անցման երկրորդ օրը և դրան հաջորդած օրերին Լուկուլլոսը Ծոփքի տարածքով առաջ է ընթացել, անցել Տիգրիսը և ներխուժել Հայաստան:

Նա, ով առաջինն է Տիգրանին հայտնել Լուկուլլոսի ժամանման մասին՝ գլխատվել է: Ոչ ոք այլևս չի համարձակվել Տիգրանին ասելու ճշմարտությունը: Տիգրանը՝ Ասիայի մեծ մասի միահեծան տիրակալը, նա, ով այդ ժամանակ յոթանասուն տարեկան էր և, այսպիսով, առնվազն տարիքի բերումով փորձառու, դյուրահավատ պատմիչի կողմից մեզ է ներկայացվել իբրև մանկամիտ հիմար, որը, անգիտակից իրեն շրջափակող պատերազմի բոցին, թույլ էր տալիս, որ քաղցր խոսքերով օրորելով իրեն քնեցնեն շողորթները, որոնք ասում էին, թե Լուկուլլոսը կարող էր լինել մեծ զորավար՝ եթե համարձակվեր սպասել Տիգրանին Եփեսոսի առջև և կամ Ասիայից հապճեպ փախած չլիներ՝ տեսնելով նրա թագմաբյուր գորբերը: Պատմիչը պնդում է, որ Տիգրանը «հասարակ, սովորական անձ էր, իսկ ամեն մարդ չէ, որ կարողանում է պահպանել իր ողջախոհությունը և չի մթազնում մեծ հաջողությունից, այնպես, ինչպես ամեն անձ չէ, որ կարողանում է քաջ դիմանալ մաքուր գինուն»: Վերջապես, Միթրոբարզանեսը [Մերուժան] քաջություն է ունեցել Տիգրանին ասելու ճշմարտությունը: Նա անմիջապես ու-

ղարկվել է Լուկուլլոսի դեմ՝ 3000 հեծյալի և բազմաթիվ հետևակա-
յինների գլուխն անցած՝ հռոմեացի զորավարին կենդանի բերելու և
այլոց կոտորելու հրամանով: Լուկուլլոսն ուղարկել է լեգատ
Սեքստիլիոսին՝ 1600 ձիավորով և փոքր-ինչ ավելի հետևակայի-
նով: Միթրոբարզանեսը զոհվել է կատաղի մարտում, իսկ նրա
զորքը փախել է. դրա մի մասը սպանվել է, իսկ փոքր մասը փրկվել:

Տիգրանն այդ ժամանակ լքել է Տիգրանակերտը և նահանջել
դեպի Տավրոս ու այստեղ կենտրոնացրել իր բոլոր ուժերը: Ցանկա-
նալով նրան խանգարել՝ Լուկուլլոսն ուղարկել է Մուրեմային՝ Տիգ-
րանի համակենտրոնացրած զորքերին հետապնդելու և կորուստ-
ներ պատճառելու, իսկ Սեքստիլիոսին՝ արքային օգնության շտա-
պող արաբական խոշոր զորամասը կանգնեցնելու համար: Սեքս-
տիլիոսը հարձակվել է արաբների, իսկ Մուրեման՝ մեծ բանակի
համար անհարթ, երկար ու նեղ մի կիրճում՝ Տիգրանի վրա: Տիգրա-
նը փախել է՝ թողնելով իր աղխը: Այս հաջողություններից հետո,
Լուկուլլոսն առաջ է ընթացել դեպի Տիգրանակերտ և պաշարել
այն:

Հարկ է միանգամայն անվստահությամբ վերաբերվել այս
ամբողջ անիմաստ շատախոսությանը: Հազիվ թե հնարավոր լինի
դրանից որոշ փաստեր քաղել՝ լուրջ պատմության մեջ ընդգրկելու
համար: Լուկուլլոսն, ամենայն հավանականությամբ, ասպատակել
է Հայաստանի սահմանները՝ առանց հավուր պատշաճի պատե-
րազմ հայտարարելու: Ծովքն առաջին երկրամասն էր, որտեղ նա
մուտք է գործել: Միթրոբարզանեսը հարկ է փոխել Միթրոբու-
զանեսի: Նա ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Ծովքի տիրակալը, հավանաբար,
Արտանեսի որդին, որը կրում էր իր պապ Միթրոբուզանեսի՝
Արիարաթեսի հովանավորայալի անունը: Ծովքը հպատակեցրած
Տիգրանը չէր վերացրել դրա թագավորական հարստությունը:
Արտանեսի պարտությունից հետո նրան հաջորդել է որդին՝ իբրև
երկրի տիրակալ և Տիգրանի ստորակա: Նա դիմավորել է հռո-
մեացի զավթիչներին, սակայն, գահընկեց է եղել և սպանվել: Լու-
կուլլոսը կամ նրա պատմիչն անիրազել են եղել տեղի աշխար-
հագրությանը: Տիգրիսի, ինչպես և Եփրատի անցումից հետո Լու-
կուլլոսը շարունակում էր գտնվել Ծովքում՝ Միթրոբուզանեսի տի-
րություն: Այսպես էր կոչվում Արևմտյան Տիգրիսի և Արածանիի
միջև պարփակված ամբողջ երկիրը: Տիգրիսից այն կողմ ձգվող
տարածաշրջանը, որը գտնվում էր դրա և Միգրոնիայի միջև, նախ-
կինում մտնում էր Ծովքի մեջ: Գակատամարտի վայրը մատնա-

նշված չէ: Պատմական սկզբնաղբյուրները, ընդհանուր առմամբ,
վատ են տեղեկացված Լուկուլլոսի կարծեցյալ սխրանքների
մրցասպարեզի տեղագրությանը, ինչը դրանց պատմությունը
դարձնում է խիստ կասկածելի: Դրանցում անգամ պահպանվել է
Սափի վայրի անունը, ուր գտնվում էր Տիգրանի արքունիքում
վախճանված հռետոր Ամփիկրատեսի գերեզմանը, սակայն, դրանց
հեղինակները ձեռնպահ են մնացել մեզ մատնացույց անելու Լու-
կուլլոսի հաղթանակների շնորհիվ նշանավոր դարձած վայրերը:
Ո՞րտեղ է արդյոք զորավարն անցել Տիգրիսը՝ Միթրոբարզանեսի
դեմ մարտնչելու համար, ինչպիսի՞ն է եղել նրա ռազմերթն այդ
հաղթանակից հետո, նա գնում էր դեպի Տիգրանակերտ, թե՞ դեպի
Կորդոք՝ ձեռք մեկնելու համար իր դաշնակցին, այս բոլոր
հարցերի առնչությամբ [պատմագիրները] մեզ մատնում են
կատարյալ անորոշության: Մեր տեղեկությունները, որոնք սկիզբ
են առնում, ի վերջո, անձամբ Լուկուլլոսի ռազմական հաղորդա-
գրություններից, տարօրինակ ձևով աղոտ են նույնիսկ մայրաքա-
ղաք Տիգրանակերտի տեղանքի կապակցությամբ: Հարկ է հաշվի
առնել այս բոլոր առանձնահատկությունները, որոնք բացահայ-
տում են Լուկուլլոսի արշավանքի պատմությունը՝ նախքան նրան
ծափահարելու շուրջ վճիռ կայացնելը կամ Հռոմի փողոցներում
նրա հաղթահանդեսին մասնակցելը: Լուկուլլոսյան փառաբանում-
ների դեմ ընդոստ ծառանալու համար կարող է բավարար լինել
միայն տեղանքի քարտեզի ուսումնասիրությունը:

Տիգրանակերտի տեղադրությունը բանավեճի տեղիք է տա-
լիս: Մի բան է որոշակի, որ այն գտնվում էր Միգրոնիայում¹: Հայ
պատմիչը ճանաչում է Բնաբեղ կոչվող բերդամրոցը Ծովքում և
այն անվանում է թագավորական բերդամրոց, որտեղ գտնվել են
Արշակունի թագավորների գանձերը²: Այն պահպանվում է մինչև
մեր օրերը Մարդինից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և
կրում նախկին՝ Բնաբեղ անունը: Բնաբեղը Տիգրանակերտ մայրա-
քաղաքի առաջապահ պահակետերից մեկն էր: Գիշտ կլիներ,
այսպիսով, դրա տեղը սահմանել Տել-Արմեն գյուղում³, Մարդինի և
Բնաբեղի մոտ (22):

¹ Strabonis, XVI, 1, 23.

² [Փալստոս Բուզանդ, V, 7, հմմտ. Н. Адонц,] Армения в эпоху Юстиниана. [Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908], с. 31 и др.:

³ E. Sachau, Ueber die Lage von Tigranocerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880. Հարկ է հրաժարվել Ամիդի, Մայաֆարկինի, Սդերդի

Տոմիսայից Տիգրանակերտ ճանապարհն անտիկ դարաշրջանում անցնում էր, ինչպես այսօր, Ծովք լճի մոտակայքով, որը քուրքերեն թարգմանությամբ կոչվում է Գյուղջուք, այնտեղից, որտեղից սկիզբ էր առնում Տիգրիսը և այս գետի երկայնքով իջնում էր մինչև Միգդոնիայի հարթավայրը, մինչև Տիգրանակերտ: Այսպիսով, այս ճանապարհով Տիգրանակերտ գնալու համար Տիգրիսն անցնելու կարիքը չկա: Այս պարագային, Միքրոբարզանեսի հետ ճակատամարտը կարող էր տեղի ունենալ Խարբերդի արվարձաններում, որտեղ կարելի կլինի փնտրել Ծովքի թագավորների՝ Կարկատիոկերտ, ինչպես նաև Արշամաշատ նստավայրերը:

Ըստ լուկուլլոսյան այս ռազմերթի՝ հասկանալի կդառնա, որ Մեքստիլիոսը կարող էր հանդիպած լինել «արաբների զորամասին» և կասեցնել դրա առաջխաղացումը, ընդունելով, որ այս արաբները միայն Միգդոնիայի բնակիչներն էին: Այս տարածաշրջանի տեղական անվանումն Արշակունիների ժամանակաշրջանում և ավելի ուշ Արվաստան էր, ինչը նշանակում է՝ արաբների երկիր: Արաբների զորամասի անվան ներքո հարկ է, այսպիսով, ընկալել բնիկներին, որոնց վրա հարձակվել են ներխուժողները:

Բարդություն կծառանա Մուրեմայի պարագան բացատրելու հարցում: Եթե Տիգրանը նահանջել էր դեպի Տավրոս, այն է՝ անցել էր Տիգրիսը և ճանապարհ ընկել դեպի Բիթլիս, ի՞նչպես կարող էր Մուրեման ի կատար ածել իր առաքելությունը, որը հանգում էր ճողպող թագավորին հետապնդելուն, զառիվայր հովտում, առանց մերձենալու Տավրոսին, որը և կարող էր նրան հարկադրած լինել անցնելու Տիգրիսը, ինչի մասին, սակայն, հիշատակություն չկա:

Հակառակ պարագան ավելի նվազ համոզիչ է: Եթե Լուկուլլոսը, ըստ պատմական վկայության՝ անցել էր Տիգրիսը և այդտեղ պարտության մատնել Միքրոբարզանեսին, նա հարկն ունեցած կլիներ, այդուհանդերձ, վերստին անցնելու աջ ափը՝ կարողանալու համար հասնել Տիգրանակերտ: Սակայն, մեր պատմիչը, որքան էլ մանրակրկիտ է այն ամենի հարցում, ինչ վերաբերում է իր հերոսին, չի խոսում երկրորդ անցումի մասին:

Այս բարդությունները չեն կարող ամենևին խորացնել մեր վստահությունը Լուկուլլոսի արշավանքի պատմության նկատմամբ:

հետ Տիգրանակերտի նույնացումից: Th. Mommsen, H. Kiepert, Hermes IX, 1874, S. 164; C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I, Berlin und Leipzig, 1910; II, Berlin und Leipzig, 1926.

Մեզ պատմում են, որ Տիգրանն իր նահանջի ընթացքում կոչով դիմել է իր ստորականներին, հավաքագրել բոլոր զորքերը, որոնց միանալու են եկել «կորովացիների, մարաստանցիների, ադիաբենցիների զորքերն իրենց թագավորների հետ մեկտեղ, նույնիսկ նրա մոտ են ժամանել՝ Բաբելոնի ծովից արաբների բազմությունը, Կասպից ծովից՝ մեծ թվով աղվաններ ու իբերներ և Արաքսի փեղից՝ բարբարոսների ամբոխը (23)՝ առանց թագավորի»:

Մեզ պատրաստվում էին համոզել, որ Տիգրանի տիրապետությունն անհանդուրժելի էր և բոլոր հպատակեցված ժողովուրդները ցանկանում էին այն թոթափել, այժմ հերթը հասել է պնդելուն, որ Տիգրանի կոչին պատասխանել են ոչ միայն նրա ստորականները, այլ նույնիսկ Բաբելոնի ծովեզերքում բնակվող արաբները:

Տիգրանը հավաքագրել է, այսպիսով, մի ահեղի բանակ, որն ընդգրկում էր 20.000 աղեղնավոր և պարսավոր, 55.000 հեծյալ, որոնցից 17.000-ը՝ զրահապատ, 15.000 [ծանրազեն] հետևակ և վերջապես 35.000 սակրավոր, կամուրջ պատրաստող, անտառահատ և անհրաժեշտ այլ բանվորներ: 260 հազարանոց այս ահեղի բանակի դեմ խեղճ Լուկուլլոսը կարող էր դուրս բերել միայն 24 կոհորտա, բոլորը միասին՝ *առավելագույնը* 10.000 հետևակային, 3000 հեծյալ և *չուրջ* 1000 պարսավոր և աղեղնավոր: 6000 մարդուց բաղկացած մի զորամաս գտնվում էր Մուրեմայի տրամադրության ներքո: Արդյո՞ք հատկանշական չէ, որ հռոմեացի զորավարն ավելի լավ ճանաչում էր թշնամու, քան իր անձնակազմերը և սպառազինությունը, ինչպես դա տեսանելի է դառնում ընդգծված բաների միջոցով:

Երբ Լուկուլլոսը թողել է Պոնտոսը, իր տրամադրության ներքո ունեցել է 12.000 հետևակային և 3000-ից պակաս հեծյալ, եթե հաշվի չառնենք 6000 մարտիկների, որոնց թողել էր Սոռոմատիոսի հրամանատարության ներքո՝ Պոնտոսը հսկելու համար¹: Այժմ նա խորհում է, որ ունի 24 կոհորտա կամ 12.000-անոց հետևակ (և ոչ թե *առավելագույնը* 10.000), 3000 հեծյալ, 1000 պարսավոր՝ բացի Մուրեմայի 6000 զինվորից: Ո՞րտեղից էր նա ձեռք բերել այս լրացուցիչ 6000 մարդուն: Այսպիսով, ճիշտ չէ, որ այն պահին, երբ նա սկսել է արշավանքն ընդդեմ Տիգրանի՝ ունեցել է 15.000 մարդ, որոնցից բացի նաև 1000 պարսավոր և Մուրեմայի մոտ գտնվող 6000 մարդուց բաղկացած զորամասը, ամենքը միա-

¹ [Plutarchi, Lucullus, 24].

սին՝ 22.000: Ճշմարտությունը չսիրողների հիշողությունը միշտ կարճ է:

[Լուկուլոսը և պատմիչները] հորինել են նաև դատարկաբանություններ՝ իրենց իմացության պակասը դրանցով քողարկելու համար, այնպես, որպեսզի կարողանան միտումնավոր դիրքերից աղավաղել տվյալները և իրադարձությունները: Չավեշտասքերը, որոնք զուգորդում են [դեպքերին], պատիվ չեն բերում իրականության և չափի զգացողությունից զուրկ դրանք հորինողներին:

Տիգրանը վճռել էր մարտնչել: Միհրդատը նրան տարհամոզում էր [ռազմական] գործողություններին ձեռնամուխ լինելու կապակցությամբ և առաջարկում ջանքեր գործադրել հռոմեացիների պարենային պաշարների ճանապարհները փակելու ուղղությամբ: Բոլոր կողմերից կուտակված իր զորքերին ի տես՝ Տիգրանն ի հայտ էր բերում իր անհամբերությունը: Միհրդատի զորավար [Տաքսիլեսը] խիզախում էր վճարել իր կյանքի գնով՝ արքայի բուռն ձգտումին հակադրվելու համար: Թվում էր, թե նախանձից դրդված՝ Միհրդատը ցանկանում էր վանել մեծ հաջողության հնարավորությունը: Տիգրանը չի ցանկանում սպասել նրան այն մտավախությամբ, որ վերջինս կկիսի հաղթողի իր փառքը: Տիգրանը բանակով առաջ է ընթանում՝ «իր մերձավորներին ու ընկերներին դժգոհություն հայտնելով առ այն, որ ափսոսում է, որ ինքը պետք է չափվի միայն Լուկուլոսի և ոչ թե Հռոմի բոլոր զորավարների հետ միանգամից»¹:

Տիգրանն անցել է Տավրոսը և տեսել իր մայրաքաղաքի առջև բանակած հռոմեացիներին: Քաղաքի բնակիչները պատրաստվում էին ծափահարել՝ պաշարողներին սպառնացող նրա կեցվածքի առնչությամբ՝ պարիսպների բարձունքից վերջիններին մատնացույց անելով հայ զորայիններին: Լուկուլոսն առաջ է շարժվել Տիգրանին դեմ հանդիման և ճամբարել մի հարթավայրում՝ գետի երկայնքով: Նրա բանակը Տիգրանին թվացել է խիստ փոքրաքանակ և ծիծաղելու առիթ է տվել արքային հաճոյանալու ցանկություն ունեցողներին: Ոմանք ծաղրում էին, այլը վիճակ էին նետում դիակները բաժանելու համար: Թագավորներից և զորավարներից յուրաքանչյուրը նրանից խնդրում էր ամբողջ գործը միայնակ իրականացնելու հանձնարարություն, այն դեպքում, երբ նա ինքը՝ Տիգրանը կմնար դրա հանդիսատեսը: Անձամբ Տիգրանը, ցանկանալով հաճոյանալ՝ ասել է այս նշանավոր բառերը. «Եթե հռոմեա-

¹ [Նույնը, 26]:

ցիները եկել են որպես դեսպանություն՝ շատ են, իսկ որպես զորք՝ քիչ են»¹:

Տիգրանն իր օրն անց էր կացնում կատակներով: Նա բանակել էր գետի *արևելյան* ափին: Լուկուլոսն ուղղել է իր բանակը դեպի այն տեղանքը, որտեղ գետը պտույտ էր կատարում դեպի արևմուտք և դառնում էր շատ ավելի ծանծաղուտ: Տիգրանին թվում է, թե նրա հապճեպ ռազմերթը նահանջ է: Դիմելով Տաքսիլեսին, նա ծիծաղելով ասել է. «Ահա հռոմեացիների անպարտելի հետևակը: Չե՞ս ցանկանում դու դրան փախուստի մատնել»: Այդ պահին Լուկուլոսը շրջվել է դեպի Տիգրանի ճամբարը՝ գետն անցնելու համար: Խիստ զարմացած Տիգրանը երկու կամ երեք անգամ բացականչել է. «Այդ մարդիկ մե՞զ վրա են գալիս»: Նա բանակը դասավորել է մարտակարգով՝ իր վրա է վերցրել կենտրոնը, ձախ թևը հանձնել Ադիաբենի, իսկ աջ թևը՝ մարտի թագավորին:

Ճակատամարտը բռնկվել է 68 [69] թ. հոկտեմբերի 6-ին: Տիգրանի ճամբարը գտնվում էր մի բլրի ստորոտում: Լուկուլոսը երկու կոհորտայով շտապել է գրավել բլուրը: Հասնելով բլրի գագաթին, նա ամբողջ ձայնով բացականչել է. «Հաղթանակը մերն է»: Այս ասելուց հետո, հարձակվել է թշնամու ճամբարի վրա: Տիգրանի բանակը, որը չէր սպասում հռոմեացիներին, բարձր աղաղակներով դիմել է ամենամառնային փախուստի, այնպես որ Լուկուլոսը համարյա առանց վիրավորների և առանց արյան մեկ կաթիլ թափելու, փախուստի է մատնել Տիգրանի բազմաբյուր բանակին: Թշնամու կորուստը հասնում էր ավելի քան 100.000 մարդու, այն դեպքում, երբ Լուկուլոսն ունեցել է հարյուր վիրավոր և հինգ սպանված: Հռոմեացի զորավարն այսպես է հավերժացրել իր անունը՝ երկու թագավորի՝ «ամենանշանավորներին և ամենահզորներին», հաղթել է երկու հակադիր միջոցներով՝ սրընթացությամբ և դանդաղաշարժությամբ:

Այս հաղորդման հեղինակն անտարակույս ստեր հորինող է: Նա լավ գիտի, որ ճշմարտությունը թաքցնելու լավագույն միջոցը՝ անսանձելի երևակայության միջոցով հնարված ծիծաղաշարժ մանրամասների մեջ այն կորստի մատնելն է:

Իրավացիորեն հարց է ծագում, թե ի՞նչ միջոցով կարող էր հակառակորդը տեղեկացված լինել այն մասին, թե ի՞նչ էր կատարվում Տիգրանի ճամբարում, նրա մերձավորների շրջանում: Եթե ենթադրենք, որ Տիգրանի կարծեցյալ կատակները, նրա երգի-

¹ [Plutarchi, Lucullus, 27].

ծական բառերն իրոք արտասանվել են, ի՞նչպես կարող էին դրանք մատչելի լինել հռոմեացիներին:

Հնարելը միշտ ավելի դյուրին է, քան իրականությունը վերարտադրելը: Գետը, որի ափին բռնկվել է ճակատամարտը, նույնիսկ իր անվամբ չի կոչվել: Արդյո՞ք դա Տիգրիսն է: Այնուամենայնիվ, մեզ ասում են, որ հենց Տիգրանն անցել է Տավրոսը՝ տեսել է հռոմեացիների ճամբարը Տիգրանակերտի առջև: Այսպիսով, հարկ էր, որ նա անցներ Տիգրիսը և իջներ մինչև մայրաքաղաք, որպեսզի կարողանար տեսնել հռոմեացիներին՝ քաղաքի առջև: Բայց այդ ժամանակ Լուկուլլոսը կարիքը չէր ունենա Տիգրանի բանակի վրա հարձակվելու համար Տիգրիսն անցնելու: Հետևաբար, դեպի արևմուտք գետի թեքվելու և Լուկուլլոսի գորաշարժի մասին մանրամասները բացարձակապես մտացածին են և նպատակաուղղված երգիծական արտահայտությունը հիմնագուրկ անելուն, որը ցանկացել են վերագրել Տիգրանին: Նույնիսկ Տիգրանի գրույցների շուրջ տեղեկություններ ունենալուն հավակնող հեղինակը պետք է ավելի լավ կողմնորոշվեր այն տեղանքի հարցում, ուր տեղի է ունեցել այն ճակատամարտը, որը խանդավառությամբ տոգորված նրա պատմության նյութն է: Մինչդեռ, զուլխ են կոտրում հասկանալու, թե որտեղ է տեղի ունեցել ճակատամարտը՝ Տիգրանակերտ քաղաքի առջև, թե Տիգրիսի ափին:

Չորավարը, որն իր հաղորդագրություններում այդքան բծախնդիր է հակառակորդի անձնակազմերի նկատմամբ, սակայն, ինչ վերաբերում է իր ուժերին՝ խիստ անորոշ է, որոնք նա բնորոշում է «առավելագույնը», «շուրջ» բառերով, չի կարող արժանի լինել մեծ հավատի: Ոչ մեկը չի ցանկանում խոստովանել, որ Լուկուլլոսի արշավանքի պատմությունը, որը հիմնվում է անձամբ նրա ռազմական հաղորդագրությունների վրա, միայն դատարկ սնապարծություն է, այլ ոչ թե իրական ճակատամարտի արժանահավատ նկարագրություն¹:

Լուկուլլոսի պատմության մեջ ցորենը որոմի կույտից գանգանելու համար մեծ պայծառատեսություն ունենալու հարկը չկա: Իրադարձությունները ներկայանում են հետևյալ կերպ: 69 թ. ամռան սկզբին Լուկուլլոսը Տոմիսայի կամրջով անցել է Եփրատը: Եփրատը, թեպետ վարարել էր գարնանային անձրևների հետևանքով, այդուհանդերձ, Լուկուլլոսին ծանաղուտով անցնելու հնարավորություն է ընձեռել: Դա պարզապես նշանակում է, որ

¹ [Հղումն անընթեռնելի է: – Ծ. ք.]:

տարվա եղանակը փոխվել էր և որ գարունը տեղը հենց նոր զիջել էր ամռանը, երբ ջրերի մակարդակը զգալիորեն իջել էր:

Նա մուտք է գործել Ծոփք և գահընկեց արել դրա կառավարիչ Միթրոբարգանեսին (Միթրոբուզանեսի փոխարեն): Այդտեղ նա իմացել է իր գաղտնի դաշնակցի՝ Կորդուքի թագավոր Չարբիենոսի մահապատժի մասին: Վերջինիս դավաճանությանը տեղեկացված Տիգրանը՝ թագավորին պատժել էր՝ իր ամբողջ ընտանիքի հետ միասին դատապարտելով մահվան:

Այս լուրը փոխել է Լուկուլլոսի նախնական ծրագիրը, որը Տիգրանի դեմ ուղղված իր գործողությունների ընթացքում հույս էր տաժում հենվել Կորդուքի վրա: Այդ ժամանակ նա ճանապարհ է ընկել դեպի մայրաքաղաք Տիգրանակերտ, որն Արվաստանում էր, «արաբների երկրում» (Մեքստիլիոսը հարձակվել էր Տիգրանի մոտ գնացող արաբների վրա և նրանց կանգնեցրել)՝ առանց անցնելու Տիգրիսը: Քաղաքը, նրա կարծիքով, այնպիսին էր, որ կարելի էր առանց բարդության դրա վրա գրոհել: Այն գտնվում էր բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս և քաղաքի բնակիչներն այլևայլ ծագում ունեցող ու տարբեր ցեղերի պատկանող մարդիկ էին, որոնց Տիգրանն իբր կտրել էր իրենց հայրենիքից և տեղավորել իր նոր հիմնադրված քաղաքում: Նույն տարվա հոկտեմբերի 6-ին մենք նրան տեսնում ենք Տիգրանակերտի մերձակայքում բանակած: Ամենևին հարկ չկա պարծենալ սրընթացությամբ, ինչպես այդ հավաստում է Լուկուլլոսի հաճկատար կենսագիրը:

Տիգրանի պետության հարավային սահմանները վստահված էին հավատարիմ մարդկանց: Տիգրանակերտը գտնվում էր Մանկայոսի հրամանատարության ներքո, Մծրինը՝ թագավորի եղբայր Գուրասի, իսկ ամբողջ Ատրիքը տրվել էր փոխարքա Բագադատեսին [Բագարատ] (և ո՛չ Մագադատեսին): Վերջինս, հավանաբար, Բագրատունիների նշանավոր ընտանիքի նախահայրն է: Մանկայոսը, սրբագրված լինելով «Մամանկայոս» ձևով, կարող էր, հավանաբար, լինել նշանավոր Մամիկոնյանների նախահայրը: Հարկ չկա վստահությամբ վերաբերվելու այն տեղեկությանը, ըստ որի Լուկուլլոսի ներխուժման պահին Տիգրանը գտնվում էր Տիգրանակերտում: Ապախոսի դեսպանությունը ներկայացել է Տիգրանին Անտիոքում 70 թվականին: 69 թ. ամռանը, Լուկուլլոսի հայտնվելու ժամանակ, Տիգրանը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվում էր իր ամառային նստավայրում՝ Արտաշատում, ուր կարող էր գնացած լինել Փյունիկիայում գործերը կարգավորելուց հետո:

Արտաշատուն է նաև, որ նա կարող էր հանդիպում ունեցած լինել Միհրդատի հետ, որը սպասում էր Տիգրանին «ճահճոտ և առողջության համար վնասակար վայրում»:

Այս վայրը պետք է լինի Կարին քաղաքը, ապագա Թեոդոսուպոլիսը. դա Պոնտոսին՝ Միհրդատի թագավորությանը մոտ գտնվող վայր է, որի շրջակայքում ճահիճներ կան:

Լուկուլլոսի ներխուժման լուրն ստանալուն պես, Հայոց թագավորը թողել է Արտաշատը և շարժվել հակառակորդին ընդառաջ: Բիթլիսի կիրճով Տավրոսն անցնելուց հետո, Տիգրանը պետք է ուղղություն վերցնե՝ դեպի Ամիդ քաղաքը՝ այդ ժամանակ մինչև Տիգրանակերտ քաղաքն առաջացած թշնամու վրա թիկունքից հարձակվելու և նրան՝ պաշարումը վերացնել ստիպելու համար:

Արծվապատկեր ոսկյա մեդալիոն Միսիանից (Ջ.ա. I դար)

Տիգրանի ժամանումը բարդացրել է Լուկուլլոսի վիճակը: Նա ազանական խորհուրդ է հրավիրում: Ոմանք առաջարկել են վերացնել պաշարումը և գնալ դեպի Տիգրանը: Այլք այդչափ հակառակորդներ հետևում թողնելը համարել են վտանգավոր և համառորեն պնդել, որ պաշարումը շարունակվի:

Հռոմեացի զորավարը հայտարարել է, թե երկու կարծիքն առանձին-առանձին վերցրած վատն են, իսկ միաժամանակ՝ լավ:

Մուրենային հանձնարարելով շարունակել պաշարումը 6000 հետևակայինի հետ միասին՝ Լուկուլլոսը վերցրել է բանակի մյուս մասը և շարժվել Տիգրանի դեմ: Նա ճամբարել է «մի ընդարձակ հարթավայրում՝ գետի երկայնքով»: Տիգրանը ճամբարել էր «գետի արևելյան ափին»:

Այս իրադարձությունների մասին մեզ պատմող չորս պատմիչներից և ոչ մեկը՝ չի հիշատակում այս գետի անունը, ինչը վկայում է, որ նրանց պատմությունը սկիզբ է առնում մեկ և միևնույն սկզբնաղբյուրից՝ Լուկուլլոսի ստահող հաղորդագրությունից:

Արդի [հետազոտողները] ենթադրել են, որ ճակատամարտը սանձագերծվել է Տիգրանակերտի առջև, քանզի Պլուտարքոսը հիշատակում է, որ պաշարվածները կարող էին ողջունած լինել Տիգրանի ժամանումը և երկու ճամբարները բաժանող գետը Նիկեփորիոնն էր: Դրա հետ չի կարելի համաձայնել: Այս պարագային կարիքը չկար խորհրդակցելու՝ վճռելու համար այն հարցը, թե արդյո՞ք հարկ էր վերացնել պաշարումը:

Ճակատամարտն, անտարակույս, տեղի է ունեցել Տիգրիսի ափերին, սակայն, թե ի՞նչ վայրում, որոշակիություն չկա: Մենք տեղեկացված ենք, որ հայկական ճամբարը գտնվում էր գետի արևելյան ափին: Տիգրիսը հոսում է հյուսիսից հարավ: Տիգրիսի ուղղությունն այսպիսին է՝ դրա ակունքներից մինչև Ամիդ և այնուհետև, սկսած Բոհտանի հետ միախառնումից: Այսպիսով, ճակատամարտի վայրի համար մենք պետք է ընտրություն կատարենք Տիգրիսի՝ Ամիդի մոտ գտնվող ափի կամ երկու Տիգրիսների միացման ափի միջև: [Թ.] Մոմզենը և նրա հետ մեկտեղ Թ. Ռեյնաքը հանգել են վերջին ենթադրությանը: Մենք գերադասում ենք առաջին ենթադրությունը և կարծում, որ ճակատամարտը տրվել է Ամիդի մոտ: Եթե Լուկուլլոսը վճռել է հեռանալ Տիգրանակերտից, դրա գլխավոր պատճառը՝ Տիգրանի կողմից իր նահանջի ճանապարհը հատելու մտավախությունն էր: Նրա

¹ Պլուտարքոս, Ապպիանոս, Մեննոն և Փրոնտինոս:

պարտության պարագային, հռոմեական բանակը պետք է նահանջեր Ամիդ-Մելիտենն ճանապարհով: Հարկ էր մտածել այդ ճանապարհի անվտանգության մասին: Եթե Տիգրանը զար Բոհոտանի կողմից, ապա դրանով հռոմեացիների կացության համար որևէ սպառնալիք չէր կարող առաջանալ, և Լուկուլլոսը կարող էր մնալ այնտեղ, որտեղ գտնվում էր: Եթե նա անհրաժեշտ է համարել նահանջել Տիգրանակերտից, ապա այդ արվել է խանգարելու համար Տիգրանին հատելու Ամիդ-Մելիտենն ճանապարհը: Տիգրանն ակնհայտորեն հետևել է Բիթլիս-Մարտիրոպոլիս ուղղությանը և ճամբարել Տիգրիսի արևելյան ափին՝ Ամիդի արվարձաններում:

Ճակատամարտի նկարագրությունը հեռու է հստակ լինելուց: Այն նկարագրել են Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը¹, Մեմնոն [Հերակլեացին]² և Փրոնտինոսը³, սակայն, նրանց տեղեկությունները վերջին հաշվով հիմնված են Լուկուլլոսի հաղորդագրությունների վրա: Վերջինս կանխամտածված չափազանցել է Տիգրանի ուժերը, պնդելով, որ հայոց թագավորը Լուկուլլոսի դեմ դուրս էր բերել 250.000 մարդուց բաղկացած մի բանակ, և որ ճակատամարտի դաշտում նա թողել էր 100.000 մ[արդու]: Մեմնոն [Հերակլեացու] մոտ՝ 250.000 հետևակ և 50.000 հեծյալ, Եվտրոպիոսի մոտ՝ 100.000 հետևակ և 7500 զրահավոր զինվոր: Ըստ Տիտոս Լիվիոսի՝ մեկ հռոմեացին հարկ էր, որ գործ ունենար քսան թշնամու հետ:

Բոլոր այս թվերը երևակայական են, ինչպես նաև ճակատամարտի մանրամասն նկարագրությունն արժանի չէ որևէ վստահության:

Հռոմեացիները Հայաստանի և հայերի մասին տեղեկություններ գրեթե չեն ունեցել: Լուկուլլոսը չերկյուղելով մերկացումից, կարծել է, թե կարող է բավարարել իր սնապարծությունը՝ ազատություն տալով իր անկաշկանդ երևակայությանը:

Ահա այն, ինչ պատմում են: Լուկուլլոսն անցել է գետը և առաջինը շարժվել թշնամու դեմ: Հայկական զրահավոր հեծելազորը, որի հետ մեծ հույսեր էին կապվել, գտնվում էր մի բլրի ստորոտում: Լուկուլլոսը կարգադրել է թրակացի և գալատացի իր հեծյալներին գնալ և դրան հարվածել թևից ու «հետ նետել հայկական հեծելազորի նիզակակիրներին՝ իրենց սրերի միջոցով»: Անձամբ

¹ Appiani Mithridatica, 8.

² Memnon, 57.

³ Frontini II, 2, 4.

ինքը վերցրել է երկու կոհորտա՝ երկու հազար անձանց, և շտապել գրավելու բլուրը: Հասնելով բլրի գագաթին, նա գոռացել է ամբողջ ձայնով. «Հաղթանակը մերն է»:

Այս կախարդական բառերն արտասանելուց հետո, հռոմեացի զորավարը հարձակվել է զրահավոր հեծելազորի վրա: Չմոռանանք, որ դրա թվաքանակը ենթադրաբար հասնում էր 50.000-ի: Նա յուրայիններին կարգադրել է հարվածել հակառակորդի ազդրերին՝ մարմնի միակ մասերին, որոնք զրահով պաշտպանված չէին: Սակայն, ո՞ւմ համար էր այս խորհուրդը: Դրանից օգտվելու կարիքը չի եղել, քանզի հակառակորդները բարձր աղաղակներով փախել են «ամենասառնայի ձևով», մխրճվել լիրենց իսկ) հետևակի մեջ և ամբողջ զորքը ճողոպրել է. «Այսպիսով, մինչև մարտի բռնվելը, հռոմեացիներն առանց վիրավորների, առանց արյան մեկ կաթիլ հեղելու հսկայական բանակը պարտության են մատնել»:

Հնարավոր է արդյոք, որ մի բլրի, «որի թեքությունը հասել է ավելի քան չորս ասպարեզի», այն է՝ յոթ հարյուր քսան մետրի, ստորոտում ճամբարած՝ 250.000 մարդուց բաղկացած հսկայական բանակը չնկատեր, որ թշնամիները ջանում էին գրավել բլուրը: Արդյո՞ք հավատ է ներշնչում այն, որ 2000 մարդուց բաղկացած զորամասը կարողանար փախուստի մատնել նման սովոր բանակին, որի կազմում հաշվվում էր 50.000 զրահավոր զինվոր:

Որքան մենք դյուրահավատ լինենք, պետք չէ վստահությանը վերաբերվել նման բնույթի դատարկաբանություններին: Երկուսից մեկը՝ կամ Տիգրանի բանակն այդքան սովոր չի եղել, որքան այն ներկայացնում են, կամ պատմությունն ամբողջությամբ խեղաթյուրված է: Մենք կարծում ենք, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը սխալ են:

Պլուտարքոսը թաքցրել է մեծ կարևորություն ունեցող մի փաստ: Լուկուլլոսի հետ բախվելուց առաջ, Տիգրանը Տիգրանակերտ էր ուղարկել 6000 մարդուց բաղկացած մի զորամաս՝ հռոմեացիների կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ, որին հաջողվել է ճեղքել շրջափակումը, նետածիվների բազմությամբ հետ մղելով պաշարողներին մուտք գործել քաղաք և Տիգրան արքայի կանանց ու զանձները վերցնելուց հետո, հաջորդ օրն այնտեղից դուրս գալ, և ճեղքելով հռոմեական ուժերի գիծը՝ ժամանել Տիգրանի մոտ¹:

¹ Memnon, 56; Appiani, 85.

Այս դիպվածը տեղիք է տալիս որոշ մտորումների: Նախ այն վկայում է, որ Լուկուլլոսի ներխուժման պահին Տիգրանը Տիգրանակերտում չէր գտնվում, ինչպես հավաստում է Պլուտարքոսը՝ ակնարկելով, որ Տիգրանը լքել է մայրաքաղաքը: Հակառակ դեպքում, նա իր հետ տարած կլիներ իր կանանց և զանձերը: Այնուհետև, եթե Տիգրանն իր տրամադրության ներքո ունենար նույնիսկ 80.000 զինվորից բաղկացած մի բանակ, որը Մեմոնի հաղորդած ամենանվազեցված թվաքանակն է, նման վտանգավոր և կարևոր առաքելության համար նա կարող էր ուղարկած լինել ավելի քան 6000 մարդ:

Վերջապես, եթե 6000 մարդուց բաղկացած արագաշարժ զորամասը հասու է եղել նման խիզախ արարքի իրականացման համար, ինչո՞ւ պետք է միևնույն բանակի գլխավոր ուժերը թիկունքով շրջված լինեին դեպի հակառակորդը, առանց նույնիսկ համարձակվելու ուժերը չափել նրա հետ: Սա, իրոք որ, առեղծված է, որի լուծումը հարկ է փնտրել Լուկուլլոսի և նրա հաճկատար պատմիչների մոտ:

Միայն Տիգրանի թագավորական խույրի հետ կապված պատմությունը բավական է վարկաբեկելու համար այն ամենն, ինչ պատմում են Լուկուլլոսի և Տիգրանի մասին: Տիգրանի կարծեցյալ խույրը Լուկուլլոսի ռազմավարի մեջ ընդգրկելու համար հնարել են բավականին տափակ և խիստ պարզամիտ մի պատմություն: Տիգրանը, ի սկզբանե, պետք է, որ յուրայինների հետ փախած լիներ ճակատամարտի դաշտից և հանած լիներ խույրն իր գլխից ու արտասվելով այն հանձնած լիներ իր որդուն՝ կարգադրելով փրկվել՝ ինչպես կարող էր: Երիտասարդը չհամարձակվելով գլխին դնել խույրը, պետք է, որ այն ի պահ տված լիներ իր ծառային: Ծակատագրի կամոք վերջինս գերի է ընկել: Այս կերպ, Լուկուլլոսը դարձել է խույրի սեփականատերը¹:

Ցանկանո՞ւմ եք դուք ողբերգական տեսարան: Ահա այն: Միհրդատը չէր աճապարում ժամանել՝ ճակատամարտին մասնակցելու համար, ենթադրելով, որ Լուկուլլոսը պատրաստվում է շարժվել իր համար սովորական դանդաղկոտությամբ: Երբ նա տեղեկացել է ջախջախմանը՝ սկսել է փնտրել Տիգրանին, նրան գտել է բոլորի կողմից լքված, խղճալի վիճակում: Միհրդատն այդ ժամանակ իջել է ձիուց, արտասվել նրա հետ միասին ընդհանուր

դժբախտության առիթով, նրան է տվել թագավորական շքախումբը և հույս ներշնչել ապագայի համար:

Ո՞րտեղից են սկիզբ առնում այս գայրուցքը, անողորությունը, մոլեգնությունը, որոնք կյանքի են կոչում Տիգրանին վերաբերող տափակ գրույցները: Եթե Լուկուլլոսը հաղթել է հայոց թագավորին, նա, ինչպես և բոլոր հաղթողները, կարիք չէր կարող ունենալ իր պարտված հակառակորդի նկատմամբ այդպիսի չարությանը լցվելու:

Կան որոշ բաներ, որոնք վրիպում են մեր հասկացողությունից: Այսպես լեդիանում են չարամաղձությունից, եթե մարդու բերանը գելարանակով է փակված: Արդյո՞ք Տիգրանը հռոմեացի զորավարին պատճառել էր որոշ անախորժություններ:

Մեզ թվում է, որ Տիգրանի [զինված] ուժերի չափազանցությունը հարկ է ընկալել ավելի շուտ հակառակ իմաստով, այն է՝ Լուկուլլոսի հետ ռազմական ընդհարման պահին Տիգրանը չի ունցել մեծ թվով [զինված] ուժեր: Իր հաջողությունը շահավետ լույսի ներքո ներկայացնելու համար, Լուկուլլոսը, հավանաբար, չափազանցրել է այն գորքերի թվաքանակը, որոնց հետ վիճակված էր մարտնչել:

Արևելքի կայսրությունները չեն ունեցել [մշտական գործող] կանոնավոր բանակ, քանի որ գորքերը միշտ գտնվել են մարտական վիճակում: Պարսկաստանի թագավորներն իրենց տրամադրության ներքո ունեին միայն մեկ զորամաս, որը կոչվում էր «անմահ» և բաղկացած էր պահակազորից և այն միակ ջոկատից, որը միշտ պատրաստ էր նրանց ծառայել: Այս զորամասի հրամանատարը կոչվում էր *hazarapati*՝ հազարապետ կամ խիլիարքոս: Աքեմենյանները, Պարթևները, Սասանյանները, ինչպես նաև հայ Արշակունիները, ունեին հազարապետի պաշտոն: Անմահների զորամասը հայերեն կոչվում էր «մատյան գունդ», ինչն, անկասկած, փոխառություն է պարթևերենից:

Տիգրանը թողել է Արտաշատը՝ 10.000-ից բաղկացած իր պահակազորի ուղեկցությամբ: Եթե մարերի և աղիաբեհեցիների թագավորները եկել էին նրա հետ վերամիավորվելու, ինչպես հավաստիացնում է Պլուտարքոսը, ապա նրանց պահակազորը չէր կարող գերազանցել 10.000-ը: Տիգրանի պահակազորի հետ մեկտեղ՝ [հայերը] կարող էին ունեցած լինել 20.000 զինվոր: Կարելի է հավելել նաև արքունիքին կցված հայ որոշ իշխանների ռազմական ջոկատները: Լուկուլլոսին վիճակված էր դեմ հանդիման ելնելու մի բանա-

¹ Plutarchi, Lucullus, 28.

կի, որը բյուրեր բացարձակապես չէր ընդգրկում: Իրականության զգացողություն ունեցող Մեմնոնն անհրաժեշտ է համարել Լուկուլուսի հաղորդած 250.000-ի հասնող անհավանական թվաքանակը նվազեցնել 80.000-ի, այն է՝ մեկ երրորդով: Միևնույն պատճառով կարելի է նվազեցնել նաև Մեմնոնի հաղորդած թվաքանակը:

6000 մարդուց բաղկացած մի մասն անջատվել է հատուկ առաքելության համար: Տիգրանի բանակը չէր կարող շատ ավելի բազմաքանակ լինել, քան իր հակառակորդի բանակը (24):

Թվում է, թե Լուկուլուսը Տիգրանի վրա հարձակվել է անսպասելիորեն և առավելություն է ձեռք բերել, հավանաբար, հաջողակ մարտավարության շնորհիվ: Նրա հաղթանակն, այդուհանդերձ, ջախջախիչ չի եղել¹: Տիգրանի նահանջը հուսակտուր փախուստի բնույթ չէր կրում, ինչպես հավաստում է անձամբ ինքը [Լուկուլուսը] կամ նրա պատմիչը: Եթե այն այդպիսին լիներ, ռժվարությամբ է ըմբռնելի, թե ինչո՞ւ այդ ժամանակ հաղթողը փախուստի մատնված բանակը չի օղակել առավել մոտ տարածությունից՝ Հայաստան մուտք գործելու և մեկ հարվածով նրանց աղետն ավարտին հասցնելու համար: Ինչը կարող է ավելի դյուրին լինել, քան առանց փորձության ենթարկվելու հետապնդելն այն մարդկանց, «որոնք փախչում էին սարսափով և երկյուղով համակված»: Այդ դեպքում նա կարող էր առավելություն ձեռք բերած լինել սրընթացության շնորհիվ, որով զուր հպարտանում էր՝ «ամենանշանավոր և ամենահզոր թագավոր Տիգրանին» հաղթելու համար:

Պարտվածի հետքերով գնալու փոխարեն Լուկուլուսը թույլատրել է նրան հանգիստ նահանջել, վերադառնալ և նախապատրաստություններ տեսնել հաղթողին վտարելու համար: Լուկուլուսը գերադասել է վերադառնալ Տիգրանակերտ: Եթե հարկ լինի դատել զորավարի մասին՝ ըստ նրա արարքների, այլ ոչ թե ըստ նրա խոսքերի, պետք է մեծ վերապահությամբ վերաբերվել այն ամենին, ինչ պատմում են Տիգրանի հետ Լուկուլուսի առաջին հանդիպման մասին, եթե ոչ լիովին անտեսել այս ամբողջ պարծենկոտությունը:

Տիգրանակերտում [վարձկան] հույն զինվորները լի էին Տիգրանին դավաճանելու վճռականությամբ: Քաղաքի կառավարիչ Մանկայոսը՝ Մամիկոնյանների նախահայրը, նրանց զինաթափել է: Սակայն, այդ նախազգուշությունը խիստ ուշացած էր: Մանկա-

¹ Տիտոս Լիվիոսը, Օրոգիոսը և Փրոնտինոսը գտնում են, որ Միհրդատը մասնակցել է այս ճակատամարտին:

յոսը ցանկանում էր նրանց սրի քաշել, երբ հայտնի է դարձել, որ նրանց պահակազորին վստահված գոտին արդեն հանձնվել է թշնամիներին: Լուկուլուսը մուտք է գործել Տիգրանակերտ բաց դռներով: Նա քաղաքը գրոհով գրավելու կարիքն այլևս չի ունեցել, ինչպես հավաստիացնում է Պլուտարքոսը, այն գրավվել է ի զին դավաճանության:

Լուկուլուսը հափշտակել է այնտեղ գտնվող թագավորական զանձերը և քաղաքը հանձնել իր զինվորների կողոպուտին: Նա անձամբ հափշտակել է 8000 տաղանդ դրամով (8000x6000 = 48 միլիոն ֆր[անկ]) և, բացի դրանից, յուրաքանչյուր զինվոր ստացել է 800 դրաքմե, ինչը կազմում է զրեթե 15 միլիոն ֆր[անկ]՝ 18.000 զինվորի հաշվարկով:

Լուկուլուսն իրենց հայրենիք է վերադարձրել հույներին և այլ բարբարոսներին, որոնց [Տիգրանը] պարտադրել էր գալ և բնակություն հաստատել իր նոր մայրաքաղաքում: Նրանց նույնիսկ մատակարարել են ճանապարհորդության ընթացքում. «Այսպիսով, մի քաղաքի ավերումը բազմաթիվ քաղաքների վերածնվելու հնարավորություն տվեց», - նշում է Լուկուլուսի պատմիչը և չի վարանում նրան փաղաքշել իբրև բարեգործի և հիմնադրի: Անկողմնակալ և ավելի ուղղամիտ դիտորդը կարող էր զորավարին մեղադրած լինել այս հրեշավոր ավերման և ամայացման համար:

Տիգրանը հրավիրել էր մեծ թվով դերասանների՝ [մայրաքաղաքում] իր կառուցած թատրոնի հանդիսավոր բացման համար: Լուկուլուսը դրանից օգտվել է իր հաղթանակը նշելու համար՝ խաղերի և ներկայացումների միջոցով:

Արբեցած իր վաղանցիկ հաջողությամբ, Լուկուլուսը երազում էր ուժերը չափել նաև պարթևների թագավորի հետ, հուսալով պարծենալ այն բանով, որ միայն մեկ ռազմարշավի ընթացքում մեկը մյուսի հետևից մարտնչել է երեք թագավորների հետ:

Արաբներից, ծովացիներից, կորդվացիներից հետո, որոնք եկել են հայտնելու իրենց հպատակության մասին, ժամանել է մի պատվիրակություն պարթևների թագավորի կողմից, որը հռոմեացիներից հայցում էր բարեկամություն և դաշինք: Լուկուլուսը դրականորեն է պատասխանել՝ պարթևների մոտ պատվիրակություն ուղարկելով:

Սակայն, պարզվել է, որ պարթևների թագավորը միաժամանակ Տիգրանից *համեստորեն* խնդրել էր Միջագետքը՝ իբրև նրա հետ դաշինքի փոխհատուցում:

Այդ ժամանակ է, որ Լուկուլլոսը վճռել է գնալ պարթևների դեմ՝ արժանանալու համար «արևի տակ երբևէ գոյություն ունեցած երեք ամենահզոր թագավորներին հաղթողի դափնիներին»:

Այդուհանդերձ, հավակնոտ զորավարին վիճակված չէր իրականացնել այդ «ժամեստ» ձգտումը: Չորքերը իրաժարվել են հետևել նրան: Հարստացած զինվորները ցանկանում էին միայն անվտանգություն և հանգստի պայմաններում իրենց ռազմավարը վայելելու հնարավորություն ունենալ: Լուկուլլոսի համբավը փրկելու համար չի խնայվել նույնիսկ հռոմեացի լեգեոնականների պատիվը:

Եթե հարստությունը կարող էր զինվորներին դարձնել ռազմական գործի նկատմամբ անտարբեր, ապա Լուկուլլոսը պետք է լիներ դրա առաջին զոհը: Կուտակած լինելով անհամար գանձեր՝ նա, հավանաբար, ամենաշահագրգռվածն էր հանգստի հարցում՝ կարողանալու համար տրվել հաճույքների: Ճիշտ չի լինի դրա համար զինվորներին մեղադրելը և պատասխանատվությունը նրանց վրա բարդելը: Մենք կտեսնենք, թե միևնույն զինվորներն ինչպես են համախմբվում Պոմպեոսի դրոշի ներքո:

Իրականում, պարթևների դեմ ուղղված փառամուլ ծրագիրը Լուկուլլոսին չի անհանգստացրել: Նա ջանացել է ձեռք բերել պարթևների թագավորի դաշնակցությունը և նրան ուղղել Տիգրանի դեմ: Նա մատնվել է անհաջողության և հարկադրված է եղել միայնակ վերստին ուղղություն վերցնել դեպի Տիգրանը:

Տիգրիսի ափերին ճակատամարտը տեղի է ունեցել 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին: Լուկուլլոսը ձմեռն անց է կացրել Տիգրանակերտում՝ որտեղ նրա իրական կամ կարծեցյալ հաղթանակի առիթով կազմակերպվել են տոնակատարություններ:

68 թ. ամռան կեսին նա անցել է Տավրոսը և գնացել բանակելու Արածանի գետի ափին: Պատմիչների տեղեկություններն այս արշավանքի շուրջ նույնքան աղոտ են, որքան առաջինի: Վստահություն չկա առ այն, որ նրանք կարող էին լավ տեղեկացված լինել այն ամենի շուրջ, ինչ տեղի է ունեցել, չնայած ավելորդ մանրամասներին, որոնցով առլեցուն է նրանց պատմությունը: Տավրոսի ստորոտի արտերը դեռևս կանաչ էին՝ օդի սառնության պատճառով: Լուկուլլոսն իջել է հարթավայր, հայերի կողմից ենթարկվել անհաջող հարձակման, անկաշկանդ կողոպտել է գյուղերը, հափշտակել Տիգրանի համար նախատեսված ցորենի պաշարները և հակառակորդին սուվի մատնել:

Խոստովանելուց հետո, որ հայերը համարձակվել են հարձակվել նրա վրա, և որ նա ետ է մղել նրանց կրկնվող հարձակումները, [պատմագիրները] հավաստում են, առանց մտահոգվելու [առաջացող] հակասությունների մասին, որ Լուկուլլոսը նրանց դրդում էր մարտի, սակայն, նրան չի հաջողվել «բազմիցս պարտված» հայկական զորքերին դուրս բերել անգործությունից:

Այսպիսով, նա մեկնել է՝ ընտրելով Արտաշատի՝ Տիգրանի թագավորական ոստանի ճանապարհը, նրա հետ մարտնչելու համար: Հռոմեացի զորավարը գնում էր դեպի Արտաշատ, երբ Տիգրանը՝ իր բանակի գլուխն անցած չորս օրում եկել է և բանակել հռոմեացիների առջև: Այս անգամ ևս հակառակորդների ճամբարները բաժանված էին գետով, որն էր Արածանին: Արտաշատ հասնելու համար Լուկուլլոսին անհրաժեշտ էր անցնել այս գետը: Նրա տասներկու կոհորտաներն առաջին գծում, և այլք մեկը մյուսի հետևից անցել են Արածանին: Այնտեղ էին շարված Տիգրանի ընտիր զորքերը, բազմաքանակ հեծելազորի հետ մեկտեղ, նրա հետ էր նաև ձիավոր նետաձիգ մարտի, նիզակակիր իբերների զորքը, որին Տիգրանն ամենից շատ էր վստահում: Սակայն, այս օտար զորքը չի արդարացրել արքայի վստահությունը: Հռոմեական հեծելազորի հետ թեթև ընդհարումից հետո, մարտն ու իբերները քիկունքը շրջել են և ճողոպրել: Այդ ժամանակ, առաջ է շարժվել Տիգրանի հեծելազորը, որն ահագու էր իր շքեղությամբ և քանակով: Արքան ղեկավարում էր իր լավագույն զինվորներին՝ սակասեցնելով: Լուկուլլոսը ետ է կանչել հետապնդող իր հեծյալներին և նրանց հետ շարժվել դեպի Տիգրանը: Մինչև ձեռնամարտի դիմելը, նա նրան ահաբեկել է և փախուստի մատնել:

Ավելացնում են, որ «ճակատամարտին մասնակցած երեք թագավորներից ամենախայտառակ ճողոպրողը եղել է Պոնտոսի թագավոր Միհրդատը. նա չի դիմացել հռոմեացիների մարտական աղաղակներին»:

Հաղթողին մնում էր միայն հետապնդել փախուստի մատնված բանակը, սպանել, գերեվարել և տիրանալ ավարին: Նրանք այդպես են վարվել ամբողջ գիշերվա ընթացքում:

Վերջաբանը, սակայն, եղել է նույնքան տխուր, որքան առաջին ճակատամարտի ժամանակ: Իր հաղթանակով քաջալերված Լուկուլլոսը խորհում էր ավելի առաջ ընթանալու և

քշմանուն ամբողջությամբ ջախջախելու մասին: Սակայն, այս անգամ նրան խանգարել են անսպասելիորեն վրա հասած ուժգին ցրտերը: Դա աշնանային գիշերահավասարի պահն էր: Չիերը չէին կարողանում ջուր խմել սառցակալած գետակներից և կամ անցնել գետերը, քանի որ սառույցը հանկարծ կտրվում էր և իր սուր ծայրով կտրում ձիերի մկանների ջլերը: Ձիեմկանները հարկադրված էին քայլել ձյունով լեցուն արահետներով, ինչը նրանց վերջապես դրդել է ապստամբելու: Դակատամարտից մի քանի օր անց նրանք ապստամբել են: Լուկուլլոսը զուր էր նրանց խնդրում համբերությամբ զինվել մինչև այն պահը, երբ կկարողանան ավերել Հայաստանի Կարբեդոնը՝ Արտաշատը: Նրա քախանձագին խնդրանքները մնացել են անօգուտ: Չորավարը նրանց դառնությամբ հետ է տարել, այլ ճանապարհով անցել Տավրոսն ու իջել Միդդոնիա, ուր գտնվում էր Մծբին մեծ քաղաքը, որը հույներն անվանում էին Միդդոնիայի Անտիոք:

Այս պատմության մեջ, որն, անտարակույս, ծագում է Լուկուլլոսի հաղորդագրությունից և կրում նրան բնորոշ անհամեստության կնիքը, կան խիստ կասկածելի հանգամանքներ, որոնք հնարավոր չէ քաբցնել: Երթուղին ամենևին հստակ չէ: Դակատամարտի վայրը ևս թվում է անորոշ, ինչպես նաև առաջին ճակատամարտին: Տիգրանակերտից Արտաշատ գնալու համար հարկ էր անցնել Տավրոսը և դա այդպես է: Բայց արդյո՞ք կարիքը կար անցնելու Արածանի գետը: Եթե Տիգրանի հետ հանդիպումը կայացել է, ինչպես կարծում են արդի [հետազոտողները], Մանազկերտի մոտ, Լուկուլլոսը կարիք չէր ունենա ճակատամարտ սկսելու համար անցնել գետը: Այն ճանապարհը, որը Մուշի հարթավայրից, ուր գտնվում էր Լուկուլլոսը Տավրոսից իջնելուց հետո, ձգվում էր դեպի Արտաշատ, անցնում էր Մանազկերտ-Դիաղին գծով: Դեպի Արտաշատ գնացող Լուկուլլոսը հարկն ուներ միայն հետևելու այս ուղղությանը, առանց անցնելու Արածանին: Նույնը վերաբերում է Տիգրանին: Եթե նա իջել է Արտաշատից մինչև Մանազկերտ, պետք է գտնվեր միևնույն ափին, որտեղ Լուկուլլոսն էր:

Սակայն, մեզ հաղորդում են, որ գետը բաժանում էր երկու ճամբարները: Այս պատճառով, հարկ է ընդունել, որ Լուկուլլոսն առաջ էր ընթացել մինչև Բագրեվանդի (այս[օր]՝ Ալաշկերտի) սահմանը և ճամբարել Արածանիի արևելյան բազուկի հարավային ափին, այսօրվա Ուլ-քիլիսեյի [Բագավան] մոտ:

Չորս օրում Արտաշատից եկած Տիգրանը կարող էր բանակած լինել հակադիր ափին: Նրա ճանապարհն անցնում էր Արարատի լեռնաշղթայով՝ Իգդիր-Արծափ գծով, միակը, որն Արաքսի հովիտը կապում էր Արածանիի հովտի հետ: Իհարկե, բանակի համար անհնար է չորս օրում Արտաշատից գնալ Մանազկերտ: Այն հագիվ կարող էր հասնել Բագրեվանդի հարթավայր:

Այնուհանդերձ, հավաստի չէ, թե Լուկուլլոսը կարող էր առաջ ընթանալ այդքան հեռու, և որ նա, իրոք, շարժվել է դեպի Արտաշատ: Իսկ այն, ինչ լսում ենք Հայաստանում տարվա եղանակի մասին՝ իր անճշգրտությամբ կարող է մեր հավատը սասանել տեղեկությունների արժանահավատության հանդեպ:

Հատված Արցախի Տիգրանակերտից (պեղվում է 2006 թվականից)

Աշնանային գիշերահավասարի ժամանակաշրջանը, սեպտեմբեր ամիսը, համընկնում է Հայաստանում տարվա լավագույն եղանակներից մեկին, ինչը հակասում է այն ամենին, ինչ հաղորդում է մեր սկզբնաղբյուրը: Ամեն դեպքում, ցրտի չափից դուրս լինելու վտանգի հավանականությունը բացառվում է, տարվա այդ եղանակին Հայաստանում հնարավոր չէր լինի հանդիպել ո՛չ սառած գետերի, ո՛չ սառած մարդկանց, ո՛չ ձյունածածկ արահետների:

Իր նահանջն արդարացնելու համար, որի իրական պատճառը հարկ է դնուս փնտրել, հռոմեացի զորավարը նպատակահարմար է գտել պատասխանատվությունը բարդել անբարեհաճ եղանակի և դրանով մեկնաբանված՝ անհնազանդ զինվորների վրա:

Եթե մենք չենք ցանկանում մեր հեղինակին մեղադրել մահալուրջ սխալ թույլ տալու համար, հարկ կլինի ընդունել, որ հայերի հետ Լուկուլոսը պետք է, որ գործ ունեցած լիներ ոչ թե Բագրեվանդում, այլ որևէ այլ տեղ՝ լեռներում, որտեղ օդն ավելի խստաշունչ է, շատ ավելի սառը, քան հարթավայրերում: Այս լեռները կարող էին լինել միայն Բինգյուլի զանգվածները (Ստրաբոնի Աբոսը): Ընդունելով այս՝ Լուկուլոսի արշավանքը կներկայանա այլ լույսի ներքո: Նրա մտադրությունը հանգում էր ոչ թե դեպի Արտաշատ, այլ Հայաստանի վրայով դեպի Պոնտոս՝ իր զորավար Սոռնատիոսի մոտ գնալուն: Այս պարագային, Տավրոսի վրայով Մուշի հարթավայր իջնելուց հետո, նա պետք է անցներ Արածանին և Բինգյուլով ճանապարհի հարթեր դեպի Կարենիտիսի (այսօր՝ Էրզրում) տարածաշրջան, իսկ այնտեղից՝ դեպի Պոնտոս: Այս կերպ կարելի է արդարացված համարել զետի անցումին և տարվա վատ եղանակին վերաբերող հիշատակումը:

Ճակատամարտը, որին առնչվում է խոսքը, կարող էր տրված լինել [Արածանի] զետից այն կողմ, լեռների լանջի վրա: Թվում է, թե Լուկուլոսն ավելի շուտ տանուլ էր տվել, քան հաղթանակ շահել, ինչը կարող էր լինել նրա նահանջի իրական պատճառը: Դիշտ կլինի անվստահությամբ վերաբերվել հաղթանակին, որի հետևանքով երեք թագավոր՝ Տիգրանը, մարերի թագավոր Միհրդատը և Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ [Եվպատորը], ինչպես փորձում են դրա հանդեպ հավատ ներշնչել, կարող էին մատնված լինել փախուստի, իսկ Պոնտոսի թագավորը՝ ամենախայտառակ ձևով առաջինը թիկունքը շրջած լիներ¹:

Ուշադրության է արժանի այն, որ հենց Միջագետք վերադառնալու համար Լուկուլոսը հարկադրված էր ընտրել այլ ճանապարհ: Այն ճանապարհը, որն Արածանիի հովտից՝ Տավրոսի վրայով ձգվում է Միգրոնիա, անցնում է Բիթլիսի կիրճով: Լուկուլ-

¹ Ըստ Փլեգոն Տրալլացու (fr. 12)՝ Տիգրանի կորուստները հասել են 5000 սպանվածի (C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, t. III, p. 606): Հետաքրքիր է, որ Ապպիանոսը չի հիշատակում Արտաշատի մասին և նշում է միայն հեծելազորի մարտի մասին (Mithridatica, 87): Դիոնիս հայտնի չէ մարտի վայրը (36,7): Ամեն ինչ դրոյում է կարծելու, որ Պլուտարքոսը չափազանցել է արշավանքի նշանակությունը:

լոսն, այսպիսով, Արածանիի հովտն մուտք գործելու համար հետևել էր այլ ճանապարհի: Դա պետք է լիներ Ամիդ-Բալու գիծը կամ Ամիդ-Մարտիրոսյուխ-Սասուն գիծը, որը Բիթլիսի կիրճից հեռու չէ¹:

Վերադառնալով Միջագետք, Լուկուլոսը կանգ է առել կորդվացիների մոտ, որոնց թագավոր Չարքինոսը՝ իր տիրոջը՝ Տիգրանին դավաճանելու համար՝ ամբողջ ընտանիքի հետ մեկտեղ մահվան էր դատապարտվել: Լուկուլոսը նշել է իր դաշնակցի հիշատակը շքեղ հուղարկավորությամբ և կառուցել է տվել թանկարժեք դամբարան: Հավանաբար, բարեկամ ժողովրդի մոտ գալու համար է, որ Լուկուլոսը փոխել է իր ճանապարհը՝ իջնելով Միջագետքի հարթավայր: Բարեկամական ընդունելությունը չի խանգարել Լուկուլոսին կողոպտելու Չարքինոսի ապարանքը և հափշտակելու զանձերն ու 300 հազար մեղինն ցորենը, որն ամբարված էր այդտեղ:

Լուկուլոսի հաջողությանն առնչվող վերջին գործողությունը եղել է Մծբինի գրավումը: Ուժերը Կորդուքում վերականգնելուց հետո, հռոմեացի զորավարը եկել է պաշարելու Մծբինը: Քաղաքը գտնվում էր Գուրասի՝ Տիգրանի եղբոր, հրամանատարության տակ: Քաղաքի պաշտպանությունը հանձնարարվել էր ճարտարագետ Կալլիմաքոսին, որը Լուկուլոսի համար մեծ խոչընդոտներ էր հարուցել դեռևս Ամիսոսի պաշարման ժամանակ: Կայազորն արիաբար ետ է մղել հռոմեացիների հարձակումները, սակայն, տարվա վատ եղանակի պատճառով այն դարձել է նվազ զգոն: Փոթորկալից մի գիշեր Լուկուլոսը գրոհել է և գրավել քաղաքը²:

Այս պահից ի վեր, Լուկուլոսի կարիերան մոտենում է ավարտին: Բախտը նրանից շրջվում է մեկընդմիջտ: Բանակը հրաժարվում է հետևել նրան: Սա խիստ տարօրինակ է: Հաղթանակած բանակը երբեք չի լքում իր զորավարին, եթե նա իրոք նպաստել է նրա ռազմական սխրանքներին: Վատթարագույնն այն էր, որ նույնիսկ Հռոմում դժգոհում էին Լուկուլոսից: Նրան մեղադրում էին հրամանատարի դիրքը չարաշահելու և շահասիրության համար պատերազմը ձգձգելու, Տիգրանի թագավորական նստավայրերը կողոպտելու համար, «կարծեք թե նրան այնտեղ էին ուղարկել թագավորներին կողոպտելու, այլ ոչ թե նրանց դեմ պատերազմելու համար»:

¹ Ըստ Սեքստոս Ռուփոսի՝ Լուկուլոսը վերադարձել է Միլիտեննով:

² Գրավումը հիշատակել է Եվսեբիոսը (Chronicon, v. II, 135, ed. A. Shoene, Berlin, 1875):

Բախտի շրջադարձը բացատրելու համար Լուկուլլոսի պատմիչը նշում է. «Ինչ վերաբերում է զինվորների անբարյացակամությանը, ապա դա նրա վատ բնավորության հետևանքն էր»: Այդքան գովեստներ շռայլելուց հետո Լուկուլլոսի «քարի և շատ լուսավորյալ հոգու» հասցեին, նա հարկադրված է խոստովանել, որ զորավարն ամենևին հեզ բնավորություն չուներ, և որ «նա արհամարհանքով էր վերաբերվում բոլորին և ուրիշներին դիտում էր, իր համեմատությամբ՝ իբրև ոչնչությունների»: Երբ Լուկուլլոսը Տիգրանին ներկայացնում է իբրև շքեղություն սիրող փառասերի, գոռոզի, ժլատի և եսասերի՝ նա հանձին Տիգրանի տեսել և ուրվագծել է իր դիմապատկերը:

Լուկուլլոսի հանդեպ ատելությունը համընդհանուր էր: Նույնիսկ նրա աներորդին՝ ունն Պուրվիոս Կլավդիոս (25), որն այդ ժամանակ հավանաբար գտնվում էր Լուկուլլոսի բանակում, գոհ չլինելով իր զբաղեցրած դիրքից, սկսել է զորքերին զրգոել և սաստկացնել նրանց անհնազանդությունն ընդդեմ Լուկուլլոսի: Այս երիտասարդը, ինչպես և նրա քույրը՝ Լուկուլլոսի կինը, արատավոր բարքերի տեր էին: Վերջինիս մեղադրում էին իր եղբայրների հետ մեղսալի հարաբերության մեջ գտնվելու համար: Չորավարի մայրը ևս վատ համբավ էր վայելում: Ջինվորների զրգովածությունն այն աստիճանի էր հասել, որ նրանք իրենց դատարկ քսակները նետում էին Լուկուլլոսի առջև՝ նրան ասելով, թե թո՛ղ ինքը միայնակ մարտնչի թշնամիների դեմ, որոնց հարստությունը յուրացրել էր միայնակ:

Ըստ Լուկուլլոսի համոզիչ թվացող ուղերձների՝ Հռոմում կարծում էին, թե Տիգրանը և Միհրդատը գլխովին ջախջախվել են, երբ այստեղ վրա է հասել լուրն այն մասին, որ այս երկու թագավորները ոչ թե պարտվել էին, այլ ասպատակում էին Կապադովկիան ու Պոնտոսը: Իսկույն ևեթ Լուկուլլոսին կարգադրում են իր լիազորությունները հանձնել Պոմպեոսին, որը պետք է հաջորդեր նրան: Սպասելով Պոմպեոսին, Լուկուլլոսը ճամբարել է Կորդոբում՝ 68-67 թթ. ձմեռն այդտեղ անցկացնելու համար¹:

Արածանիի ճակատամարտն այնպիսի բարեպատեհ հետեվանքներ չէր ունեցել Լուկուլլոսի համար, ինչպես դրանք ներկա-

յացնում են, իսկ իրադարձությունները ծավալվել են բոլորովին այլ կերպ. այդ մասին կարելի է դատել ըստ այն բանի, որ Տիգրանը և Միհրդատը իսկույն ևեթ հարձակման են անցել և ասպատակել՝ մեկը Փոքր Հայքն ու Պոնտոսը, մյուսը՝ Շոփքը:

Միհրդատն անցել է Եփրատը՝ 8000 մարդուց բաղկացած հայկական մի զորամասի զլուխն անցած: Բնակչությունը նրան դիմավորել է ուրախությամբ. օտարի տիրապետությունից վրդովված՝ այն ասպատամբել է և կոտորել երկրում ցաքուցրիվ եղած հոռմեացիներին: Առաջին ճակատամարտը տրվել է Կաբիրայի, երկրորդը՝ Գազիուրայի մոտ: Հռոմեացի զորավարներ Ֆաբիոսը և Տրիարիոսը պարտվել են և կորցրել 7000 զինվոր, 24 զինվորական տրիբուն ու 150 ցենտուրիոն:

Քիչ անց Կապադովկիայում հայտնվել են Տիգրանը, նրա փեսա Միհրդատը՝ Մարաստանի թագավորը, և մեկ անգամ ևս վտարել Արիոբարզանես թագավորին:

Լուկուլլոսը, որը «պատրվակ բռնելով ձմեռը»՝ ճամբարել էր Կորդոբում, հենց որ լուր է ստացել Միհրդատի՝ Սոռոնատիոսի և Տրիարիոսի հետ մարտնչելու նախապատրաստությունների մասին, ճանապարհ է ընկել դեպի Պոնտոս՝ նրանց օգնելու համար: Մինչև Լուկուլլոսի ժամանումը՝ «հաղթանակը կորզելուն նախանձախնդիր» Տրիարիոսը մարտի է բռնվել և Գազիուրայում պարտվել:

Լուկուլլոսը ժամանել է մի քանի օր անց: Միհրդատը չի ցանկացել մարտնչել, նա սպասում էր Տիգրանին, որը զալիս էր մեծ բանակի հետ միասին:

Լուկուլլոսը վճռել է գնալ Տիգրանին ընդառաջ և խանգարել նրան միանալու Միհրդատին: Սակայն, զորքերը հրաժարվել են նրան հետևել: Չորավարին մնում էր միայն սպասել իրեն հաջորդող Պոմպեոսին և նրան փոխանցել իր լիազորությունները: Երկու զորավարների հանդիպումը տեղի է ունեցել Գալատիայում գտնվող մի գյուղում: Նրանք միմյանցից բաժանվել են ավելի, քան երբևէ թշնամացած: Լուկուլլոսի ռազմական հրահանգները հռչակվել են անվավեր: Պոմպեոսը Լուկուլլոսից վերցրել է նրա զորքերը և թողել միայն 1600 զինվոր՝ նրա հաղթահանդեսի համար:

Լուկուլլոսը գլխահակ ուղևորվել է Հռոմ: Դրանից հետո նա լքել է քաղաքական կյանքը, գնացել իր պերճաշուք ապարանքները և ապրել ինչպես մի նորահարուստ՝ վատնելով իր արշավանքների ընթացքում թալանած անհամար հարստությունները: Ստոիկ

¹ Plutarchi, Lucullus, 33. Այն, ինչ Պլուտ[արքոսը] պատմում է Լուկուլլոսի Կորդոբ կատարած այցի մասին (23-րդ գլխում), չի առնչվում 69-68 թթ. ձմռանը, այլ շատ ավելի ուշ՝ 68-67 թթ. ձմռանը, այն է՝ Լուկուլլոսը մուտք է գործել Կորդոբ Մծրինի գրավումից և ոչ Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո:

Տուրբրոնն իրավացի է եղել, երբ նրան անվանել է «տոգա կրող Քսեռքսես»:

Լուկուլլոսի կենսագրությունում, ինչպես հարկադրված է խոստովանել նրա պատմիչը, «ասես հին կատակերգությունում, սկզբում կարողում ես պետական ու ռազմական գործերի մասին, իսկ վերջում՝ գինարբուքների, խմջույքների, երգերով ու ջահերով կատարվող հարբած երթերի և, ընդհանրապես, ամեն կարգի զվարճանքների մասին»:

Նախքան գերեզման իջնելը Լուկուլլոսը կորցրել է մտավոր ունակությունները և պատմությանը թողել ոչ այլ ինչ, եթե ոչ լուկուլլոսյան խրախճանքների մասին հուշը: Այսպիսին է եղել Արևելքի երեք ամենահզոր թագավորներին՝ կարծեցյալ հաղթողի տխուր վախճանը:

Պոմպեոսը բենահարթակ է բարձրացել իր նախորդին հանդիմանելով՝ պատերազմ մղելու համար երկու թագավորների թվացյալ փառքի և համբավի դեմ, մինչդեռ նրանց իրական հզորության դեմ դեռևս հարկ էր մարտնչել: Լուկուլլոսը, փոխարենը, կարծում էր, որ Պոմպեոսը եկել է կռվելու ստվերի հետ, ինչպես թռչունը, որը նետվում է այլոց կողմից սպանված աճյունների վրա¹:

Ամվիճարկելի էր, որ Լուկուլլոսի կարծեցյալ նվաճման պատրանքը ցրվել էր ինչպես մշուշը: Հռոմեական արծիվները հարկադրված էին եղել նահանջել Եփրատից այն կողմ, վերադառնալ իրենց ելման դիրքերը:

66 թ. գարնանը Պոմպեոսը ստանձնել է բանակի հրամանատարությունը: Լինելով ավելի խորաթափանց, քան Լուկուլլոսը, Պոմպեոսը նախ ջանացել է թշնամու ճամբարը մասնատել հռոմեական մեթոդով՝ *divide et impera* (26):

Նա Միհրդատին առաջարկել է հաշտություն՝ նրան, անկասկած, Տիգրանից վանելու համար: Միաժամանակ, նա դեսպանություն է ուղարկել պարթևների թագավոր Հրահատ [III]-ի (70-57) մոտ՝ առաջարկելով նրան դաշինք կնքել և փոխարենը խոստանալով՝ Եփրատի սահմանը: Այս խոստումն ուներ միայն մեկ նպատակ՝ մեկուսացնել Տիգրանին: Իր հերթին Միհրդատ Պոմպեոսին հույս չունենալով, որ կարող է Տիգրանին նոր արկածախնդրության մեջ ներքաշել, նույնպես փնտրում էր պարթևների աջակցությունը:

Հրահատն իրեն դրսևորել է բավականին միամտաբար՝ վստահությամբ վերաբերվելով հռոմեացի զորավարի խոստումներին:

րին և հրաժարվել Միհրդատ Պոմպեոսի բարեկամությունից: Վերջինս հիասթափված, բանակցությունների մեջ է մտել Պոմպեոսի հետ, սակայն, առանց արդյունքի հասնելու: Պոմպեոսն իրեն զգում էր դրության տերը և արշավել է Պոմպեոսի թագավորի դեմ:

Միհրդատի բանակը բաղկացած էր 30.000 հետևակայինից և երկու կամ երեք հազար հեծյալից: Պոմպեոսի տրամադրության ներքո կար դրանց կրկնակին: Ճակատամարտ սկսելը Միհրդատի համար վտանգավոր էր: Ուստի, նա կարծել է, որ խելամիտ կլինի նահանջել դեպի Հայաստանի սահմանը Լյուկոսի [Գայլ գետ] հովտով: Այն վայրում, որտեղ ավելի ուշ վեր կխոյանա Նիկեպոլիսը, տեղի է ունեցել ճակատամարտ, որի ընթացքում Միհրդատը կրել է առաջին պարտությունը¹:

Նա շարունակել է իր նահանջը և ճամբարել Դաստեյրայի մոտ (այսօր՝ Դաստոլ, Կամախի և Ալնի միջև) և ոչ թե Նիկեպոլիսի, ինչպես կարծում է Թ. Ռեյնաքը²: Պոմպեոսը հետապնդել է Միհրդատին և պաշարել նրան, որը դիմադրել է 45 օր: Այնուհետև՝ Միհրդատն աննկատ փախել է և նահանջել երկու օր: Երրորդ օրը հռոմեացիները հարձակվել են նրա վրա և կոտորել 10.000 մարդու: Նա հազիվ է փրկվել ճակատամարտի դաշտից իր 800 թիկնապահների հետ և կանգ առել Միտրիա [ամրոցում], որտեղ գտնվում էին նրա զանձերը և թանկարժեք կահկարասիքը: Այդտեղից նա երրորդ անգամ ճանապարհ է ընկել դեպի Հայաստան:

Տիգրանը միանգամայն իրավացի է եղել՝ մերժելով ապաստան հատկացնել մեծ արկածախնդրին, որը եղել է նրա անհաջողության հիմնական պատճառը: Ըստ շրջանառվող շշուկի՝ Տիգրանը նույնիսկ խոստացել էր, որ 100 տաղանդի չափով կպարզատրեր նրան, ով կբերեր Միհրդատի գլուխը: Վերջինս հարկադրված է եղել փրկվել՝ ճողոպրելով Կողքիս:

Պոմպեոսը, ազատագրվելով այդչափ համառ թշնամուց, ուղղություն է վերցրել դեպի Հայաստան, ընթանալով Երզնկա-Էրզրում ճանապարհով: Երբ նա մտել է Արաքսի հովիտ, իր առջև տեսել է Տիգրանի որդուն՝ Տիգրան Կրտսերին: Սա, իհարկե, տեղի է ունեցել Բասենի՝ Ստրաբոնի Փասիանենի, գավառում, որը գտնվում էր Արաքսի վերին հոսանքի մոտ: Ասում են, որ Տիգրան Կրտսերն է հռոմեական բանակին առաջնորդել դեպի Արտաշատ:

¹ Plutarchi, Pompeius, 31.

¹ [Բնագրում հղումը բացակայում է: – Ծ. թ.]
² Th. Reinach, op.cit., p. 385.

Չարմանալի է հայ արքայազնին տեսնել կշտամբանքի այդ-
չափ արժանի դերում՝ առանց անհրաժեշտ չափով տեղեկացված
լինելու դրա շարժառիթներին: Պատմիչները համերաշխորեն ներ-
կայացնում են նրան՝ իբրև դավաճանելու հակում ունեցողի, որը
դավաճանում է՝ դավաճանելուց հաճույք ստանալու համար, որը
գործում է միայն իր հոր և իր երկրի թշնամիների օգտին՝ կանգ-
նելով իր աներոջ (27) կամ իր պապի (28), վերջապես հռոմեա-
ցիների կողքին՝ և միշտ իր հոր դեմ:

Սեզ հավատացնում են, որ իր ստոր դիրքորոշման համար
դավաճան արքայազնը չունեի որևէ այլ շարժառիթ, քան
հայրական իշխանության նկատմամբ հավակնությունները: Սա մի
բացատրություն է, որը նույնքան կամայական է, որքան և
ծամծմված: Յոթնասունամյա Տիգրանը, որը չափազանց մոտ էր
գերեզմանին, չէր կարող խիստ անհանգստացնել անհամբեր
ժառանգորդին, որպեսզի վերջինս նրա օրերը կրճատելու
նպատակով բռնություն գործադրեր կամ ստորության դիմեր: Այլ
առիթով Պոմպեոսն իրավամբ կնկատի, որ Տիգրան Կրտսերը
«շատ ավելի մոտ էր իր հորը, քան աներոջը»¹: Ինչո՞ւ, ուրեմն, նա
պետք է դավաճանած լիներ հորը հանուն ուրիշի շահի:

Կարծեցյալ դավաճանի դժբախտ վախճանը, ինչը պետք է
զարդարեր Պոմպեոսի հաղթանակը, ինչին, ասում են, որ նա
նպաստել է, վկայում է, որ հարկ չկա առանց քննադատական
մոտեցման հավատ ընծայել այն ամենին, ինչ պատմում են
Տիգրան Կրտսերի մասին:

Խոսելով Տիգրան [Մեծի] ընտանեկան ողբերգության մասին,
պատմիչները չեն հիշատակում նրա որդի Արտավազդին, որը
հաջորդել է նրան: Նրանք ճանաչում են Տիգրան Կրտսերին և մեկ
այլ որդու, որի անունը չի պահպանվել: Ըստ նրանց պատմության՝
մի օր, երկու որդիների ուղեկցությամբ, Տիգրանը գնացել է որսի և
այնպես է ստացվել, որ ընկել է ձիուց և վիրավորվել: Այն դեպքում,
եթե Տիգրան Կրտսերը, մնալով հոր մոտ, նրան բարեխղճորեն
խնամում էր՝ ըստ իր որդիական պարտքի, մյուս որդին, կարծելով,
որ նա արդեն վախճանվել է, շտապել է հափշտակելու թա-
գավորական գահը: Հենց որ թագավորը գիտակցության է եկել,
անգզույշ որդին պատժվել է՝ դատապարտվելով մահվան, և
Տիգրան [Կրտսերը] հռչակվել է գահի ժառանգորդ:

¹ Plutarchi, Pompeius, 33.

Միանգամայն պատահական մեկ այլ նշում՝ մեզ
տեղեկացնում է Տիգրանի և մեկ Չարիաստեր անվամբ (Չա-
րիադրեսի աղավաղումը) որդու գոյության մասին: Վերջինս, մի
քանի բարեկամների հետ դավադրություն էր կազմակերպել հոր
դեմ և բոլոր դավադիրները երդում էին տվել՝ խմելով
փոխադարձաբար իրենց աջ ձեռքից հանված արյունը՝ Թվում է,
թե իր հոր հրամանով մահվան դատապարտված անանուն որդին
եղել է ինքը Չարեհը: Դավադիրները կարող էին ցանկացած լինել
որսի ընթացքում սպանել թագավորին, հավանաբար, օգտվելով
պատահարից, որի զոհը դարձել է թագավորը՝ ընկնելով ձիուց:

Տիգրանն այսպիսով, ուներ, երեք որդի՝ Չարեհ, Տիգրան և
Արտավազդ: Առայժմ խոսքը դեռևս չի առնչվում վերջինին՝ գահի
ապագա ժառանգորդին: Քանի որ Չարեհը զոհվել էր, մնում էր
միայն Տիգրան [Կրտսերը], որն իր հոր կողմից ճանաչվել էր իբրև
գահի ժառանգորդ: Որդի Տիգրանին, իբրև իր հորը, ծեր
թագավորին, այդչափ սիրով վերաբերվողի ներկայացնելուց հետո,
անխտեմ կլինի նրան մեղադրել դավաճանության և իր երկրի դեմ
թշնամական գործողություններին առնչվող հանցանքներում:

Երբ Տիգրան [Մեծը] Լուկուլլոսին վտարելուց հետո առաջ է
ընթացել և սկսել ասպատակել Կասպադովկիան, նրա որդի
Տիգրանն ապստամբել է հոր դեմ: Տիգրանը վերադարձել է
արշավանքից՝ պատժելու համար ապստամբին, սակայն, նա, իր
հանցակիցների հետ, խուսափել է հոր զայրույթից՝ փախչելով
պարթևների թագավոր Հրահատի մոտ, որի դուստրը նրա կինն էր:
Հրահատն արշավանք է ձեռնարկել Տիգրանի դեմ իր փեսայի
պատճառով: Հայոց թագավորը պարթևական զորքերի ճնշման
ներքո մահանջել է դեպի լեռները: Արտաշատը պաշարվել է,
սակայն Հրահատը հեռացել է առանց գրավելու քաղաքը: Տիգրան
[Մեծը] վերադարձել է: Նրա որդի Տիգրանը հարկադրված է եղել
ապաստան որոնել Միհրդատ [Պոմպեոս] մոտ, բայց անձամբ
Միհրդատն անապաստան էր և վտարված իր երկրից՝ Կողքիսից
այն կողմ: Այդ ժամանակ է նա վճռել գնալու Պոմպեոսի մոտ և
նրան ծառայելու իբրև ուղեկցող՝ դեպի Արտաշատ:

¹ Valerius Maximus, IX. 11, extern. 3. "Cum Sariaster adversus patrem suum Tigranen, Armeniae regem ita cum amicis consenserit, ut omnes dexteris manibus sanguinem mitterent, atque eum invicem sorberent". [Տե՛ս նաև] պարսկական արտահայտությունը՝ sevgand x^wordan, որտեղից ծագում է հայերեն «երդումն ուտելը» [երդվելու իմաստով]:

Պատմիչները պատրաստ են խարազանել իրադարձությունների զարգացման ընթացքն արևելյան արքունիքներում՝ ներքին երկպառակությունները վերագրելով անազնիվ շարժառիթների: Եթե մենք չենք ցանկանում բաժանել այս հռոմեոսական հայացքները և կարծում ենք, որ ազնվությունն ու պարտքի զգացողությունը միայն հռոմեացի զորավարներին վերապահված արտոնություններ չէին, պետք է հայ արքայազնի դիրքորոշման առնչությամբ փնտրենք ավելի լուրջ և համոզիչ շարժառիթ:

Տիգրանի արքունիքում ակնհայտորեն գոյություն է ունեցել մի կուսակցություն, որը հավանություն չէր տալիս արքայի ռազմական գործողություններին Կապադովկիայում և դրանք դիտում էր իբրև վտանգներով լի նոր արկածախնդրություն: Թագավորի որդին, հավանաբար, եղել է այս կուսակցության ղեկավարը: Իբրև պարթևների թագավորի փեսա՝ նա գիտեր, թե ինչ էր տեղի ունենում պարթևական արքունիքում, որ Պոմպեոսը Հրահատ թագավորին կաշառել էր: Հայաստանի վիճակը ճգնաժամային էր: Պարթևներն ասպատակել են Հայաստանը ոչ թե Տիգրան արքայազնին գահ բարձրացնելու նպատակով, այլ Պոմպեոսի հետ գաղտնի համաձայնագրի հիման վրա: Տիգրան Կրտսերն անգոր էր կանգնեցնելու Հրահատի բանակը, սակայն, Արտաշատն, այդուհանդերձ, չի գրավվել: Այդ հանձնարարությունը դրված է եղել Տիգրան [Կրտսերի] վրա, ինչը նշանակում է, որ հայ արքայազնը ստանձնել էր որոշ պարտավորվածություններ մայրաքաղաքի ճակատագրի համար, այն փրկելով պարթևական բանակի կողմից հնարավոր ասպատակումից:

Մինչ այդ, Միհրդատ [Պոնտացու] հետ հարցերը լուծելուց հետո, հռոմեական լեգեոնները հայտնվել են Հայաստանի սահմանում:

Հենց որ հռոմեացի զորավարը ոտքը դրել է հայկական հողի վրա, պատմիչները վերածվում են բանաստեղծների: Նրանք պատմում են այնպիսի բաներ, որոնք մերձենում են լուկուլլոսյան ավանդույթին:

Հավաստիացնում են, որ Պոմպեոսը Հայաստան է մուտք գործել ոչ թե սեփական նախաձեռնությամբ, այլ նրան կանչել է Տիգրան Կրտսերը, որը նրան առաջնորդել է Արտաշատ: Մայրաքաղաքից տասնհինգ մղոն հեռավորության վրա, իր բարեկամների ուղեկցությամբ, Տիգրան [Մեծը] գնացել է հանձնվելու Պոմպեոսին, տեղեկացված, որ զորավարը մեծահոգի է և մեղմ:

Հռոմեական ճամբար նրա հասնելու պահին, [Պոմպեոսի] երկու մականակիրներ մոտեցել են արքային և կարգադրել ցած իջնել ձիուց ու ճամբար մտնել ոտքով: Տիգրանը հնազանդվել է, հանել սուրը, այն տվել քիկնապահներին և հենց որ հասել է Պոմպեոսի մոտ, հանել է նաև խուլյոն ու դրել հռոմեացի զորավարի ոտքերի մոտ, ծնրադրել նրա առջև և փորձել համբուրել ծնկները:

Պոմպեոսը բռնել է նրա ձեռքը, նստեցրել իր կողքին, իսկ որդուն տեղավորել մյուս կողքին և ասել, որ արքային է թողնում այն ամենը, ինչ նա ունեցել է մինչև իր ժամանումը, իսկ Ասորիքը, Փյունիկիան, Կորդոքը և Ծոփքը՝ Լուկուլլոսի գրաված երկրները, նրան չեն վերադարձվելու:

Պոմպեոսը Տիգրանից նաև պահանջել է հռոմեացիներին վճարել վեց հազար տաղանդ՝ իբրև փոխհատուցում կրած վնասների դիմաց, որոնք նա նրանց պատճառել է: Բացի դրանից, նրա որդին պետք է թագավորեր Ծոփքում:

Այս պայմաններով միայն հռոմեացիները պատրաստ կլինեն նրան ողջունելու իբրև թագավորի: Տիգրանը համաձայնել է այն ամենին, ինչ իրեն պարտադրել է մեծահոգի զորավարը և խոստացել, բացի դրանից, բաժանել յուրաքանչյուր զինվորի կես մինա, յուրաքանչյուր հարյուրապետի՝ տասը մինա և յուրաքանչյուր տրիբունի՝ մեկական տաղանդ: Ավելացնում են, որ Տիգրանի որդին՝ Պոմպեոսի կարծեցյալ դաշնակիցը, մնացել է խիստ դժգոհ և հրավիրվելով ճաշկերույթի, պատասխանել է, որ ո՛չ Պոմպեոսի և ո՛չ էլ նման պատիվների կարիքը չունի և, որ ինքը կզտնի այլ հռոմեացու:

Պոմպեոսը վրդովվել է և նրան նետել բանտ՝ իր հաղթահանդեսի համար: Պարթևների թագավոր Հրահատը միամտություն է ունեցել միջամտելու՝ պահանջելու համար երիտասարդին՝ իր փեսային, և Պոմպեոսին հիշեցնելու՝ իր նվաճումները մինչև Եփրատ սահմանափակելու նրա խոստման մասին: Հաղթանակած զորավարը պատասխանել է, որ իր սահմանները կլինեն նրանք, որոնք կհամարվեն արդարացի:

Ինքնին ակնհայտ է, որ բանաստեղծական այս պատմությունը պատիվ կրերի, հավանաբար, բարոյականություն քարոզող հեղինակի, բայց ոչ թե սքափ և օբյեկտիվ պատմիչի: Պատմիչների ուրվագծած այս պատմությունը հանգում է, ի վերջո, անձամբ Պոմպեոսի վարկածին: Լինելով Լուկուլլոսի արժանի հաջորդը,

թվում է, թե Պոմպեոսն իր պաշտոնի հետ մեկտեղ ժառանգել է նաև նրա արատները՝ մեծամտությունը և սնապարծությունը:

Պատմության միտումն ակնբախ է և հանգում է հաղթանակած զորավարի բնավորության մեծահոգությունը և մեղմությունը բացահայտելուն: Իրականում դա պոռոտախոսություն է, որը թաքնվում է նրա արժանիքների քողի տակ: Լուկուլլոսը չի կարող պատսպարվել հանդիմանանքներից՝ իր ավերածությունների և ընչաքաղցության համար: Համանման հանդիմանանքներից Պոմպեոսին ազատագրելու համար, իրադարձություններն աղավաղում են՝ բեմահարթակ դուրս բերելով Տիգրան Կրտսերին, որը կանչում է Պոմպեոսին: Ինչը, որ կարող է և պետք է նախապաշարումներից զերծ պատմաբանը շտկի այս ամբողջ պատմության մեջ, այն է, որ Տիգրան [Կրտսերը] կա՛մ իր կամքով, կա՛մ իր հոր կարգադրությամբ է հայտնվել Պոմպեոսի առջև՝ հաշտության շուրջ բանակցություններ վարելու համար:

Այն պահից, երբ Տիգրան [Մեծը] մերժել էր ապաստանել Պոմպեոսի թագավորին, հռոմեացիները պետք է հաշտվեին նրա հետ: Պոմպեոսը ոչ մի շահ չունեի հայոց թագավորի խաղաղասիրական առաջարկը մերժելու համար: Հաշտությունը նրա համար կարող էր լինել նույնիսկ ցանկալի՝ եթե նա ծրագրում էր հետապնդել Միհրդատին կամ ներխուժել Իբերիա և Աղվանք:

Ուստի, նա հավանություն է տվել Տիգրանի առաջարկած պայմաններին. վերջինս ճանաչվել է իր տիրույթների տիրակալը և համաձայնվել վճարել ռազմատուգանք:

[Պոմպեոսի ճամբարում] Տիգրանի ընդունելության թատերական տեսարանին որևէ նշանակություն տալը մանկամիտ կլինի, որի ընթացքում, ասում են, թե թագավորն իբր կարող էր հանած լինել խույրը և սուրը՝ դրանք հռոմեացի զորավարի ոտքերի առջև դնելու նպատակով: Նման բնույթի միտումնավոր հերյուրանքը դարձել է սովորական, այն նպատակաուղղված է հաղթողին մեծահոգությամբ օժտելուն. դա յուրօրինակ դիմահարդարում է օրվա հերոսին զարդարելու համար, որը, սակայն, ոչ ավելին է, քան գունազարդումը կնոջ զեղեկության համար:

Ոչինչով չի ապացուցվում, որ Տիգրանը՝ մեծ կայսրության հիմնադիրը, կարող էր ընդունակ լինել նման անօգտավետ ստորացման: Անկասկած, դժվար է այն հերքելն առանց հակառակն ապացուցող վկայության: Այդուհանդերձ, կան խորհրդածություններ, որոնք ծառանում են վստահության այս չարաշահման դեմ, որ

պատմիչներն իրենց թույլ են տվել՝ հորինելով նման պատմություններ:

Հայտնի է, որ Արևելքում թագավորի առաջին հատկանիշը համարվում էր հպարտությունը՝ արժանապատվության զգացումը: Ուստի, թագավորներն իրենց համարում էին աստվածներ: Տիգրանը, որն իրեն հռչակել էր աստված, կարո՞ղ էր արդյոք այդքան նվաճումներից հետո բացառություն կազմել իր բնավորությամբ: Նա, ով սանձահարել էր և գահընկեց արել այդքան թագավորների, ավելի լավ, քան որևէ մեկը, զիտեր, որ ստորաբարշությունը ոչնչի չի ծառայում:

Պե՞տք է արդյոք հիշեցնել Տիգրանի որդի Արտավազդի հպարտ դիրքորոշման մասին Կլեոպատրա [VII-ի] հանդեպ՝ հանդգնելու համար, որ Տիգրանն իր որդուն դաստիարակել էր այլ կերպ, այլ ոգով, քան այն, ինչը պատմիչները վերագրում են իրեն: Մենք կարծում ենք, որ հարկ է անվստահությամբ վերաբերել նման զեղազարդային տեսարաններին:

Տիգրան Կրտսերին առնչվող միջադեպի, Պոմպեոսի հետ նրա վեճի ակունքները հստակ չեն: Եթե նա Պոմպեոսին մատուցել էր այն ծառայությունը, որի մասին ասում են, ինչո՞ւ է նա այդչափ դաժան և անշնորհակալ վերաբերմունքի արժանացել: Հաղորդում են, ավելի շուտ՝ տեղ են թողնում կռահելու, որ որդին ձգտում էր հայրական թագին և հույս էր տածում ի գին դավաճանության՝ այն ստանալ Պոմպեոսի օգնությամբ: Ի՞նչ պատճառով պետք է հռոմեացի զորավարը նրան մերժեր հատկացնել այն, ինչը նրան էր խոստացվել, թեկուզ և Տիգրանի թագը: Երկուսից մեկը. կամ Տիգրան Կրտսերը դավաճան չէր և Պոմպեոսին որևէ ծառայություն չէր մատուցել, կամ Պոմպեոսը եղել է նենգ՝ դրժելով իր խոստումը, ինչպես վարվել է նույն կերպ պարթևների թագավորի հետ՝ անկախ հայտնի համաձայնագրից: Նրան ձեռնադրելու խաբել Հրահատ թագավորին: Սակայն, ինչը կարող էր լինել հայ արքայազնին կամ հավանական դաշնակցին նենգաբար վերաբերվելու շարժառիթը: Նա նույնիսկ նրան շղթայել է և տարել Հռոմ իր հաղթահանդեսի ընթացքում նրան իբրև գործող անձ ներկայացնելու համար, անկասկած, իբրև Տիգրան թագավորի նկատմամբ իր հաղթանակի ապացույց: Նա նրան տարել է իր ընտանիքի՝ կնոջ և երեխաների հետ միասին:

Այս մշուշապատ պատմությունից կարելի է հանգել այն հետևության, որ երկու Տիգրանները հետամուտ էին միևնույն

գործընթացին: Հոր և որդու միջև չի եղել ոչ մի պառակտում, բացի, հավանաբար, նրանց բաժանող տարածայնությունից, այն քաղաքականությանը հետևելու հարցում, որը հարկ էր որդեգրել Հռոմի նկատմամբ: Որդին իր վրա էր վերցրել հորը Պոմպեոսի հետ, արդեն ներկայացված պայմաններով, հաշտեցնելու նախաձեռնությունը: Այնուհետև, հռոմեացի զորավարն առանց որևէ պատճառի և չնայած կնքված հաշտությանը, գերեվարել է երիտասարդ արքայազնին, միայն մեկ մտահոգությունից դրդված՝ իր հաղթահանդեսը նրանով զարդարելու և Տիգրանի հանդեպ իր հաղթանակի շուրջ հավատ ներշնչելու համար: Այդ ժամանակ է, որ խաբված արքայազնը կարող էր արտահայտած լինել իր դժգոհությունը: Արքայազն Տիգրանի դժգոհությունը, մեր կարծիքով, հաջորդել է Պոմպեոսի վարքագծին և եղել է դրա հետևանքը և ոչ թե նախորդել է դրան՝ իբրև պատճառ (29):

Ծովքն ու Կորդուքը, որոնք, անտարակույս, տրվել էին Տիգրան Կրտսերին, մնացել են նրա հոր տիրապետության ներքո: Պարթևների թագավորը հավակնում էր Կորդուքին և երբ փորձել է այն գրավել ուժով, Պոմպեոսը միջամտել է, ուղարկել մի զորամաս և նրան վտարել¹: Այդ նույն Կորդուքի առիթով էր նաև, որ հայերն ու պարթևները վիճաբանում էին, և որ Պոմպեոսը նրանց մոտ է ուղարկել երեք դատավորի՝ միջնորդ լինելու համար²:

Պոմպեոսն իր զորավարներից մեկին՝ Ափրանիոսին թողել է Հայաստանում վերջինիս հսկելու համար, իսկ ինքը 66 թ. աշնանը գնացել հետապնդելու Միհրդատին: Պոմպեոսը ճամբարել է գրեթե այնտեղ, որտեղ այժմ գտնվում է Երևանը: Նա ընտրել է Դիլիջանի ճանապարհը՝ Ադատաֆայի հովտով իջնելու համար դեպի Կուրի ավիերը: Հռոմեական բանակը պետք է գործ ունենար երկու ժողովուրդների՝ աղվանների և իբերների հետ՝ առանց դժվարության գետն անցնելու համար: Աղվանների թագավոր Օրոյզեսը Պոմպեոսին անցում է տրամադրել, սակայն, քանի որ ձմեռն Աղվանքի տարածքում նրան հանկարծակիի է բերել, նա օգտվել է առիթից, անցնել գետը և հարձակվել հռոմեացիների ճամբարների վրա, այն պահին, երբ նրանք նշում էին Սատուրնալիայի տոնը՝ 66 թ. դեկտեմբերի 17-ին:

Պոմպեոսը ետ է մղել հարձակումը, ներել թագավորին՝ նրա դավաճանության համար և նրա հետ հաշտություն կնքել: Ըստ

վարկածներից մեկի՝ հռոմեացիների դեմ Օրոյզեսին հրահրել է Տիգրան Կրտսերը: Սա խիստ հավանական է, այն պատճառով, որ Աղվանքը, ինչպես նաև Իբերիան, մտնում էին Տիգրան [Մեծի] կայսրության մեջ (սակայն, ամբողջությամբ հասկանալի չէ, թե ինչպես է կարողացել գերված արքայազնը աղվանների հետ հարաբերություններ հաստատել): Օրոյզեսի բանակի թիվը հասցնում են 40 հազարի, ինչը թվում է չափազանցված:

65 թ. գարնանը Պոմպեոսը մուտք է գործել Իբերիա, ավելի ստույգ՝ Գոգարենե [Գուգարք] և գրավել Հարմոզիկայի և Մեվսամորայի բերդամրոցները: Արտոկես թագավորը, որը փախել էր Կուրից այն կողմ, նահանջել մինչև *Պելորոս* գետը, ջանացել է կանգնեցնել հակառակորդի առաջընթացը, սակայն, պարտվել է և հանձնվել Պոմպեոսի ողորմածությանը¹: *Ինը հազար* իբեր զոհվել է մարտում, իսկ *տաս հազարը*՝ գերեվարվել:

Պոմպեոսն առաջ է ընթացել Կողքիսով: Միհրդատը ճողպրել է դեպի հյուսիս՝ Մաքարեսի թագավորություն: Պոմպեոսը գտել է, որ փախստական թշնամուն հետապնդելով այդքան հեռու գնալը խիստ վտանգավոր կլինի:

Այդ պահին Պոմպեոսը տեղեկացել է, որ աղվաններն *ապստամբել էին* երկրորդ անգամ: Այս լուրը, կեղծ կամ ստույգ, ստանալուն պես, նա ետ է վերադարձել և հարձակվել Աղվանքի վրա՝ հետևելով, թվում է, Ախալցխա-Ախալքալաք-Շուլավեր-Կուր ուղղությամբ: Գետն անցնելուց հետո նա երկար ճանապարհ է անցել՝ չոր ու ցամաք երկրով: Խոսքը վերաբերում է Կամբիսենե գավառին, հայերեն՝ Կամբեջան: Պոմպեոսն իր համար տասը հազար տիկից բաղկացած ջրի պաշարներ է կուտակել, ինչպես նախկինում Լուկուլլոսն էր պարտադրել, որ իրեն հետևեին՝ ցորեն տանող երեսուն հազար գալատացի, և հարձակվել է *Արաս* [Ալազան] գետի մոտ մարտական պատրաստության մեջ գտնվող թշնամիների վրա: Նրանց մեծ բանակը, որն ուներ 60 հազար հետևակ և 12 հազար հեծյալ, գլխավորում էր [Աղվանից] թագավոր-

¹ Անդ, 34; Cassius Dio Cocceianus 36, 45; 37, 1-3. 'Οροζής (Appianus), 'Οροσίος (Cassius Dio Cocceianus), Orodes (Eutropius), Horodes (Orosius). Ֆլորոսը սխալմամբ՝ Օրոզես, Կողքիսի արքա և Հորոլես, Աղվանքի արքա: 'Αρτώκης, Artoches (Florus), Artaces (Orosius և Eutropius). Oroizes < hu – raucah, 'Αρτώκη < artawāka՝ նա, ով ճշմարտություն է սսում, հմմտ. Σανδώκης < spantawāka (J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Bd. I, Göttingen, 1896, S. 41):

¹ Plutarchi, Pompeius, 36.

² Plutarchi, Pompeius, 39.

րի՝ Կողիս անվամբ եղբայրը: Պոմպեոսն իր ձեռքով է սպանել Կողիսին, իսկ նրա զորքերը ցրվել են:

Հռոմեական բանակը ճանապարհ է ընկել նվաճելու Վրկանը և Կասպից ծովը, սակայն երեք օրվա ռազմերթից հետո այն կանգ է առել մեծ քանակությամբ թունավոր սողունների առկայության պատճառով: Պոմպեոսը հրաժարվել է ավելի առաջ ընթանալուց և նահանջել է ու հասել Փոքր Հայք՝ 65 թ. աշնան շրջանում¹:

Նրա արշավանքների պատմությանը պակասում է ճշմարտացիությունը: Դրա բնությունն ու վերանայումը դժվարին է անվիճելի տեղեկությունների բացակայության պատճառով: Բայց երբ պատմիչն այնքան հեռու է գնում, որ պատմում է ամազոնուհիների լեռներից գալու մասին՝ աղվաններին օգնելու համար, նա դրանով վարկաբեկում է իր ամբողջ պատմությունը: Աղվանքն ի վիճակի չէր ոտքի հանել 72 հազար մարդու, ոչ էլ 40 հազարի, թվաքանակ, որը նույնքան առասպելական է, որքան Տիգրանի 250 կամ 300 հազարը: Հակառակորդների ուժերը չափազանցվում են, որպեսզի փառաբանեն Պոմպեոսի հաղթանակները:

Երկրորդ արշավանքն Աղվանքում հնարված է ad hoc (30), թվում է, թե այն բանի համար, որ քողարկվի Պոմպեոսի անվճռականությունը Միհրդատին հետապնդելու հարցում: Աղվանական ապստամբության մասին լուրը ևս հնարովի է: Աղվանները, որոնք Պոմպեոսի կողմից նվաճված չէին՝ կարիք չունեին ապստամբելու: Նույնիսկ եթե այդպես պատահած լիներ, Պոմպեոսն ի՞նչ շահագրգռվածություն կունենար կրկին հրատապ ձեռնամուխ լինելու արկածախնդրական արշավանքի Աղվանքում, և դեպի Վրկան մտացածին ռազմերթից հետո, որն, այդուհանդերձ, նույնքան նվազ իրական է, որքան նրա մարտն ամազոնուհիների հետ, շտապ նահանջել Փոքր Հայք, կտրել անցնելով, այսպիսով, մի տարածություն, որը շատ ավելին է, քան 1000 կիլոմետրը: Պոմպեոսը բավականին զգույշ էր ոչ մի նշանակություն չունեցող ապստամբության պատճառով բանակն իր հետ Կովկասի մի ծայրից մյուսը տանելու և նահանջելու համար՝ անցնելու շատ ավելի երկար մի տարածություն²:

Միանգամայն բնական կլիներ, եթե Պոմպեոսը հասած լիներ Փոքր Հայք՝ ուղղակիորեն իջնելով Կողքիսից՝ Իբերիայով, Աղվան-

քով և Հայաստանով մի մեծ շրջանց կատարելու փոխարեն: Նրա ներկայությունը հեպտակոմիտների մոտ, որտեղ կործանվել են նրա կոհորտաներից երեքը՝ վկայում է այդ ենթադրության օգտին: Դա ապացուցում է, որ Փոքր Հայք հասնելու համար Պոմպեոսը գնացել է Սև ծովի ափամերձ գոտով: Ասպիսը, որտեղ նա կանգ է առել, համանման է Պտղոմեոսի Ասպալին և Պետրոսի [Մեդիոպոլիս] քարտեզին: Հիսպային ու գտնվում էր Դասկուսայի և Մելիտենեի միջև: Եթե նա Ասպիս եկած լիներ Աղվանքից՝ Հայաստանի վրայով, նա պետք է բարձրանար մինչև հեպտակոմիտների երկիրը, իսկ այնուհետև կրկին հասներ իր հենակետին Ասպիսում, ինչն անհավանական է (31):

Կողքիսում՝ Միհրդատ [Եվպատորի]՝ պատերազմը վերսկսելու նպատակով նախապատրաստություններին տեղեկացված, Պոմպեոսն իջել է Փոքր Հայք, որը Պոմոսի թագավորության հենակետն էր և սկսել է ավերել Միհրդատի վերջին բերդամրոցներն ու գանձապահեստները, որոնք դեռևս ոչնչացված չէին՝ չնայած Լուկուլոսի և Պոմպեոսի պնդումներին: Տալավրան, Քաիմը, Մինոքիան, Միմփորիոնը կատաղի դիմադրությունից հետո հանձնվել են ավելի շուտ սովի, քան թշնամու սրի հետևանքով:

Այս բերդամրոցների ավերումն ավարտելուց հետո, 64 թվականի գարնանը Պոմպեոսը գնացել է Ամիսոս: Ինչպես նախկինում Լուկուլոսը, Պոմպեոսը շտապել է նվերներ և երկրներ բաժանել զորավարներին, որոնցով շրջապատված էր և որոնց թվում կարելի էր հաշվել բարբարոսների 12 (!) թագավորի: Այդ ժամանակ է, որ Կողքիսը տրվել է ոմն Արիստարքոսի, իսկ Գալատիայի Դեյոտարոս իշխանը ստացել է Փոքր Հայքը, խալիբների և տիրարենների երկիրը՝ Փառնակիա և Տրապիզոն քաղաքներով:

Պոմպեոսը չէր կարող, արդուհանդերձ, հանգիստ լինել, քանզի Միհրդատը ողջ էր: Նրա հետ հարցերը վերջնականապես լուծելու համար նա հյուսել է հռոմեական քաղաքականությանը բնորոշ որոգայթներ, կարողացել ծեր մարտնչողի դեմ զինել նրա որդի Փառնակին և մեկնել է Ասորիք: Այդ ժամանակ օրինական թագավորներ չունեցող այս երկիրը Պոմպեոսը հռչակել է հռոմեական պրովինցիա: Այստեղից ի հայտ է գալիս, որ Ասորիքը դեռևս գտնվում էր հայկական տիրապետության ներքո և 64 թվականին է, որ, ըստ էության, այն ազատագրվել է Տիգրանի հպատակությունից: Պոմպեոսի՝ Ասորիքում գտնվելու ընթացքում, Միհրդատի կողմից մի դեսպանություն է եկել՝ նրան հաշտության առա-

¹ Plutarchi, Pompeius, 35-36.

² Այն, ինչ ասում է Պլուտարքոսն այս արշավանքի մասին, անձանոթ է Դիոնիս, որը նշում է միայն դավաճան աղվանների մասին (37, 3):

ջարկով դիմելու համար: Անկասկած, Միհրդատը հասկացել է Պոմպեոսի բանասարկություններից բխող վտանգը: Վերջինս պատասխանել է, որ Միհրդատն անձամբ պետք է գա՝ իրեն հնազանդությունը հայտնելու: Միհրդատը համաձայնել է իր փոխարեն ուղարկել իր որդիներից կամ բարեկամներից մեկին¹: Պոմպեոսը մերժել է, վստահ լինելով, որ ինքը նրան կծօղի իր որդայթների մեջ: Իրոք որ, երբ Հրեաստանը հպատակեցնելուց հետո Պոմպեոսը եկել է և ճամբարել Պետրա քաղաքի առջև, Պոմպեոսից ժամանած սուրհանդակը բերել է Միհրդատի մահվան լուրը: Որդու՝ Փառնակի ապստամբությունը 63 թ. նրան դրդել է ինքնասպանության:

Սա Տիգրանի տխուր պատմության կրկնությունն է: Հռոմեացի զորավարը կիրառելով միևնույն գործելամիջոցը հասել է այն բանին, որ բաժանել է որդուն հորից: Փառնակը Միհրդատի ամենասիրելի որդին էր, ինչպիսին էր Տիգրան Կրտսերն իր հոր համար: Բացահայտորեն խոստովանելու փոխարեն, որ ստահող հանձնառությամբ ինքը գայթակղել է երիտասարդ արքայազնին և նրան հեռացրել հորից, Պոմպեոսը գերադասում է Փառնակին մեղադրել անազնվության և իշխանատենչության մեջ, որը կարող էր ցանկացած լինել ազատվել հորից և զավթել իշխանությունը:

Միհրդատի մահվան լուրն ստանալուն պես, Պոմպեոսը բռնել է վերադարձի ճանապարհը և շուտով հասել Հռոմ՝ տոնելու իր հաղթահանդեսը: Շքեղ հանդիսության ընթացքում առջևից տանում էին տախտակներ, որոնց վրա գրված էին նվաճված երկրների անվանումները՝ Պոնտոս, Հայաստան, Կապադոկիա, Պափլագոնիա, Մարաստան, Կողքիս, Իբերիա, Ադվանք, Ասորիք, Կիլիկիա, Միջագետք, Փյունիկիա, Հրեաստան, Արաբիա:

Դրանց վրա կարելի էր կարդալ, որ Պոմպեոսը գրավել է 1000 բերդամրոց և 900 քաղաք: Հասարակական եկամուտները հինգ հազար միլիարդից հասել էին ութ ու կես հազար միլիարդի (32): Հասարակական զանձարանն աճել էր և հասել քսան հազար տաղանդի, չհաշված այն, ինչը բաժանվել էր զինվորներին, յուրաքանչյուրին՝ նվազագույնը 1500 դրաքմե:

Գերիների թվում կարելի էր տեսնել Տիգրան [Մեծի] որդուն, վերջինիս կնոջը և դստերը, անձամբ Տիգրանի կնոջը՝ *Չոսիմային* (33), Միհրդատի քույրերից մեկին և հինգ դուստրերին, իբեր և

¹ Թ. Ռեյնաքն այս առիթով նշում է, որ «Միհրդատը Տիգրանը չէր»: Իր փոխարեն որդուն ուղարկելն, ըստ Ռեյնաքի տարօրինակ ըմբռնման, ավելի համարձակ է, քան անձամբ հանձնվելը: **Th. Reinach**, op. cit, S. 401.

աղվան պատանդների, Կոմմագենեի թագավորին, հրեաների թագավոր Արիստոբոլոսին¹:

Այս ամենից հետո, զարմանալու հարկ չկա, երբ այս հաղթահանդեսի ընթացքում կարելի էր լսել, որ «Տիգրանը և Միհրդատը, Լուկուլոսից հետո, այլևս չեն *[անընթեռնելի բառ]*, Միհրդատը, թուլացած և իր առաջին մարտերի հետևանքով գրեթե ջախջախված, չի համարձակվել նույնիսկ մեկ անգամ իր բանակը ցույց տալ Պոմպեոսին, այլ փախել է մինչև Բոսպոր ու այնտեղ ինքնասպան եղել:

Տիգրանը՝ մերկ և անզեն ծնկի է իջել Պոմպեոսի առջև, հանել է խույրն իր գլխից և դրել Պոմպեոսի ոտքերի առջև, նրան շողոքորթելով, այսպիսով, այնպիսի նվերով, որն այլևս իրեն չէր պատկանում, քանզի Լուկուլոսն այն մեկ անգամ բռնագրավել էր իր հաղթահանդեսի համար»²:

Տիգրանի հասցեին ցանկացած բնույթի շատախոսությունից և զրպարտություններից հետո, պատմիչը նույնքան անսպասելի, որքան և իրական խոստովանություն է անում, թե Լուկուլոսը բազմաթիվ մարտերից հետո ի դեմս Տիգրանի հանդիպել է անպարտելի և «*վսեմ քաջությամբ օժտված թշնամու*»³ (34):

ՑԱՆԿ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Asdourian Pascal P. Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom, von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr, Venedig, 1911.

Bloch Gustave. L'Empire romain, Evolution et decadence, Paris, 1922.

Bouche – Leclercq Auguste. Histoire des Seleucides, Paris 1913-1914.

Bouchier E. S. Syria as Roman Province, Oxford, 1916.

Chapot Victor. La frontiere de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe (Bibl. Des Ecoles françaises d' Athènes et de Rome, 99), Rome, 1907.

¹ **Plutarchi**, Pompeius, 45.

² **Plutarchi**, Cimon et Lucullus, 3.

³ Անդ:

Charlesworth M. P. Trade-Route and Commerce of the Roman Empire, Cambridge, 1924.

Cumont Franz. Etudes syriennes, Paris, 1917.

Eckhardt. K. Die armenischen Feldzüge des Lucullus. Klio, Beiträge zur alten Geschichte, Bd. IX, Leipzig, 1909, p. 400-412; Bd. X, Leipzig, 1910.

Ferrero Guglielmo. Grandeur et decadence de Rome. 6 vols, Paris, 1904-1908.

Frank Tenney. Roman imperialism, New York, 1914.

Frank Tenney. History of Rome, London, 1924.

Haserbock Johannes. Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus, Heidelberg.

Henderson Bernard W. The Life and Principate of the Emperor Nero, London, 1903.

Henderson Bernard W. The Life and Principate of Hadrian, 1923.

Meyer Eduard. Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus. 3 Aufl., Stuttgart - Berlin, 1922.

Mommsen Th. Römische Geschichte, Bd. 1-3, Berlin, 1854-1857, Bd. 5, Berlin, 1885.

Reinach Th. Mithradates Eupator, König von Pontos, Leipzig, 1895.

Rostowzeff M. I. The social and economic history of the Roman Empire, Oxford, 1926.

Schneiderwirth Hermann. Die Parther, nach griechisch-römische Quelle, Heiligenstadt, 1874.

ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՎ ՊԱՏՈՐ

Այն բանից հետո, երբ 133 թվականին Պերգամոնի արքան իր թագավորությունը կտակեց հռոմեական ժողովրդին, ոմն Արիստոնիկոս բռնազավթեց այդ երկիրը: Հարևան երկու երկրների արքաները՝ Պոնտոսի Միհրդատ էվերգեստեղ (169-121) և Կապպադովկիայի Արիարաթես Փիլոպատորը օգնության եկան հռոմեացիներին՝ պայքարելու Արիստոնիկոսի դեմ: Տեղի ունեցած պատերազմի ընթացքում, մոտավորապես 130 թվականին, Կապպադովկիայի արքան զոհվեց: Որպես պարզև Պոնտոսի թագավորն ստացավ Վերին Փոյոզիան, իսկ Կապպադովկիայի սպանված թագավորի ժառանգները՝ Լիկաոնիան և Կիլիկիան: Ըստ Ապպիանոսի¹, այդ դեպքերից քիչ անց, Պոնտոսի թագավորը ներխուժեց Կապպադովկիա: Օգտվելով խառնակ իրավիճակից՝ զոհված թագավորի այրին սպանում է իր բոլոր որդիներին, բացառությամբ մեկի, և իր դուստր Լաոդիկեին Արիարաթես Փիլոպատորի որդի Արիարաթես Եպիփանեսի հետ ամուսնացնելուց հետո, հեռանում է:

Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ էվերգեստեղ մույնպես սպանվում է և իշխանությունն անցնում է նրա այրուն և երկու որդիներին՝ Միհրդատ Եվպատորին և Միհրդատ Բրեստոսին: Յոթ տարի տևող խնամակալությունից հետո այրի թագուհին ևս սպանվում է: Ըստ Վալերիոս Մաքսիմոսի², Միհրդատ Եվպատորն էր սպանել իր հորը: Այժմ նա ազատվում է նաև իր մորից: Նրան է վերագրվում նաև իր փեսայի և քրոջ սպանությունը Կապպադովկիայում³:

Հուստինոսը պնդում է⁴, որ նա Գորդիոսի միջոցով էր սպանել իր փեսա Արիարաթես Եպիփանեսին (դրախմաները նրան տասնհինգ տարվա թագավորություն են տալիս): Միհրդատ Եվպատորը դաշնակցել էր Բյութանիայի թագավոր Նիկոմեդեսի հետ Պափլագոնիա ներխուժելու համար, որը վաղօրոք նրանք բաժանել էին միմյանց միջև: Մոտ 104 թվականին Միհրդատը ներխուժում է Մինոպե: Հռոմը պահանջում է, որ այդ երկրներին վերադարձվի նախկին կարգավիճակը: 103 թվականին Միհրդատ Եվ-

¹ Appiani, Mithr., 10.

² Valeri Maximi, Factorum, 9, 11.

³ Բանակին հասցեագրած իր ուղերձում, Միհրդատ Եվպատորը խոստովանում է, որ ինքը Կապպադովկիան նվաճել է՝ սպանելով այդ երկրի թագավորին (Just., XXXVIII, 7):

⁴ Just., XXXVIII, 1.

պատորի կողմից Հռոմ ուղարկված դեսպաններին հաջողվում է հարցը լուծել հոգուտ Պոնտոսի:

Այժմ Միհրդատն իր ուշադրությունը բևեռում է դեպի Կապպադովկիա և ցանկանում տապալել նաև իր կողմից սպանված Արիարաթեսի որդուն: Նիկոմեդեսը, որը նախապես տեղեկացել էր այդ ծրագրի մասին, հանկարծակի ներխուժում է Կապպադովկիա: Այրի թագուհին դիմում է իր եղբոր՝ Միհրդատի օգնությանը: Եվ պատորը դուրս է բշում բյութանացուն և գահին բազմեցնում իր զարմիկ Արիարաթես Փիլոմնետորին, թեև նրա մայրն արդեն հաշտվել էր Նիկոմեդեսի հետ և անգամ ամուսնացել վերջինիս հետ:

Միհրդատը նախատեսել էր, որ Գորդիոսը պետք է առաջնակարգ դեր կատարեր Արիարաթեսի արքունիքում՝ դառնալով նրա ավագ նախարարը: Սակայն Արիարաթեսը վրդովվում է, տեսնելով թե ինչպես է իր հորը սպանողը հաստատվում արքունիքում: Միհրդատը որոշում է իր ծրագիրն իրականացնել զենքով: Արիարաթեսը վճռում է զենքին պատասխանել զենքով և ստիպում Միհրդատին հրաժարվել բռնությունից¹:

Միհրդատը խաբեությանը ծուղակն է գցում Արիարաթեսին: Նա տեսակցության է հրավիրում իր զարմիկին և նենգաբար դաշունահարում դժբախտ թագավորին: Միհրդատն իր ութամյա որդուն անմիջապես կարգում է Կապպադովկիայի թագավոր, որը ստանում է Արիարաթես Փիլոպատոր անունը (100 թ.): Սակայն կապպադովկիացիները ապստամբում են Միհրդատի տիրապետության դեմ և թագավոր հռչակում իրենց սպանված արքայի եղբորը: Միհրդատը պատերազմում է նրա դեմ և դուրս բշում Կապպադովկիայից: Քիչ անց սա ևս սպանվում է: Նիկոմեդեսը և նրա կին Լատոկլեն՝ Կապպադովկիայի նախկին թագուհին, Կապպադովկիայի գահը խնդրում են Լատոկլեի կարծեցյալ երրորդ որդու համար, որին նա իբր թե ունեցել էր Արիարաթեսից: Իր հերթին Միհրդատն էլ, Գորդիոսի միջոցով, առանց դույզն իսկ անհարմար զգալու, փորձում է համոզել Սենատին, թե Կապպադովկիայում գահ

Միհրդատ Եվպատորի կիսանդրին

բարձրացված մանուկը Արիստոնիկոսի դեմ պատերազմում զոհված Արիարաթես Փիլոպատորի որդին է:

Սենատը հրամայում է չափազանց գործունյա այս թագավորներին անմիջապես թողնել զրավված տարածքները: Նիկոմեդեսը պետք է ազատեր Պափլագոնիան, իսկ Միհրդատը՝ Կապպադովկիան: Երկու երկրներն էլ Հռոմի կողմից հռչակվում են անկախ պետություններ: Կապպադովկիացիները թագավոր են խնդրում և Սենատը նշանակում է թագավոր՝ Արիոբարզանեսին (95 թ. առաջ):

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐ

Արիոբարզանես¹՝ 34 տարի - մինչև 62 թ.: Հետևաբար նա թագավորել է 95 թվականից:

Միհրդատ Եվպատորի որդին - ըստ դրախմանների թագավորել է 5-6 տարի: Այսինքն՝ 101-100-95 թվականները:

Սակայն սկզբնապես Կապպադովկիան հռչակվել էր հանրապետություն - 96 թվական:

Փիլոմնետոր (նրա զարմիկը) - ըստ դրախմանների թագավորել է 12 տարի: Այսինքն՝ 114-102 թվականներին:

Եպիփանես (նրա փեսան) - թագավորել է 15 տարի: Այսինքն՝ 129-114 թվականներին:

Միհրդատը բանակցություններ է սկսում Տիգրանի հետ՝ Արիոբարզանեսի դեմ պատերազմելու համար: Այդ առաքելությունը հանձնարարված էր Գորդիոսին: Որպեսզի Տիգրանն իրեն չկասկածի երկդիմության մեջ, Միհրդատը նրան կնության է տալիս իր դուստր Կլեոպատրային¹: Այնուհետև Տիգրանը ներխուժում է Կապպադովկիա: Արիոբարզանեսը փախչում է Հռոմ՝ իր հետ տանելով զանձերը: Պոմպեոս Տրոգոսը կարծում է, թե Միհրդատը, Տիգրանի օգնությամբ, դարձյալ տիրանում է Կապպադովկիային²: Արդի պատմաբանները մեխանիկորեն կրկնում են այս տեսակետը, առանց փորձելու պարզաբանել Տիգրանի գործողությունների իրական շարժառիթները: Արիարաթես Փիլոմնետորը, այսինքն՝ Միհր-

¹ Appiani, Mithr., 13. Նիկոմեդեսի դեսպանները Միհրդատի գորավարների հետ ունեցած հանդիպման ընթացքում ակնարկում են, որ նա նույնիսկ խնամիական կապ է հաստատել Հայի հետ:

² Just., XXXVIII, 3. Նույն պատմիչի բերած Միհրդատի ճառում վերջինս բողոքում է, որ հռոմեացիներն իրեն մեղադրում են Գորդիոսի և Տիգրանի արարքների համար («Imputari sibi, si qua Gordios aut Tigranes faciat»):

¹ Just., XXX, 1 (Auxiliantibus finitimus regibus՝ «հարևան արքաների օգնությամբ»):

դատի զարմիկը իր հարևանների օգնությամբ էր հետ մղել Միհր-դատին: Այդ հարևաններից մեկը, անկասկած, Ծոփքի արքան էր, որը 100 տաղանտով պահանջել էր Ֆորնիզա ամրոցը¹: Հղանալով Ծոփք ներխուժելու միտքը՝ Տիգրանը շահագրգռված էր թուլացնելու նրա դաշնակից Կապպադովկիային: Հասկանալի է, որ նա հաճույքով է ընդունում Գորդիոսի առաջարկը: Սենատը վճռում է պաշտպանել Արիոբարզանեսին և հանձնարարում է Կոռնելիոս Սուլլային, որն այդ ժամանակ նշանակվել էր Կիլիկիայի պրետոր, Կապպադովկիայի արքային ուղեկցել իր թագավորություն: Սուլլայի զորքը մեծաքանակ չէր, սակայն նա օգտվում էր դաշնակիցների ծառայություններից, որոնք իրենց հավատարմությամբ ու եռանդով օգնում են նրան՝ մեծ թվով կապպադովկիացիների և նրանց օգնության եկած էլ ավելի մեծ թվով հայերի ջարդելու, ինչպես նաև Գորդիոսին դուրս բշելու և Արիոբարզանեսին գահին վերահաստատելու գործում²:

Սուլլան պրետոր է եղել Հռոմի թվարկության 661 թվականին, այսինքն Ք. ա. 92 թվականին: Արիոբարզանեսի վերահաստատումը գահին հավանաբար վերաբերում է 91 թվականին³:

Այդ ժամանակ է, որ սկիզբ են առնում քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և Պարթևստանի միջև: Կասկածից վեր է, որ հենց Սուլլան էր, որ դիմել էր պարթևների օժանդակությանը, որպեսզի ապահովեր Կապպադովկիայում Տիգրանի դեմ հակամարտությունում իր ունեցած հաջողությունը: Իզուր է Սուլլան փորձում համոզել, թե նախաձեռնությունը գալիս է պարթևներից:

Երբ նա գտնվում էր Եփրատի ափին, նրա մոտ եկավ պարթևաց թագավորի դեսպան Օրոբազոսը, որը հետամուտ էր Հռոմի բարեկամությանը: Դեսպանը տեսակցություն խնդրեց՝ դաշնակցության ու բարեկամության վերաբերյալ բանակցություններ վարելու համար: Այդ կապակցությամբ Սուլլան առիթը բաց չի թողել մեզ մի զավեշտական պատմություն ավանդելու: Հանդիպման ժամանակ հռոմեացի զորավարը երեք բազմոց էր նախապատրաստել՝ իր, Արիոբարզանեսի և պարթևաց դեսպանի համար: Ընդունելության ընթացքում զորավարը բազմել էր կենտրոնում, իսկ կողքերին՝ դեսպանն ու Կապպադովկիայի թագավորը: Պարթևների

¹ Strabo, XII, 2, 1.

² Plutarchi, Vitae, Sulla, 5.

³ Appiani, Mithr., 57. Միհրդատի հետ բանակցությունների ժամանակ Սուլլան հիշեցնում է որ ինքը Արիոբարզանեսին վերահաստատել էր Կապպադովկիայում:

թագավորը դժգոհ մնալով այն բանից, որ դեսպանը պատվավոր տեղը զիջել էր հռոմեացուն, սպանել է տալիս Օրոբազոսին¹:

Կարևորն այն է, որ Միհրդատի և Տիգրանի քաղաքական մերձեցումը պատճառ հանդիսացավ, որպեսզի երկու խոշորագույն տերությունները՝ Հռոմն ու Պարթևստանը, անհրաժեշտ համարեին պայմանավորվել Հայաստանի և Պոնտոսի տարածքային հետագա ծավալումը կասեցնելու համար: Այսպիսով, դա հիմք դրեց մի քաղաքականության, որը պետք է դարերի խորքից գոյատևեր մինչև մեր օրերը, դառնար պարտավորեցնող մի դեղատոմս բոլոր ժամանակների քաղաքագետների համար:

Բացասական լուրջ հետևանքներով հղի այդ ակտը ստիպեց Տիգրանին ու Միհրդատին ավելի սերտացնել իրենց բարեկամությունը և կնքել քաղաքական դաշինք:

Փոխադարձ համաձայնությամբ Միհրդատին էին անցնում «նվաճված քաղաքները, իսկ Տիգրանին՝ գերիները և ամբողջ ավարը»²:

Կնքված դաշինքի հետևանքով Միհրդատը դուրս է բշում Բյուրանիայի արքա Նիկոմեդեսին, որի տեղը հաստատում է նրա ախոյան Քրեստոս կոչեցյալ Սոկրատեսին՝ հուսալով, այդ միջոցով իրեն ենթարկել Բյուրանիան: Մա Միհրդատի մշտական քաղաքականությունն էր՝ կրակից շագանակներ հանել ուրիշների ձեռքերով: Գահընկեց թագավորը ապաստանում է Հռոմում: Հենց այդ ժամանակ երկու զորավարներ Միթրասը և Բագոասը (միգրոցե՞ Տիգրանի հրամանով) գրավում են Կապպադովկիան և երկրորդ անգամ Արիոբարզանեսին վտարելով՝ կրկին գահ են բարձրացնում Արիարաթեսին³:

Հռոմը բռնում է վտարված թագավորների կողմը և պահանջում նրանց վերականգնել գահին: Այդ հրամանի կատարումը

¹ Plut., Sulla, 5.

² Այս պայմաններին առանձնապես չհավատալու պատճառներ կան: Ավելի ուշ Տիգրանը ասպատակեց Կապպադովկիան և Կիլիկիան՝ 12 քաղաքների բնակիչներին իր նոր մայրաքաղաքը վերաբնակեցնելու համար: Իճն թվում է, որ 92 թ. կնքված պակտի այսպես կոչված պայմաններն ընդամենը ենթադրություններ են, որոնք հիմնվում են Տիգրանի հետագայում կատարած գործողությունների վրա:

³ Թ. Ռեյնակը կարծում է (Th. Reinach, Mithridate Eupator roi de Pont, p. 115), թե այդ զորավարները հայեր էին: Ապախանոսն այդ մասին ոչինչ չի հաղորդում և մենք մույնիսկ հաստատապես չգիտենք, թե պատմիչը ո՞ր արշավանքը նկատի ունի: Արդյո՞ք խոսքը Կապպադովկիա կատարած երկրորդ արշավանքի մասին է, որն, ինչպես ենթադրում է պատմիչը, տեղի է ունեցել 90 թ., թե՞ խոսքը 95 թ. տեղի ունեցած առաջին արշավանքի մասին է:

հանճարարվում է Մանիոս Աբվիլիոսին և Մանիոս Մալտինոսին¹: Վերջիններս հաջողությամբ են կատարում իրենց միսիան: Միհրդատը ենթարկվում է հռոմեացիների պահանջին. «Ուս Կապպադովկիայից հետ կանչեց իր որդուն» Արիոբարզանեսի տեղն ազատելու համար և «հռոմեացիներին հաճոյանալու համար սպանեց Քրեստոսին՝ Բյութանիայի արքային»²:

Վերականգնված թագավորներից հռոմեացիները պահանջում էին պատերազմ սկսել: Պատերազմելու համար միջոցներ հայթայթելու նպատակով Նիկոմեդեսը, հռոմեացի զորավարների դրոմամբ, ներխուժում է Պոնտոս: Միհրդատը Պելոպոնեսին ուղարկում է հռոմեացի զորավարների մոտ և բողոքում Նիկոմեդեսի վարքագծի դեմ: Հռոմեացիների պատասխանը չափազանց երկիմաստ էր: Ճարահատյալ Միհրդատը ներխուժում է Կապպադովկիա, վտարում Արիոբարզանեսին և հաստատում այնտեղ իր որդի Արիարաթեսին³:

Հռոմը չհանդուրժեց այս իրավիճակը և սկսվեց իսկական պատերազմը: Հռոմեական բանակն ուներ մոտ 150.000 զինվոր: Հռոմեական ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ Նիկոմեդեսը հավաքագրեց 50.000 հետևազորայիններ և 6000-ոց հեծելազոր: Միհրդատի բանակը կազմված էր 250.000 հետևակայիններից և 40.000 հեծյալներից: Փոքր Հայքը տրամադրել էր 10.000 հեծյալ՝ Միհրդատի որդի Արկադիասի հրամանատարության ներքո (ես չեմ կարծում, թե նրան կարելի է մույնացնել Արիարաթեսի հետ): Այն փաստից, որ Փոքր Հայքի բանակը չի թվարկվում ընդհանուր զորքի մեջ, մենք կարող ենք հանգել այն հետևության, որ այս երկիրն այդ ժամանակ կցված էր Կապպադովկիային⁴: Մակայն ո՞ր 1 Կապպադովկիայի քանակակազմը: Դեռևս պետք է պարզել, թե ո՞ր թվականին է Փոքր Հայքն ընկել Միհրդատի տիրապետության տակ (1):

Ի շարս Միհրդատի զորավարների, հիշատակում են նաև հայ Նեմանեսին, որը մասնակցել է ճակատամարտին և որին մույնացնում են Միհրդատի կողմից Հռոմ ուղարկված ղեսպանի հետ⁵:

Պատերազմն ավարավում է 84 թվականին, 73 թվականին վերսկսվելու համար:

Ջանի դեռ Միհրդատը պատերազմում էր Հռոմի դեմ, Տիգրանը բազում անելիքներ ուներ Արևելյան ճակատում՝ հռոմեացիների դաշնակից պարթևների դեմ: Հակառակ ոմանց պնդումների, պարթևներն այդ ժամանակ թույլ չէին: Տիգրանի ժամանակակիցը պարթևաց թագավոր Միհրդատն էր, որը ստացել էր «Մեծ» տիտղոսը (123-86): Պարթևների քաղաքական գործունեությունը սկսվել է Ք.ա. III դարի կեսերից, սակայն նրանց հզորության իրական ժամանակաշրջանը համընկնում է Հայաստանում Արտաշեսյանների հարստության սկզբնավորման հետ: Ուստի, պարթևները և հայերը բեմահարթակ են դուրս եկել գրեթե միաժամանակ: Նրանց միջև խուլ թշնամանք գոյություն ուներ Սելևկյան ժառանգության համար: Միհրդատ Մեծի թագավորության ժամանակ կշեռքի մտաբերը թեքվում է պարթևների կողմը: Հաղթանակած թագավորը, որը գտնվում էր իր փառքի գագաթնակետին, առաջինը յուրացրեց Աքեմենյանների «Արքայից արքա» տիտղոսը: Հայոց թագավոր Տիգրանը վիճարկում է այդ տիտղոսը և այն խլում Միհրդատի հաջորդներից: Գերիշխանության համար Տիգրանի մղած պայքարը և նրա վերջնական հաղթանակը կազմում են Արևելքի պատմության ամենափառահեղ էջերից մեկը: Արդի պատմաբանները սխալվում են, չընդունելով նրա մեծությունը (ի դեպ, նրանք այս հարցում հետևում են անտիկ հեղինակներին, առանց մտահոգվելու պատմությանը քննական մոտեցում ցուցաբերելու մասին: Կատարելապես ճիշտ է, որ «բոլոր սխալներից ամենավատը այն սխալն է, որը վերցված է ուրիշից»: Հին հեղինակները որդեգրել են սահմանափակ և միևնույն ժամանակ ազգային կողմնակալությամբ տոգորված պատմական հայեցակետ): Տիգրանը չի վայելել պատմիչների բարյացակամությունը, ինչպես նրա դաշնակից Միհրդատը: Միհրդատ Եվպատորը Հռոմի հակառակորդն էր և դա բավարար էր, որպեսզի պատմիչները նրան դարձնեին կենտրոնական գործող անձ, արեզակի պես մի բան, որի շուրջը պտտվում էին նրան ժամանակակից մնացած բոլոր գործող անձինք, որպես հասարակ մոլորակներ:

Գահ բարձրանալով Միհրդատից ավելի ուշ, Տիգրանն իրեն դրսևորեց որպես խոշոր աշխարհակալ և կարճ ժամանակահատվածում ստեղծեց Միհրդատի տերությունից առնվազն տասն անգամ ավելի մեծ կայսրություն, որը տարածվում էր Կովկասից մինչև

¹ Just., XXXVIII, 3. Պոնպեոս Տրոգոսը տալիս է Մանիոս Աբվիլիոսի անունը:

² Նույն տեղում, նաև Appiani, Mithr., 11.

³ Appiani, Mithr., 15.

⁴ Th. Reinach, p. 122.

⁵ Gaffi, Bullettino della commissione archeologica commande di Roma, 1886, N 403 (վերցված է Թ. Ռեյնակից էջ 456):

Պաղեստին և Կապպադովկիայից մինչև Մեծ Մարաստան: Հին պատմիչները, որոնք ավելի էին սիրում իրենց Պլատոնին, քան ճշմարտությունը, զարմանալի հնարամտություն են ցուցաբերել պատմական իրողությունը աղավաղելու և Տիգրանի աչքի ընկնող կերպարը աղճատելու համար: Արդի պատմաբանները ոչ քննադատաբար են հետևել հին պատմիչներին: Նրանք, ովքեր զբաղվել են Միհրդատի գործունեության ուսումնասիրությամբ, աշխատել են հայոց թագավորին ներկայացնել որպես հասարակ մի գործիք Միհրդատի ձեռքում: Պոնտոսի թագավորը ձգտում է «ելնելով իր շահերից օգտագործել Տիգրանին»¹ կամ «Տիգրանի շնորհիվ հաղթանակներ տանել»²: Տիգրանին որպես Պոնտոսի թագավորի կամակատար տեսնելու ցանկությունն այնքան է շեշտվում, որ պատմաբանները պատրաստ են նրան դատապարտելու իր սեփական ուղիով գնալու համար: Այսպես, Տիգրանին և Միհրդատին «հարձակողական և պաշտպանական դաշինքով» միմյանց հետ կապելուց հետո, նրանք վրդովվում են, որ Հռոմի դեմ Միհրդատի վարած պատերազմի ընթացքում Տիգրանն իր պարտավորությունների փոխարեն «մտածում էր միայն իր երբեմնի նվաստացումների համար պարթևներից վրեժխնդիր լինելու մասին»³:

Փաստորեն, նրանց կարծիքով, Հայոց թագավորը պետք է իր երկիրը թողներ պարթևների ճիրաններում Միհրդատին. օգնության շտապելու համար: Այա, այդ դեպքում ինչ^ո նրանք չեն դատապարտում Միհրդատին, որն անտեսելով իր պարտավորությունները, օգնության չէր եկել Տիգրանին, որը միայնակ պայքարում էր պարթևների դեմ: Այս չէ՞ արդյոք իրերի տրամաբանությունը:

Տիգրանի և Միհրդատի կնքած պայմանագրի մանրամասները մեզ հայտնի չեն: Այնուհանդերձ, անկասկած է, որ այդ փաստաթուղթը բխում էր պայմանավորվող կողմերի ընդհանուր շահերից: Այն պահին, երբ Միհրդատը անհաջողություն կրելով, հույս ուներ, դաշինքի համաձայն, Տիգրանից օժանդակություն ստանալու, պարթևները, պարտություն կրելով Տիգրանից, իրենց հերթին հույս էին դնում Հռոմի վրա՝ կասեցնելու Հայոց թագավորի առաջխաղացումը: Տիգրանի և Միհրդատի դաշինքը ուղղակի աղերս ուներ Հռոմի և Պարթևստանի մերձեցման հետ: Երկու թագավորները պետք է գործեին, մեկը Հռոմի, մյուսը՝ պարթևների

¹ Այս և հետագա երեք մեջբերումների թերթիկները թափված են:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

դեմ: Այստեղից էլ նրանց դաշինքը, ինչպես նաև նրանց հակառակորդների հակադաշինքը: Միհրդատն անպայման կարիք ուներ ապահովելու իր արևելյան թիկունքը Հռոմի դեմ պատերազմելու համար: Իր կողմից Տիգրանն էլ, Պոնտոսի թագավորի հետ դաշինք կնքելուց հետո, կարող էր ազատորեն իր ուժերը չափել պարթևների հետ: Անշուշտ, այս դաշինքի առաջին անմիջական հետևանքներից մեկը Տիգրանի գործերի ներխուժումն էր Կապպադովկիա, այնտեղ Գորդիոսին (այն անձնավորությունը, որը բանակցել էր Տիգրանի և Միհրդատի դաշինքի վերաբերյալ) հաստատելու համար: Դա, անկասկած, հոգուտ Միհրդատի կատարված քայլ էր: Բայց պակաս ճիշտ չէ նաև այն, որ Կապպադովկիայի հարցի ռազմական մասն լուծումը պարտադրվում էր Տիգրանին՝ իր սեփական քաղաքական շահերից ելնելով: Հայոց թագավորը նոր էր բռնակցել Ծոփքը իր թագավորությանը, որն ավանդական, բարեկամական կապեր ուներ Կապպադովկիայի հետ: Ժամանակին Կապպադովկիան, հակադրվելով Արտաշես թագավորի նվաճողական ծրագրերին, փրկել էր Ծոփքին (2): Ավելի ուշ Ծոփքը փոխարենը սատարել էր Արիարաթեսին՝ Միհրդատի դեմ նրա պայքարում: Ծոփքը հնարավոր կապպադովկիական վտանգից պաշտպանելու համար, հասկանալի է, որ Տիգրանին անհրաժեշտ էր Կապպադովկիայում վստահություն ներշնչող դաշնակից ունենալ: Այդպիսի մեկը Գորդիոսն էր, և Տիգրանը նրան վերահաստատեց Կապպադովկիայի գահին: Նա դեռևս այլ առիթներ կունենա այդ նույն պատճառով միջամտելու Կապպադովկիայի հարցին:

Տիգրանի հետ դաշինք կնքելուց հետո, Միհրդատը իր բավականին զրգռիչ վարքագծով պատերազմ հրահրեց Հռոմի դեմ: Դրա համար պատրվակ ծառայեցին Կապպադովկիայի և Բյութանիայի հարցերը: Մի քանի ամսվա ընթացքում հավակնոտ աշխարհակալը իրեն ենթարկեց Փոքր Ասիայի մեծ մասը, Արշիպեղազը և Հունաստանը: Նա սին հաղթանակներ էր տոնում, երբ հռոմեական լեգեոնների գլուխն անցած Մուլլան ափ իջավ Ասիայում: Ք. ա. 86 թ. երկու գլխավոր ճակատամարտերում՝ Բեովտիայում (Քերոնեայի մոտ) և Օրքոմենայում Միհրդատը պարտություն կրեց և ստիպված էր Ք. ա. 85 թ. ստորագրել Դարդանոսի հաշտության պայմանագիրը՝ հրաժարվելով իր բոլոր նվաճումներից: Խաղաղությունը շարունակվեց 12 տարի: Այդ ընթացքում Միհրդատի անդորրը չվրդովեց: Սակայն Հռոմն իր նկատառումներն ուներ և Դարդանոսի հաշ-

տության պայմանագիրը նրա կողմից չվավերացվեց: Ք. ա. 73 թ. Հռոմը վերսկսեց ռազմական գործողությունները Միհրդատի դեմ:

Միհրդատն էր, որ իր անխոհեմ քայլերով Հռոմին առաջնորդեց դեպի Հայաստանի սահմանները:

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ

Տիգրան Մեծն իր արժանավայել տեղը պետք է զբաղեցնի Արևելքում երբևէ իշխած տիրակալների շարքում: Նա արժանացել է «Մեծ» տիտղոսին՝ պատվավոր մի կոչման, որը պատմությունը հազվադեպ է շնորհում իր ընտրյալ ղեկավարներին:

Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում Տիգրանին հաջողվեց ընդարձակածավալ մի տերություն ստեղծել, որը տարածվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Պաղեստին և Կասպպաղովկիայից մինչև Մեծ Մարաստան: Պատմության մեջ առաջին անգամ Հայաստանը հաջողությամբ դուրս եկավ համաշխարհային պատմության առաջին շարքերը և իր կամքը պարտադրեց Արևելքի երկրներից շատերին:

Տիգրանն իրեն դրսևորեց որպես աշխարհակալ և լուսավորիչ: Նրա կատարած գործը պետք է ուսումնասիրվի և ներկայացվի առավել անաչառ և ավելի բարեխղճորեն, քան դա արվել է հին և արդի պատմաբանների կողմից, որոնք ավելի տոգորված են եղել հռոմեական հայրենասիրությամբ, քան պատմական ճշմարտության սիրով: Պատմական իրականությունը կեղծվել է հոգուտ Հռոմի փառքի, Տիգրանի աչքի ընկնող կերպարը աղճատվել է հոգուտ նրա ռազմական հակառակորդների վարկի: Տիգրանի պատվերով գրված պատմությունները մեզ չեն հասել: Այն ամենը, ինչ պատմում են հին պատմիչները, տեղեկություններ են, որ հաղորդել են ասիական ռազմարշավները ղեկավարած զորավարները: Ռազմի դաշտից զորավարների կողմից Հռոմի Մենատին ուղարկված զեկույցներն այնքան էլ արժանահավատ չեն, արժանահավատ չեն նաև նրանց ուղեկցող հեղինակների շարադրանքները, քանզի դրանք չափազանց կողմնակալ են:

Արդի պատմաբանները հետևում են այդ զեկույցներին և պատմիչների շարադրանքներին առանց քննական մոտեցում դրսևորելու և կրկնում են այն բոլոր անհեթեթությունները, որ նրանք հաղորդել են Տիգրանի և Արևելյան իրադարձությունների վերաբերյալ: Եթե լսելու լինենք այդ պատմիչներին, ապա Տիգրանը՝ Արևելքի այդ ամեհի տիրակալը, կատարյալ ոչնչություն էր, գուրկ ամեն տեսակի արժանիքներից և առաքինություններից: Որքան նրանք չափազանցում են հռոմեացի զորավարների արժանիքները, նույնքան էլ արժեզրկվում են հայ միապետի արքայական և մարդկային արժանիքները: Տիգրանի մասին հռոմեացիների գրած

պատմությունները կասկածելի, կամ, առնվազն, ակնհայտորեն չափազանցված են թվում:

Երևակայական մանրամասները, ծիծաղաշարժ տեսարանները, որոնցով հարուստ են ստրկամիտ գրողների նկարագրությունները, կոչված են ցուցահանելու հաղթանակած հռոմեացիների իմաստությունն ու ճարպկությունը, և ցուցադրելու նրանց պարտված հակառակորդների ոչնչությունը: Իրականությունը, սակայն, ոչ մի կապ չունի նման հերյուրանքների հետ: Բոլոր այն դեպքերում, երբ հռոմեացիների հնարագիտությունը հակադրվում է նրանց հակառակորդների հիմարությանը, մենք կարող ենք վստահ լինել, որ գործ ունենք միտումնավոր կեղծիքի հետ, որը պատմական որևէ արժեք չի ներկայացնում:

Տրամաբանական զգոնությունն է միայն, որ մեզ հնարավորություն է ընձեռում հայ-հռոմեական հարաբերությունների մասին հին պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների վերաբերյալ քննական մտտեցում դրսևորել: Հակառակ դեպքում կղառնանք միտումնավորության ու կեղծիքի ակամա զոհ: Իսկ դա պակաս վտանգավոր չէ, քան ինքր՝ կեղծիքը:

Ավարտելով Իտալիայի նվաճումը, Հռոմը ձեռնամուխ եղավ միջերկրածովյան ավազանում՝ Կարթագեն, Իսպանիա, Գալլիա, Հունաստան, Փոքր Ասիա, Ասորիք և Եգիպտոս, իր գերիշխանությունը տարածելու գործին:

Փոքր Ասիայի թագավորություններն իրեն ենթարկելու համար Հռոմը կիրառում էր «Բաժանիր և տիրիր» քաղաքականությունը: Պահպանելով և խրախուսելով տեղական դինաստիաների հակամարտությունները, նա խոչընդոտում էր այդ տարածքներում որևէ հզոր պետության ստեղծմանը: Տեղական դինաստիաներին զժտեցնելով միմյանց հետ՝ Հռոմը լուրջ դժվարությունների չհանդիպեց այդ թագավորությունները հարաճուն կերպով կլանելու գործում: 146 թ. Մակեդոնիան և Հունաստանը համալրեցին հռոմեական պրովինցիաների թիվը: Քիչ անց՝ 133 թ. Պերգամի թագավորությունը նույնպես բռնակցվեց Հռոմին: Բյութանիան, Կապադոկիան և Պոնտոսը մեկը մյուսի հետևից անկում ապրեցին: Կիլիկիան և Ասորիքը վերածվեցին հռոմեական պրովինցիաների: Միջերկրական ծովի ողջ ավազանը պատկանում էր Հռոմին: Փոքր Ասիայի և Ասորիքի նվաճման համար մղվող պատերազմներով էր նշանավորվում Հռոմեական հանրապետության գոյության վերջին հարյուրամյակը: Կործանարար մի պատերազմ,

որը լուրջ հետևանքներ ունեցավ թե՛ Հռոմի և թե՛ Արևելքի համար: Հռոմի հանրապետական վարչակարգի փլուզումը և միապետության հաղթանակը պետք է դիտվեն որպես Արևելյան աշխարհի հետ հայման հետևանք:

Պատմաբանները հաճախ իդեալականացնում են Ասիական պատերազմները, դրանց վերագրելով լուսավորչական նպատակներ: Այդ պատերազմները վարող զորավարները փառաբանվել են որպես առասպելական հերոսներ: Սակայն բուն իրականությունը այդքան լուսավոր չէ, ինչպես այն ներկայացվում է ի հեծուկս հռոմեական հայրենասիրության:

Հանրապետությունն իր վերջին տարիներն էր ապրում: Նվաճումներն իրենց հետ բերում էին բարքերի փոփոխություններ և հարվածում էին անհատական ու հասարակական բարոյականությանը: Հին առաքինությունները նահանջում էին նյութական բարգավաճման առջև, որը դառնում էր անհրաժեշտ գործոն բոլոր նրանց համար, ովքեր հասարակական կյանքում հավակնում էին առաջնակարգ դեր կատարելու: Նոր բարքերը միայն սրում էին հասարակական հարաբերությունները: Սրվում էր դասակարգային պայքարը պլեբեյների և ազնվականական օլիգարխիայի միջև:

Ձինվորական ռեֆորմը, բանակը մատչելի դարձնելով բոլոր քաղաքացիների համար, չունեոր դասակարգի շահերին ծառայելու փոխարեն կործանարար մի գործիք դարձավ հավակնոտ մարդկանց ձեռքում: Աղքատության հետևանքով ստորին խավը զանգվածաբար բանակ էր գնում: Այսուհետև զինվորական ծառայությունը դարձավ մասնագիտություն: Յուրաքանչյուր ոք կարող էր ստեղծել վարձկանների բանակ, եթե ուներ դրա հնարավորությունը: Նախ և առաջ անհրաժեշտ էր կարողություն դիզել՝ զինվորներ վարձելու հնարավորություն ունենալ և նրանցից համախոհների զորք կազմելու համար: Չորք, որը նվիրված կլիներ և առաջ կտաներ իրեն վարձած անձանց հասարակական հավակնությունները և նրանց կբարձրացներ հանրապետության քաղաքական կյանքի առաջին շարքերը:

Կարողություն դիզելու համար չէր անտեսվում և ոչ մի միջոց. «Պատրաստ են, - գրում է պատմիչը, - ոտնահարել պատիվը, պատշաճությունը, աստվածային և մարդկային օրենքները, ազատվել հարգանքից և աճոթից»¹: Գավառի կառավարչի պաշ-

¹ Հատկանշական է հատկապես Գայոս Մալտատիոս Կրիսպոսի օրինակը: Նա ծնվել է Հռոմի թվականության 657 թվականին, այսինքն՝ Ք.ա. 87 թվականին: 59 թ.

տոնը ամենաբաղձալին էր. դրա ընձեռած նյութական օգուտների և այն հնարավորությունների պատճառով, որ այն տալիս էր կարողություն դիզելու ցանկությամբ տոգորված անձանց: Շատ հաճախ կարողություն դիզելու համար գերադասում էին գնալ Արևելք: Արևելք էին գնում մաս զինվորական փառք վաստակելու համար՝ լինել դա իրական, թե երևակայական փառք, քանզի դա անհրաժեշտ նախապայման էր Հռոմում իշխանության գալու համար:

Ասիական պատերազմներն ավելի նման էին արկածախնդրության, քան կշռադատված ձեռնարկումների՝ այն առումով, որ դրանք նախաձեռնում էին այնպիսի մարդիկ, որոնք առաջնորդվում էին իրենց անձնական շահերով: Այդպիսիներն ավելի շուտ մտահոգված էին անցողիկ փառք վաստակելու խնդրով, քան հասարակական ու պետական շահով: Ազգային քաղաքականությունների գոյությունը ամենևին էլ չէր սպառնում Հռոմի մեծությանը, և նրանց ոչնչացումը նույնպես ոչինչ չավելացրեց նրա փառքին: Այդուհանդերձ, ազգային անկախության այդ փոքր կենտրոններն ոչնչացվեցին Հռոմի կողմից: Այն գորավարները, որոնք հեշտ հաղթանակներ էին տենչում, սրեցին իրենց թուրն Արևելքում, որպեսզի հետագայում, բախտի քմահաճույքով, դրանով խոցեին հանրապետական վարչակարգի սիրտը:

Չափից ավելի փառաբանված և զովասանքներով ընդելուզված այդ անձինք ծայրահեղ չարագուշակ դեր խաղացին մեռնող հանրապետության դրամայում: Մարիուսից սկիզբ առնող բռնապետների շարքի յուրաքանչյուր հաջորդը իր հերթին նպաստեց դարավոր վարչակարգի անկմանը: Եթե պլեբեյ Մարիուսը և պատրիկ Սուլլան իրենց դասակարգերի շահերին նվիրված կուսակցությունների առաջնորդներ լինելու պատիվն ունեին, ապա նրանց հաջորդները՝ Պոմպեոսը, Կրասոսը, Կեսարը, Անտոնիոսը, Օկտավիանոսը անտեսում էին ինչպես պետության, այնպես էլ ցանկացած կուսակցության շահերը: Նրանց առաջնորդող միակ

կիրքը իշխանատենչությունն էր: Նրանց պակասում էր ոչ թե գերագույն իշխանությունը զավթելու ցանկությունը, այլ վճռական գործողությունների դիմելու խիզախությունն ու հաստատակամությունը:

Այսպիսով, նրանք համաձայնության եկան և միավորեցին իրենց ուժերը ու եռապետության անվան տակ դաշինքի պես մի բան կնքեցին: Երեք աստղերից՝ Պոմպեոսից, Կեսարից և Կրասոսից, կազմված առաջին եռապետությունը, ստեղծվելուն պես քանդվեց՝ պարթևների դեմ ձեռնարկած արկածախնդրական արշավանքում Կրասոսի սպանվելու հետևանքով: Պոմպեոսը զոհ գնաց Կեսարի հետ մրցակցությանը, իսկ վերջինս էլ սպանվեց մահամերձ հին վարչակարգի վերջին ազնիվ դեմքերից մեկի՝ Կասիուսի կողմից:

Օկտավիանոսն և Անտոնիոսը՝ մեկը Կեսարի զարմիկը, մյուսը նրա զորականներից, երրորդ մի անձնավորության՝ Լեպիդոսի հետ 43 թվականին կազմեցին երկրորդ եռապետությունը: Երեք այսոյանների միջև շուտով քաղաքացիական պատերազմ սկսվեց: Այն ավարտվեց 31 թվականին Ակցիումի ճակատամարտով և հանգեցրեց Հռոմում միապետական կարգերի հաստատմանը: Դարավոր վարչակարգը անկում ապրեց և Օկտավիանոսը հիմնադրեց նոր կայսրություն՝ նմանակելով Արևելքի մեծ կայսրություններին: Հենց սա էր Ասիական պատերազմների ընթացքում Արևելքի հետ Հռոմի շփումների անմիջական արդյունքը: Հռոմի արևելյան այս քաղաքականության դեմ էր, որ իր կարծեցյալ դաշնակցից՝ Միհրդատից նենգված, հաստատակամորեն պայքար էր մղում ժամանակի Արևելքի մեծագույն դեմքը՝ Տիգրան Մեծը:

դարձել է քվեստոր, 52 թվին՝ տրիբուն և հեռացվել ծերակույտից: 47 թ. դարձել է պրետոր, իսկ 46 թվին՝ նշանակվել Աֆրիկա Նովայի պրոկոնսուլ: Գրեթե սնանկացած հեռանալով Հռոմից, նա վերադառնում է իր հայատակներից թալանած կարողությամբ: Կաշառակերության համար մեղադրվելով, նա արդարացվում է իր մշտական խնամակալ Կեսարի ջանքերով: Պալատիցնում գեղեցիկ այգիներով շքապատված մի շքեղ պալատ է կառուցում, ուր և ապրում է ճոխության և զեխության մեջ և այդ պալատում էլ մահանում է 51 տարեկան հասակում (Ք.ա. 36 թ.):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. IV-I ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գրված է 1939-1941 թթ. Բրյուսելում: Չեռագրի ֆրանսերեն բնագիրը, որ խորագրված է «Արևելքը Մակեդոնական կայսրության օրոք», գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Ն. Ադունցի ֆոնդում (պահարան I, գրոց Բ, քրթածրար 2, 142 էջ):

Նյութի բովանդակությունն ու խորագիրը միմյանց չեն համապատասխանում: Մակեդոնացիների պատմաշրջանին վերաբերում է միայն առաջին փոքր մասը՝ մինչև Արտաշես I-ը: Մնացյալը վերաբերում է Արտաշես I, Տիգրան I, Արտավազդ I և Տիգրան II Մեծ արքաների գործունեությանը: Ենթադրելի է, որ ձեռագրի մաքրագրման ընթացքում ու այն հրատարակության պատրաստելիս Ն. Ադունցը հստակեցնելու և կարգավորելու էր խորագրերը և, բնականաբար, հարթելու էր նկատվող հակասությունը: Մենք նյութը խորագրել ենք ու բաժանել մասերի, հիմք ընդունելով բովանդակությունը: Ուստի արդարացվում է նյութի ընդհանուր խորագրի մեր առաջարկած տարբերակը՝ «Հայաստանը Ք. ա. IV-I դարերում»:

Չեռագիր ֆրանսերեն բնագիրը գրված է 16X24 մեծության վանդակավոր 142 թերթերի վրա: Չեռագիրը հիմնականում դյուրընթեռնելի է, սակայն կան էջեր, որ անհրաժեշտ է եղել վերծանել: Ուսումնասիրության գիտական ապարատը Ն. Ադունցը գլխավորապես տվել է կամ բուն շարադրանքում և կամ առանձին թերթերի վրա: Սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների խորագրերն ու հեղինակների ազգանվան ձևերը տվել է հակիրճ հապավումներով՝ հիմնականում հեղինակների սկզբնատառերով կամ գրքերի կրճատ ներկայացված խորագրերով: Այդ բոլորը, ինչպես ընդունված կարգն է, իջեցվել են տողատակ, հնարավորության դեպքում վերականգնվել են հեղինակների անվանատառերն ու գրքերի վերնագրերը, հրատարակության թվականները, վայրերն ու մեջբերումների էջահամարները:

1. Նկատի ունի Քվինտոս Կուրտիոսին: - էջ 9:

2. Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մարտնչող պարսկական զորամասերի կազմում է գտնվել նաև հայոց բանակը, որն, ի դեպ, պարսիկներից ու մարերից հետո քանակությամբ երրորդն էր: Հայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել ինչպես Իսաուսի, նույնպես և Գավգամելայի ճակատամարտերին: Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ ուղղված ռազմական գործողությունների ընթացքում հայոց բանակի դերակատարության հարցը բացահայտված է Մ. Օհանյանի «Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը» գրքում (Երևան, 2003): - էջ 9:

3. Ալեքսանդր Մակեդոնացու վերաբերյալ ստեղծվել է բազմալեզու վիթխարի գրականություն, որից կառանձնացնեինք ընդամենը մի քանիսը, որոնք, մեր կարծիքով, առավել ճշգրտորեն են բացահայտել մեծ զորավարի իրական նկարագիրը՝ **С. А. Жебелев**, Александр Великий, Петроград, 1922. **С. И. Ковалев**, Александр Македонский, Ленинград, 1937. **Ф. Шахермайр**, Александр Македонский, Москва, 1986 և այլն: Առանձնակի հետաքրքրություն ունեն Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան քաղաքականության հարցերին նվիրված հետևյալ գրքերը՝ **А. С. Шофман**, Восточная политика Александра Македонского, Казань, 1976. **Б. Г. Гафуров, Д. И. Цибукидис**, Александр Македонский и Восток, Москва, 1986 և այլն: - էջ 10:

4. Կուրտիոս Ռուփոսի երկի նոր՝ քննական բնագրում ընդունվել է «Ariarathe» ընթերցումը: - էջ 12:

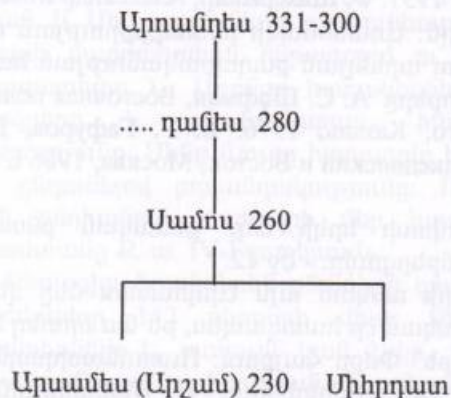
5. Հայոց թագավորի անվան այս Արդաատես ձևը վեճերի առիթ է տվել: Վիճաբանական էր հատկապես, թե նա որտեղ է թագավորել՝ Մեծ Հայքում, թե՞ Փոքր Հայքում: Ուսումնասիրողներից շատերը (Ի. Դրոյզեն, Յո. Մարկվարտ, Հ. Մանանդյան, Գ. Մարգարյան և ուրիշներ) կարծում են, թե Արդաատեսը Օրոնտեսի աղճատված տարբերակն է և ըստ այդմ էլ գտնում են, թե սա եղել է Հայաստանի սատրապ այն Օրոնտեսը, որը մասնակիցն է Գավգամելայի ճակատամարտի և որը 331-330 թթ. իրեն հայտարարել է Հայաստանի թագավոր:

Ուսումնասիրողներին, ցավոք, առաջօր անձանոք մնացած Ն. Ադունցի հիանալի կոնստիտուցիոնալ գալիս է ամրապնդելու Արդաատես - Արոանդես - Օրոնտես - Երվանդ անվանաձևերի նույնացման հիմքերը: - էջ 17:

6. Արոանդես (= Օրոնտես) թագավորի որդու և հաջորդի անունը վկայված է Կոմմագենեի Անտիոքոս I-ի արձանագրությու-

նում: Ցավոք, արձանագրությունը եղծված է, և այժմ հնարավոր է ընթերցել միայն Արոանդեսի հաջորդի անվան վերջավորությունը՝ «... դանես»: Ուսումնասիրողները պարզել են, որ այս թագավորի կառավարման տարիները ընկնում են Ք. ա. III դ. առաջին չորս տասնամյակներին (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԳԱ ակադեմիայի հրատ., հատ. 1, Երևան, 1971, էջ 511): Ն. Արոնցի երկերի Դ հատորում լույս տեսած «Հայոց քննական պատմության» 2-րդ հատորի նյութերը ցույց են տալիս, որ պատմաբանը լիովին ընդունել է Երվանդունիների արքայատոհմի գոյությունը Հայաստանում և անգամ առաջարկել նրա արքայացանկը (տե՛ս էջ 444, նաև էջ 605-606, ծան. 5-7): - էջ 18:

7. Պահպանված վկայությունների համադրության միջոցով Ն. Արոնցը առաջարկում է Երվանդյանների արքայատոհմի հետևյալ տոհմաձառը՝

Առավել հետաքրքիր է Ն. Արոնցի տեսակետն այն մասին, որ Սամոսն ու Արշամը պատկանում են Երվանդունիների արքայատոհմին և եղել են Հայոց ընդհանրական թագավորներ և ոչ թե միայն Ծովքի, ինչպես ընդունված է հայագիտության մեջ: - էջ 22:

8. Տվյալ հատվածում, թեև Ստրաբոնի խոսքը վերաբերում է III դ. վերջերի Օրոնտեսին (Երվանդ Վերջին), սակայն Ն. Արոնցը առաջարկում է հատվածը սրբագրել ի նկատի ունենալով Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակից սատրապ Օրոնտեսին (Երվանդ III): - էջ 23:

9. Անտիոքոս III Սելևկյանի (223-187) և ժամանակի հայկական թագավորությունների փոխհարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1: - էջ 24:

10. Սելևկյանների պետությանը նվիրված ուսումնասիրություններից առանձնանում է Է. Բիկկերմանի ընդհանրացնող մենագրությունը ("Государство Селевкидов", М., 1985): Տե՛ս նաև Հայաստանի և Սելևկյանների պետության փոխհարաբերությունների պատմության նվիրված միակ մենագրությունը (Ժ. Գ. Էլչիբեկյան, Հայաստանը և Սելևկյանները, Երևան, 1979): - էջ 24:

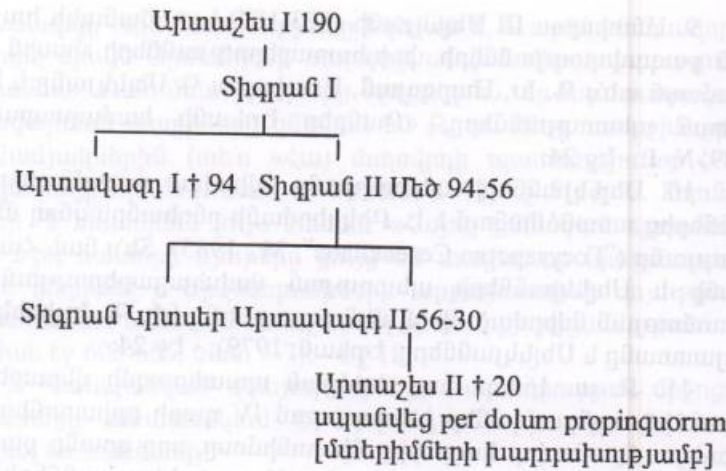
11. Ք. ա. 165 թ. հայ-սելևկյան պատերազմի վերաբերյալ առանձին մանրամասներ է հաղորդում IV դարի քրիստոնեական եկեղեցու նշանավոր հայրերից Հիերոնիմոսը, որը դրանք բաղել է III դ. հույն պատմագիր Պորֆյուրից: Այդ տեղեկությունների վերլուծությունը տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966: - էջ 30:

12. Այն տպավորությունն է ստացվում, որ Ն. Արոնցն արդեն նախապես անդրադարձել է այս հատվածում հիշատակվող գործող անձերին (Տերիտուլ, Ուղիաստես, Փոքր Հայքի սատրապ Միհրդատ և այլն): «Մենք այն կարծիքն ենք հայտնել», «Մենք առիթն ունեցանք մատնանշելու» արտահայտածները դրա վառ ասպացույցն են: Սակայն որտե՞ղ է նա կարծիք հայտնել, որտե՞ղ է մատնանշել, դժվար է որոշակի բան ասել: Առկա նյութն այդ հնարավորությունը չի տալիս: Ուրեմն, ենթադրելի է, որ նա առանձին անդրադարձել է նաև Փոքր Հայքի Ք. ա. IV-II դարերի իրադարձություններին, որոնց մասին եղած նյութը, սակայն, մեզ մնում է անձանոթ: - էջ 34:

13. Խոսքը Սելևկյան Դեմետրիոս I Սոտեր թագավորի (162-150) մասին է: - էջ 34:

14. Կիկերոնի «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Մեստիոսի» ճառը, որ արտասանել է 56 թ. փետրվարին, հստակորեն ցուցում է, որ այդ ժամանակ Տիգրան Մեծը դեռևս գործող թագավոր էր՝ «Տիգրանը..., որ այժմ թագավորում է Հայաստանում»: - էջ 35:

15. Արտաշեսյան արքայացանկի մնացած տարբերակ, որ միանգամայն հակադիր էր ավանդական արքայացանկին, Ն. Արոնցն առաջին անգամ բերել է դեռևս 1908 թ. իր «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» ռուսերեն մենագրությունում՝

(տե՛ս **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 427-428):

Վերջին տարիներին Արտաշեսյանների ծագումնաբանական ծառի տարբերակներ են առաջարկել Գ. Խ. Սարգսյանը («Свидетельство поздневавилонской хроники об Армении времён Тиграна II», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, № 2), Ռ. Լ. Մանասերյանը («Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ», Երևան, 1987, 2007), Վ. Մաթևոսյանը («Արտաշես Ա-ի և իր հաջորդներու ժամանակագրության մասին», «Հանդես ամսօրյա», 1998, էջ 281-290), Հ. Պ. Հակոբյանը («Տիգրան Մեծ», Երևան, 2005): - էջ 36:

16. Բնագրում բացակայում է մի հատված: Հեղինակն այստեղ ունի մեկ նշում՝ «Միիրդատի դեմ պայքարում Արիարաթես Պողոմենոսին օգնելու նպատակով»: - էջ 37:

17. Այս մեջբերումը, թեև անմիջապես չի առնչվում բուն շարադրանքին, բայց լրացուցիչ հանգամանք է մատնանշում, որը, թերևս պետք է զարգացում ունենար «Բնական պատմության» ավարտում բնագրում: - էջ 37:

18. Հղելով Փավստոս Բուզանդին՝ Ն. Ադոնցը չի ներկայացրել ասելիքը: Անշուշտ, խոսվելու էր Արշակ II-ի հրամանով սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի կողմից վեց տարի շարունակ Գամիք-Կապադովկիան ասպատակելու և թալանելու մասին (տե՛ս **Փաւստոս Բիւզանդ**, Դ, գլ. ժա): Միգուցե աղերսներ է փնտրել

Տիգրան II-ի կապադովկիական արշավանքների (93, 92, 74, 67-66 թվականներ) և վերը նշված 350-ական թվականներին Վասակ Մամիկոնյանի կազմակերպած ասպատակության միջև: Երկու դեպքերում էլ խոսքը նույն Կապադովկիան ավերածության ու թալանի ենթարկելու մասին է: - էջ 38:

19. «Հռոմատյաց» մականվամբ հայտնի հույն հռետոր ու փիլիսոփա Մետրոդորոս Սկեպսիացին եղել է Տիգրան Մեծի պալատական պատմագիրը և գրել «Տիգրանի պատմությունը» վերտառությամբ մի երկասիրություն, որը մեզ չի հասել: - էջ 52:

20. Casus belli (լատիներեն) - պատերազմի առիթ: - էջ 52:

21. Ն. Ադոնցի բնագրում քրմապետ: - էջ 53:

22. Տիգրանակերտի տեղադրության վերաբերյալ ստեղծվել է պատկառելի գրականություն (Կ. Լեման-Հաուպտ, Հ. Կիպերտ, Հ. Տաշյան, Հ. Աստուրյան, Հ. Մանանդյան, Գ. Սարգսյան, Երվանդ Քասունի և այլք): Չնայած այդ հանգամանքին՝ հարցը կարող է լրացուցիչ պրպտումների: Տե՛ս վերջին լավագույն ուսումնասիրությունը, համապատասխան սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների ցուցումներով՝ Բ. Հ. Հարությունյան, Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղադրության հարցի շուրջ, «Հայկազյան հայագիտական հանդես», հատ. ԺԴ, Բեյրութ, 1994: - էջ 57:

23. Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այստեղ խոսքը Ամուղարյա (Արաքս) գետի ափերին բնակվող սակառուկ («ևս սկյութներ») կոչվող ցեղերի մասին է: - էջ 59:

24. Սկզբնաղբյուրների ուշադիր համադրության և հատկապես չեզոք պատմագիր Մեմնոն Հերակլեացու «Պոմոսական Հերակլեայի պատմություն» երկասիրության շնորհիվ հնարավոր է որոշել Տիգրանակերտի ճակատամարտի մասնակիցների զինված ուժերի մոտավոր թվաքանակը: Հայկական բանակն ունեցել է առավելագույնը՝ 80 հազար զինվոր, իսկ հռոմեականը՝ 45 հազար, որից հռոմայեցիները՝ 24 հազար հետևակ և 1340 հեծյալ, դաշնակիցները (գալատացիներ, թրակացիներ, մակեդոնացիներ, բյութանացիներ)՝ 20 հազարից ոչ պակաս [տե՛ս **Պ. Մապադյան**, Լուկուլոսի զինվորներուն թիվը Տիգրանակերտի ճակատամարտին (ըստ դրամագիտական տվյալներու), «Հայկազյան հայագիտական հանդես», 1973, հատ. Դ, էջ 97-102: **Պ. Հ. Հովհաննիսյան**, Հայկական բանակը Տիգրան Մեծի օրոք (թվաքանակի խնդիրը). «Հայկական բանակ-15», հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2007, էջ 26-27]: - էջ 70:

25. Պուրլիոս Կլավդիոսը Լուկուլլոսի բանազնաց Ապպիոս Կլավդիոսի ավագ եղբայրն էր, 58 թ. ժողովրդական տրիբուն Հռոմում: - Էջ 78:

26. Dividi et impera (լատիներեն) - Բաժանիր և տիրիր: - Էջ 80:

27. Ակնարկում է պարթևաց Հրահատ III թագավորին: - Էջ 82:

28. Ինչպես արդեն նշել ենք (աստ, էջ 599-600, ծան. 39) Տիգրան Կրտսերը չէր կարող լինել Միհրդատ Եվպատորի թոռը, քանզի 82 թ. որպես զորահրամանատար նա արշավել է Սելևկիա, իսկ Տիգրան Մեծի և Կլեոպատրայի ամուսնությունը կարող էր տեղի ունենալ 94 թ. ոչ շուտ, այսինքն՝ նրանց զավակ լինելու պարագային Տիգրան Կրտսերը 82 թ. կարող էր լինել ընդամենը 12 տարեկան: - Էջ 82:

29. Տիգրան Կրտսերի կերպարի և գործունեության աղոնցյան գնահատականները լինելով չափազանց ինքնատիպ, այնուհանդերձ, կարոտ են լրացուցիչ փաստարկումների: Մուշեղ Իշխանը, որը 1940 թ. եղել է Ն. Աղոնցի սանը Բրյուսելի համալսարանում, իր ուսուցչապետին նվիրված հուշերում գրում է, թե իրենց անձնական զրույցներից մեկի ժամանակ պրոֆեսորը «Տիգրան Կրտսերին կը նկատեր հաշտարար քաղաքականության կուսակցապետ, ով երբ տեսավ, թե Պոմպեոսը մեկ կողմն է անոր դաշնակից պարթևները մյուս կողմն Տիգրան Մեծը առին երկու կրակի միջև, զնաց հռոմեացիներուն հետ հաշտություն կնքելու» (Մուշեղ Իշխան, Պրոֆ. Նիկողայոս Աղոնց. հուշեր և տպավորություններ, տե՛ս Մուշեղ Իշխան, Երեք Մեծ հայեր, Բեյրութ, 1952, էջ 15-16): Ի դեպ, նկատենք, որ նույն 1940 թ. է Աղոնցը շարադրել «Քննական տեսության» մեզ հետաքրքրող հատվածները:

Տիգրան Կրտսերի հետագա ճակատագրի վերաբերյալ տե՛ս լեհ պատմաբան Թ. Լուպոշկոյի «Об интересе римского народного трибуна к армянским делам» հոդվածը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1980, № 3): - Էջ 88:

30. Ad hoc (լատիներեն) - Տվյալ առիթով: - Էջ 90:

31. Անկասկած է, որ եթե Պոմպեոսի պոնտական և անդրկովկասյան երթուղիների ուսումնասիրությամբ հանդես եկած Հ. Հ. Մանանդյանը ("Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду", տե՛ս "Вестник древней истории", 1940, № 3-4) և Ստ. Լիսիցյանը («Պոմպեոսի ուղին Անդրկով-

կասում», տե՛ս Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հատ. XXIII, Երևան, 1946) ծանոթ լինեին Ն. Աղոնցի այս հետաքրքիր եզրահանգումներին, ապա նրանք ավելի ճշգրտորեն ու առարկայորեն կարող էին վերարտադրել այդ արշավանքների երթուղիները: - Էջ 91:

32. Համապատասխանաբար 50 միլիոն և 85 միլիոն դրաքմե: - Էջ 92:

33. Կարծիք է հայտնվել, թե Պլուտարքոսի բնագրի այս հատվածն աղճատված է և խոսքը վերաբերում է ոչ թե Տիգրան Մեծի, այլ Տիգրան Կրտսերի կնոջը (տե՛ս Հ. Պ. Հակոբյան, Տիգրան Մեծ, Երևան, 2005, էջ 193): - Էջ 92:

34. Տիգրան II-ին նման գնահատական է տվել նաև վաղ կայսերական ժամանակաշրջանի պատմագիր Վելլետոս Պատերկուլոսը՝ «Ժամանակի հզորագույն թագավոր», «թագավորներից մեծագույն» (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հատ. 1, Երևան, 2007, էջ 361): - Էջ 92:

Այժմ տպագրվող այս բնագիրը, որ գրվել է ուղիղ 70 տարի առաջ, ցավոք, անձանոթ է մնացել պատմաբաններին և եթե բարեպատեհ առիթ լիներ գրվելուց հետո այն տպագրելու, ապա Արտաշեսյանների պատմաշրջանի շատ իրողություններ այսօր այլ կերպ կմատուցվեին ու կնեկնաբանվեին:

«ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՎ ՊԱՏՈՐ» ԵՎ «ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ»

Գրված են 1940 թ. Բրյուսելում: Ֆրանսերեն բնագրերը գտնվում են Համազգայինի Բեյրութի գրական արխիվի պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդում (Պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար 2, N 12 և 14): Առաջին անգամ հրատարակվել են մեր կողմից՝ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, N 2, էջ 277-290, ապա՝ Աղոնց Ն.Գ., Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 2006, էջ 156-168 (թարգմանությունը ֆրանսերենից՝ Ա. Շահումյանի):

1. Ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների, Փոքր Հայքը Պոնտոսի տիրապետությանն է ենթարկվել Ք. ա. 112 թվականին: - Էջ 100:

2. Ք. ա. 163 թվականին Կապպադոկիան և Մեծ Հայքը կանգնած էին միմյանց պատերազմ հայտարարելու իրողության առջև: Պատճառը Ծոփքի ճգնաժամն էր: Արտաշես I-ը ցանկանում

Հրատարակումը
«ՄԵՐՈՒՆԴ» ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԻ
ՀԿ-ի հովանավորությամբ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄԷ ՏԻԳՐԱՆ Բ ՄԵԾԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 2150 ԱՄՅԱԿԻ
ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

ԵՐԵՎԱՆ - 2010
«ԲԱՎԻԴ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

www.bavigh.am